

Периодичното издание *Бюлетин „Наследство БГ“* – Научни известия се публикува два пъти годишно и е достъпен във всички институции-партньори в ЦВП. Партньорите в „Наследство БГ“ са абонати на списанието и получават копие. Електронният вариант е достъпен на <https://www.nasledstvo.bg/>

Series *Bulletin 'Heritage BG' – Research Announcements* are published two times a year and are available at all Centre of Excellence locations. Member institutions of the Centre and subscribers will receive a copy. Digital edition is available at <https://www.nasledstvo.bg/>

Текстовете в *Бюлетин „Наследство БГ“* – *Научни известия* са представени като доклади на Годишната научна конференция на ЦВП „Наследство БГ“, посветена на Международния ден за опазване на паметниците на културата по проекта BG-05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“ (ОП „Наука и образование за интелигентен растеж“, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие“). Оценени са чрез реер-review като преминалите успешно тази процедура и редакция се публикуват в съответния брой. Текстовете са форматираны от авторите, а фотографиите, използвани за декоративни елементи, са на членове на редакционния екип.

The texts in *Bulletin 'Heritage BG' – Research Announcements* are presented as papers at the Annual Conference of the Centre of Excellence 'Heritage BG', dedicated to the International day of preservation of cultural monuments within the initiatives related to the project for the Establishment and Development of 'Heritage BG' Centre of Excellence (Operational Program 'Science and Education for Intelligent Growth', priority Axis 1 'Research and technological development'. The articles are peer-reviewed and only the successfully went through this procedure are published in the particular issue. The texts are formatted by the authors, and the pictures used as decorative spots are provided by the members of the editorial staff.

Фотографиите в броя, използвани за декоративни елементи, са от експедиции на Емануел Мутафов в Йордания и Синай.

The pictures used as decorative spots, were taken by Emmanuel Moutafov during his field trips in Jordan and Sinai.

На корицата – Съд от бронзовата епоха, намерен при разкопки в Йордания

Фотограф Емануел Мутафов

Cover – Bronze age' vessel, found during excavations in Jordan

Photo Emmanuel Moutafov

Художник на корицата Даниел Нечев

Cover designed by Daniel Nechev

Печат Дайрект сървисиз, 2022

Printed by Direct Services, 2022

Център за върхови постижения „Наследство БГ“
Centre of Excellence 'Heritage BG'

БЮЛЕТИН „НАСЛЕДСТВО БГ“ – НАУЧНИ ИЗВЕСТИЯ
BULLETIN 'HERITAGE BG' – RESEARCH ANNOUNCEMENTS

Рецензирано издание в два броя годишно
Peer-reviewed periodical in two issues per year

Съставител на броя
Емануел Мутафов

This issue is edited by
Emmanuel Moutafov

Година II, брой 2/ Year 2nd, issue 2nd
Sofia, 2022

Година II, брой 2 / Year 2nd, issue 2nd
Sofia, 2022

Главен редактор проф. д.изк Емануел Мутафов
Заместник-главен редактор проф. дфн Оля Харизанова

Editor in Chief Prof. DSc Emmanuel Moutafov
Deputy Editor in Chief Prof. DSc Olya Harizanova

Редакционна колегия

проф. д.изк Емануел Мутафов (главен редактор), чл.-кор. проф. дин Иван Илчев (председател на редколегията), проф. дфн Оля Харизанова (зам. главен редактор), проф. д-р Стоян Недков (НИИТГ-БАН), проф. дфн Албена Ангелова-Георгиева (ИЕФЕМ-БАН), проф. д-р Фантина Рангелова (УАСГ), гл. ас. д-р Нели Ганчева (КМНЦ-БАН), проф. дн Бистра Димитрова (НСА), проф. дн Иван Кралов (ТУ-София), доц. д-р Елка Димитрова (ИЛ-БАН), чл.-кор. проф. дин Александър Костов (ИБЦТ-БАН)

Editorial Board

Prof. DSc Emmanuel Moutafov (Editor in Chief), Prof. DSc Ivan Ilchev (President of the Editorial Board), Prof. DSc Olya Harizanova (Deputy Editor in Chief), Prof. Dr Stoyan Nedkov (NIGGG-BAS), Prof. DSc Albena Angelova-Georgieva (IEFSEM-BAS), Prof. Dr Fantina Rangelova (UASEG), Assist. Prof. Dr Neli Gancheva (CMRC-BAS), Prof. DSc Bistra Dimitrova (NSA), Prof. Dr Ivan Kralov (TU-Sofia), Assoc. Prof. Dr Elka Dimitrova (IL-BAS), Prof. DSc Alexander Kostov (IBSCT-BAS)

Международна редакционна колегия / International Advisory Board

Assoc. Prof. Dr Ines Grigorescu (Romania), Prof. DSc Irina Sedakova (Russian Federation), Prof. Dr Damian Kashkalev (USA), Prof. DSc Aleksander Naumow (Italy/Poland), Prof. DSc Roumiana Tsenkova (Japan), Prof. Dr Pedja Filipović (Serbia), Assoc. Prof. Dr Alexander Iliev (USA), Dr Sophoklis Christophoridis (Greece), Prof. DSc Harald Heppner (Austria), Dr Habil Henrike Schmidt (Germany), Dr Maria Litina (Greece)

Редакционен екип

проф. д.изк Емануел Мутафов (ИИИЗК-БАН), чл.-кор. проф. дин Иван Илчев (СУ), проф. дфн Оля Харизанова (СУ)

Editorial Staff

Prof. DSc Emmanuel Moutafov (IAS-BAS), Prof. DSc Ivan Ilchev (Sofia University), Prof. DSc Olya Harizanova (Sofia University)

Издател

© Сдружение „Център за върхови постижения „Наследство БГ“,
София 1000, ул. „Ген. Йосиф В. Гурко“, № 7а, 2022
yearbook@nasledstvo.bg

Publisher

© Association Centre for Excellence 'Heritage BG',
Sofia 1000, 7a General Iosif V. Gurko Street, 2022
yearbook@nasledstvo.bg

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

Научни известия

Бюлетин „Наследство БГ“, Година II, брой 2, 2022

Research AnnouncementsBulletin 'Heritage BG', Year 2nd, Issue 2, 2022

ОТ КРЕАТИВНОСТ КЪМ РЕКРЕАЦИЯ FROM CREATIVITY TO RECREATION

Съдържание / Contents

Zhelyu Vladimirov , <i>Assessment of Cultural Heritage in the Town of Shumen by the Locals and Intentions to Contribute to its Development / Оценка на културното наследство в град Шумен от местните жители и намерения да допринесат за неговото развитие</i>	5
Vanya Lozanova-Stancheva , <i>Tragic Orpheus. Orpheus on the Stage of the Old Attic Theater / Трагическият Орфей. Орфей на сцената на староатическия театър</i>	14
Стиляна Баталова , <i>Покръстването на българите в 'Acta Sanctorum': интерпретации в зората на историко-филологическите изследвания от времето на барока / The Conversion of the Bulgarians in 'Acta Sanctorum': Interpretations at the Dawn of Historical-philological Studies in the Age of Baroque</i>	28
Тереза Бачева , <i>Папа Адриан от църквата „Св. арх. Михаил“ в Долнобешовишкия манастир / Pope Hadrian from the Church of St. Archangel Michael in the Monastery of Dolna Beshovitsa</i>	36
Aneliya Nikolova, Boyka Zlateva, Deyan Lesigyarski , <i>Non-destructive Analyses of the Colour palette, Gilding and Varnish of an Icon / Недеструктивни анализи на цветовата палитра, позлатата и лаковото покритие на икона</i>	46
Ива Станоева , <i>Традиционните женски дейности като културно наследство / Traditional Women's Activities as Cultural Heritage</i>	52
Alexandre Kostov , <i>The Professional Associations of Balkan Foresters until the First World War / Професионалните сдружения на балканските лесовъди до Първата световна война</i>	60

Ивайло Начев , <i>Изменящи се наследства. Градската топонимия в балканските столици през 90-те години на XX в. между промяната и приемствеността / Changing Legacies. Urban Toponymy in the Balkan Capitals in the 90-ies of Twentieth Century Between Change and Continuity</i>	68
Donika Georgieva, Vatyu Tanev , <i>Creative Conservation: Tell Yunatsite Beyond the Conventional / Креативно опазване: Селищна могила „Юнаците“ отвъд конвенционалното</i>	76
Татяна Томова , <i>Традиции и иновации в мануалните въздействия за рекреация и уелбийнг / Traditions and Innovations in the Manual Impacts in Recreation and Well-being</i>	88
Йордан Донев, Димитър Трендафилов, Румен Йосифов , <i>Водна среда – ефективен инструмент за здравна превенция и закаляване / Aquatic environment – An Effective Tool for Health Prevention and Hardening</i>	94
Mihail Konchev, Dilyana Zaykova , <i>Evaluation of the Diet of Crossfit Participants in a Crossfit Affiliate Box in Sofia, Bulgaria / Оценка на хранителния режим при занимаващи се с CrossFit в лицензирана зала в София, България</i>	102
Bistra Dimitrova, Svilen Neykov, Gergana Vasileva , <i>The Multidimensional Content of Wellness Culture / Многоизмерното съдържание на уелнес културата</i>	110

Assessment of Cultural Heritage in the Town of Shumen by the Locals and Intentions to Contribute to its Development

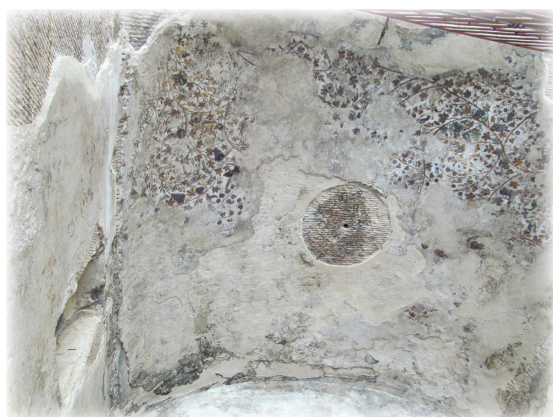
Zhelyu Vladimirov

Faculty of Economics and Business Administration
Sofia University 'St Kliment Ohridski'

Abstract: The study aims to reveal the assessment of some sites of cultural heritage in the town of Shumen by locals, the perceived contribution of these sites to the city development, and the intentions of citizens to contribute to their preservation. It is based on the Place standard methodology. The data are obtained through a standardized questionnaire of 510 residents. The results show that the local people are proud of the cultural heritage sites in their town. They indicate also some weaknesses related to the organization of visits and access to these sites, on the basis of which the relevant recommendations are proposed.

Key words: Shumen, citizens, sites of CH, significance, recommendations

Ключови думи: Шумен, граждани, обекти на КН, значимост, препоръки

Zhelyu Vladimirov is a full professor at the Faculty of Economics and Business Administration at Sofia University 'St. Kliment Ohridski'. He teaches courses on HRM, Organizational change and Research methods. His main interests are in the field of small business competitiveness, entrepreneurship and the integration of cultural heritage in socio-economic development.

E-mail: jeve@feb.uni-sofia.bg

INTRODUCTION

More than 70 percent of the World Heritage Sites are located in urban areas or have urban areas within their nominated areas. In this regard, in 2011 UNESCO proposed the use of the *historic urban landscape*¹ approach, which is a particular case of the broader concept of *cultural landscape*². This concept considers heritage as an engine for the socio-economic development of the respective places through the expansion of tourism and other economic activities³.

The involvement of *local people*⁴ is important for the successful planning and maintenance of cultural heritage (CH) sites. At the same time, there is not much research on the role of local people in heritage development and cultural tourism. Therefore, the main *purpose* of this study is to reveal the assessment of some cultural and historical heritage sites in Shumen by locals, the perceived contribution of these sites to the development of the city, and the intentions of citizens to contribute to their development. The city was chosen because of its rich cultural heritage, including a number

¹ UNESCO 2019.

² Taylor 2018.

³ Silberman 2013.

⁴ Zhang et al. 2021

of historical and archaeological reserves, houses-museums, churches, community centres, and natural landmarks.

The survey is based on the *Place standard methodology*⁵, and the data were obtained through a standardized questionnaire of 510 residents of Shumen. The opinion of these citizens was surveyed mainly on five of all CH sites in the city: Madara; Shumen Fortress; the complex 'Creators of the Bulgarian state'; the famous Tombul Mosque and some churches; and the Regional historical museum (RHM).

2. LITERATURE REVIEW

Policies for the sustainable development of today's European cities are increasingly considering the issues associated with the adequate protection of natural and cultural heritage⁶, which is at the heart of the *historic urban landscape* approach. Transforming the historic urban landscape into an engine for development requires significant changes in urban infrastructure, restoration of historic buildings and rehabilitation of public spaces⁷. This way the approach integrates the goals of urban heritage protection with those of socio-economic development⁸. Following the Covid-19 pandemic, many municipalities were faced with the question of how to improve their cultural landscape so that they can attract visitors again. In this regard, the involvement of local communities in the planning and maintenance of CH sites is crucial⁹.

Local authorities, hoteliers and cultural institutions are most often involved in the practical management of the CH and related tourism, but community representatives are often lacking¹⁰. At the same time, the participation of local communities is important both for the development of cities¹¹ and for the preservation of historic urban landscapes¹². The studies show that inclusiveness is particularly central to planning in cultural heritage settings, due to the multidisciplinary and contested nature of this field¹³. However, other research reveals that engaging the community is difficult because communities are neither universal nor homogeneous¹⁴. Effective involvement of local

people in the development of heritage requires not only convincing of the value of heritage, but also real empowerment. This is the reason for the need to measure the perceptions of residents about the use of CH in their settlements.

3. RESEARCH METHODOLOGY

The research is based on the *Place standard methodology*, which allows to identifying problems related to the management of the sites themselves and the environment. The opinion of 510 citizens of the town of Shumen in the period August-December 2021 was taken through a standardized questionnaire by interviewers from the NOEMA agency. The questionnaire contains 23 questions and 6 socio-demographic characteristics of the respondents. The current survey is based on the answers to only a small part of these questions.

Among the surveyed citizens predominate persons aged 26-65, with secondary and higher education, full-time employees and pensioners, with average gross income per household member between 401 – 1500 BGN.

4. ANALYSIS OF THE RESULTS

4.1. Visits to CH sites by citizens in the city of Shumen

The data from the survey show that 10 % of the interviewed citizens have not visited the *Madara Horseman*, 16 % have not visited the *Shumen Fortress*, and 11 % have never been to the *Creators of the Bulgarian State* complex. The share of those who have not been to other sites of local importance is significantly higher (three churches, Tombul Mosque and the Regional History Museum (RHM)). Among those who have visited the first three sites only once, persons with primary and secondary education predominate, while among those who have visited these sites over 5 times greater share have persons with higher education.

Visits to immovable sites with cultural values are more popular when various cultural events are organized there¹⁵, but the pandemic period severely limited these initiatives.

⁵ *Place Standard Guide*.

⁶ *Nijkamp and Riganti* 2008: 35.

⁷ *O'Hare* 1999.

⁸ *Bandarin and Van Oers* 2012.

⁹ *Necissa* 2011: 875-876.

¹⁰ *Paskaleva and Besson* 2006: 66.10

¹¹ *Ostanel* 2017.

¹² *Turner and Singer* 2015.

¹³ *Lusiani and Zan* 2013: 111.

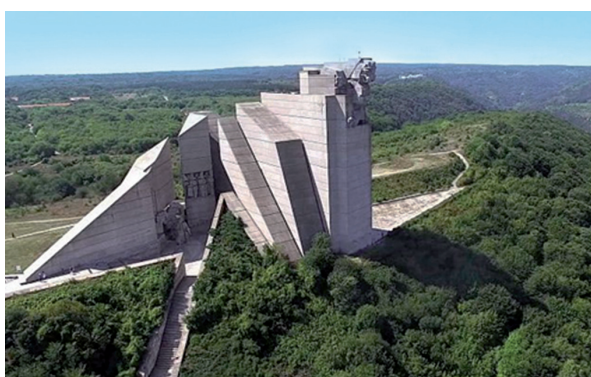
¹⁴ *Chirikure et al.* 2010: 39.

¹⁵ *Jureniene and Radzevicius* 2014: 240.

MADARA National historical-archaeological reserve Madara National Historical-Archaeological Reserve encompasses a rich history, a wide range of archaeological artifacts, beautiful nature and the unique rock relief Madara Horseman. As the only one of its kind medieval rock relief in Europe dating from the 8th c., the Madara Horseman was included in the UNESCO World Heritage list

(Source: <https://tourism-shumen.com/en>)

FOUNDERS OF THE BULGARIAN STATE Memorial Complex, constructed to commemorate the 1300th anniversary of the foundation of the Bulgarian State, was opened in 1981.

(Source: <https://tourism-shumen.com/en>)

Shumen Fortress Historical-Archaeological Reserve, also known as the Old City, rises about 3 km west of present day Shumen. After its existence as a Thracian fortified city (5th – 2nd c. BC), a dominating fortress which guarded main Roman roads (2nd – 4th c.), a Byzantine fort with control of the approach to the Balkan Mountains (5th – 6th c.), and a strategic fortification in the early Middle Ages (8th – 10th c.), in late Middle Ages (12th – 14th c.) Shumen fortress turns into one of the most important cities in the Second Bulgarian Kingdom.

(Source: <https://tourism-shumen.com/en>)

The Sherif Halil Pasha mosque, also known under the name of Tombul mosque, was built in 1744. It was located in the central part of Shumen. It is the country's largest in size and most significant mosque, as well as the second largest on the Balkan Peninsular following the Sultan Selim mosque in the town of Edrine, Turkey.

(Source: <https://tourism-shumen.com/en>)

Shumen Regional Museum of History keeps a collection of more than 150 000 artifacts (5th millennium BC – 20th c.). It makes it one of the richest museums in Bulgaria (Source: <https://www.facebook.com/regionalenistoricheskimuzej.sumen/>).

4.2. Assessment of the significance of the CH sites in the city of Shumen and recommendations for improving their protection and development

When asked which of the sites of CH in the city of Shumen are most important for the transformation of the city into a famous tourist destination, 73 % said 'Madara Horseman', 62 % – the complex 'Creators of the Bulgarian state' and 58 % – 'Shumen Fortress'. Other sites such

as various museums, churches, mosques and community centres collect a much lower share of respondents.

Based on the answers of the respondents to a number of statements concerning the importance of the CH sites, an average estimation of these statements in points is calculated. It takes values from 0 to 100, the closer to 100 – the higher and vice versa (**Tab. 1**).

Table 1. To what extent do you agree with the following statements (on a scale of 1 – 'strongly disagree' to 5 – 'strongly agree') (%)

Statements	1	2	3	4	5	Average rating
1. The sites of CH in the town of Shumen contribute to the education of adolescents		0.6	7.8	23.9	67.6	92
2. These sites provide key information about the life of previous generations and the history of the Bulgarian state		0.4	6.1	20.0	73.5	93
3. Visits to the sites of CH in the city of Shumen allow a pleasant combination of cultural and historical knowledge, pure nature and attraction for children		0.2	10.2	20.0	69.6	92
4. Visits to the Madara Reserve are well organized by the city - there is good transport, and the city has comfortable hotels, guest houses and places with good food	2.0	10.4	30.0	26.7	31.0	75
5. Visits to Shumen Fortress are well organized by the city - there is good transport, and the city has comfortable hotels, guest houses and places with good food	4.9	11.6	28.8	28.6	26.1	72
6. Visits to the Complex 'Creators of the Bulgarian State' are well organized by the city - there is good transport, and the city has comfortable hotels, guest houses and places with good food	3.1	9.6	29.8	30.0	27.5	74
7. The churches in the town of Shumen and the Tombul mosque are well maintained and easily accessible	0.4	1.8	17.3	39.6	41.0	84
8. The Regional Historical Museum in Shumen is easily accessible and offers a rich collection and cultural program	0.4	1.0	29.2	34.1	35.3	81
9. All these sites together or separately offer an unforgettable experience for local, foreign and foreign visitors		1.0	13.7	31.0	54.3	88

On average, 70 % of respondents fully agree with the first three statements. These statements also have the highest average scores (92, 93 and 92, respectively) and testify to the strong attachment of residents to these CH sites.

However, opinions differ on the organization of visits to the three key sites of CH (Madara, Shumen Fortress and the complex 'Creators of the Bulgarian State'). The share of those who disagree with the fact that visits to these sites are well organized

varies from 12 % to 16 %, and about 30 % express a neutral opinion. Accordingly, these statements have lower average scores – from 72 to 75. This is an indication of a certain *discrepancy* between the perceived importance of these three sites of CH for the city and the organization of their visit.

The individual statements of this question are summarized in *six dimensions*, with the estimation

of each dimension representing the average of the statements that make it up. Despite the high marks for CH sites, citizens recommend a number of activities that would increase their contribution. These recommendations are grouped into *eight groups* with corresponding average scores. The comparison of the two types of estimations is given in **Tab. 2**.

Table 2. Average estimates of the importance of CH sites and recommendations for improving their development

Statements about the importance of CH sites	Average rating	Citizens' recommendations on improving the development of CIN sites in Shumen	Average rating
Good organization and transport for visits to the Madara Horseman	75	Easier access to CH facilities around the city	94
Good organization and transport for visits to Shumen Fortress	72	More environmental activities (cleanliness, green areas, places to walk)	93
Good organization and transport for visits to the complex 'Creators of the Bulgarian state'	74	Increasing the state and municipal funds for maintenance and promotion of CIN sites	92
Easily accessible and rich in collections RM in the city	81	Closer links with schools, opening of CH educational programs, more cultural events and local holidays	91
Well maintained and easily accessible churches and Tombul Mosque	84	Better online and offline information and marketing	91
Cognitive and cultural value of the sites of CH	91,25	Using the opportunities of public-private partnership	89
		Better motivation and qualification of employees in these sites, creating interesting stories	89
		Involvement of local people, minority groups in the maintenance and restoration of traditional crafts related to CH	88

The leading recommendation is to improve the access / transport to the CH sites (94 points), which corresponds to the lower evaluation of the transport to the three large and external CH sites (between 72 and 75). Other recommendations relate to: more environmental activities (cleanliness, green areas, places to walk); increase state and municipal funds; better information and marketing; closer ties with schools, opening educational programs; better motivation and qualification of the employees in these sites and creation of interesting stories; involving local people and restoring traditional crafts related to CH.

In the free answers, a total of 392 respondents gave recommendations for improving the protection of all CH sites in the city, with the highest share (24 %) drawing attention to insufficient advertising and the need to restore commercial establishments around these sites.

Terzić et al.¹⁶ received similar recommendation on heritage from the surveyed citizens in the Danube Region of Serbia: renovation and restoration of buildings, lighting and cleaning of the area, installation of benches and rubbish bins,

information boards, parking spaces, shops and workshops, cultural events, etc.

4.3. Assessment of the quality of life in the town of Shumen and recommendations for improvement

Citizens' assessment of the quality of life in the city on different dimensions outlines two extreme situations – a high evaluation of the conditions for raising children and educational opportunities and a low assessment of the quality of public services. The assessment of the municipal government, the general living conditions and the potential for economic development is relatively good. The assessment of public transport is lower both in the city and between the city and the surrounding settlements. In terms of population movement, the city seems to attract people, but there is also the possibility of emigration to more developed places in the country or abroad. The individual statements on this issue are summarized in six dimensions. Citizens' recommendations for improving living conditions in the city and making it a more attractive place to live and visit are also grouped into six groups. The comparison between the two types of assessments is given in **Tab. 3**.

¹⁶ Terzić et al. 2014: 192.

Table 3. Average assessments of the quality of life in the town of Shumen and recommendations for its improvement

Statements about the quality of life in the city of Shumen	Average rating	What is missing / what would you recommend to improve living conditions in the city	Average rating
Raising children and education	79	- no recommendation	-
Municipal government and urban living conditions	71	Better social policy, municipal housing, personal safety	88.3
		Better urban planning, more parks and green spaces	87.5
Public transport	64	Better public transport, streets and sidewalks	89.5
Economic development	66	Business conditions, entrepreneurial skills and new jobs	90
Immigration and emigration	60	Conditions for retraining, support for traditional crafts and local farmers	87
Utilities	41	Better and more affordable utilities (water, electricity, heating)	94

The lowest score (41 points) for the current situation with public utilities and the corresponding recommendation for its improvement with the highest value (94 points) are clearly visible. Other recommendations also have higher values than their current assessment. There is no recommendation on the conditions for raising and educating children, probably because the current situation in these dimensions is very high (79 points).

In the context of increased competition between CH destinations, increasing the benefits of cultural tourism requires combining CH investment with the improvement of the overall urban environment¹⁷. 'Without these infrastructures (roads, waste management system, etc.), tourism is unlikely to prosper', as mentioned already in scholarship¹⁸.

4.4. Declared intentions to engage with activities for CH protection

Nearly 74 % of the respondents say that they like to participate in events dedicated to CH. On average 68 % of the respondents state that when they have time, they participate (or would participate) in the activities for CH protection in the city. About 60 % of them would be involved with volunteer work in initiatives related to the development of CH sites in the city. However, a significantly lower share of respondents would engage in a campaign to donate funds for the protection of CH sites (56 %).

Other studies also found that respondents acknowledge the cognitive and aesthetic benefits of participating in cultural heritage, but are reluctant to increase their participation in maintaining it¹⁹. The results of Gunjić²⁰ show that although locals are

aware of the importance of cultural heritage in their city, there are no initiatives for its development. The local community expects the authorities to deal with infrastructure improvements and what is offered to visitors.

4.5. Willingness to Pay for visits to various sites and Willingness to donate

Research in cultural economics uses the method of expressed preferences or 'Willingness to Pay' to assess the social (non-market) benefits of CH sites²¹. When asked, depending on your possibilities, what is the amount that you think is reasonable to pay for a visit to the following CH sites in the city, an average of 94 % of respondents indicated up to BGN 5 and nearly 5 % indicated up to BGN 10. The rest amounts of BGN 15 and up collect less than 1 % of the answers. Therefore, despite the high assessment of the importance of these sites, their use is seen by locals with minimal costs.

On average, 87 % of the respondents answered the question how much they are willing to donate once for the protection of various sites of CH in the city of Shumen. On average, 25 % of them indicated BGN 0, which means that such donations can be expected from about 62 % of respondents. The largest share among them (51 %) have indicated the amount of BGN 5, and another 4.5 % have indicated the amount up to BGN 10. Higher amounts collect very low percentages.

Research on philanthropy reveals that personal donation to the CH sites is a form of pro-social behaviour, most often determined by personal motivation²². Maybe because of that there are differences in the preferences of different income groups between the three major CH sites

¹⁷ Capello et al. 2019: 15.

¹⁸ Otero 2013: 34.

¹⁹ Musialik and Malik 2020: 182.

²⁰ Gunjić 2017.

²¹ Yung and Chan 2015.

²² Bertacchini et al. 2011: 43.

near the city and the sites within the city itself, such as churches and RHM. Middle- and middle-income earners are more likely to make donations with higher amounts than high-income earners. People with the highest incomes, for the most part, refrain from donating to large CH sites around the city and RHM, probably believing that they are the concern of the municipality and the state. At the same time, these individuals are more represented among potential donors with larger sums for churches and the Tombul Mosque in the city.

According to NSI data from 2021, the total number of inhabitants of Shumen municipality is 86,387 people, of which 52,124 are of working age; 21,246 are of overworking age; and the remaining 13,017 are of under working age. Assuming that half of people over working age are also willing to donate, it can be assumed that the total number of potential donors is 62,000. According to the average shares of the persons in the sample, willing to donate with different amounts, the following **Tab. 4** is obtained.

Table 4. Estimation of the amount of potential one-time donation by the citizens of Shumen for the development of one CH site (in BGN)

Preferred donation amount	0	Willing to make donations to CH					Total	No answer
		Up to 5	Average 8	Average 17.5	Average 40	100 и >		
% of respondents	25 %	51 %	4,5 %	3,0 %	2,5 %	2 %	87,3 %	12,8
Estimation of the number of potential donors	15500	31620	2790	1860	1550	1240	54126	7936
Estimation of the amount of donations	0	158100	22320	32550	62000	124000	398970	0

Thus, the one-time donation from the residents of Shumen for the development of one of the CH sites would amount to nearly BGN 400,000. This amount is conditional insofar as it reflects an opinion and not a real donation. Even if it were halved due to the conditional nature of the 'donation', the amount would be very useful for some of the CN sites.

4.7. Reasons to recommend or not to recommend acquaintances to visit the sites of KH in Shumen

Of all respondents, 93 % would recommend relatives and acquaintances to visit some of the sites of CH in Shumen, 6 % were hesitant and only less than 1 % would not make such a recommendation. As reasons for visiting these sites are noted that they provide knowledge about the history and culture of Bulgaria and the region; allow a pleasant combination of a walk-in nature with cultural and historical knowledge; the city as a whole is beautiful, accessible and there are other interesting places. However, three of the reasons collect less than ¼ of the respondents who would indicate these as attractive, while at the same time they were not selected by more than 70 % of them. The highest percentage of respondents (76 %) did not choose the statement that ticket prices and entrance fees are affordable for the majority of visitors. A little over 71 % did not choose the reason that authentic and original souvenirs for unforgettable memories are offered in these sites. Also, 70 % of the respondents would not point out

as a positive reason the fact that the stories of the curators of the sites are very exciting and evoke strong experiences.

When asked about the most important reasons why the respondents would not recommend acquaintances to visit some of the sites in the city of Shumen, over 99 % of them did not answer. Only 5 respondents (1 %) said that there is no convenient transport for visitors, no lift or other convenient vehicle. The results of other studies also show that both local and external visitors are attracted by places with CH that are accessible, offer good value for money, and interesting stories from curators²³.

CONCLUSIONS

The analysis of the opinions of the surveyed citizens allows us to draw some conclusions related to the development of both the CH sites and the city of Shumen. On the one hand, the locals are proud of these sites and a significant part of them would participate in activities for their protection. On the other hand, it is expected that visits to CH sites will not require high costs. Although just over 60 % of the respondents are inclined to one-time donations for these sites, the prevailing attitudes are for minimal amounts.

The main problem of the three major sites of the CH outside the city (Madara, Shumen Fortress and the complex 'Creators of the Bulgarian State') is access and lack of public transport, but also

²³ Shaw et al. 2020: 1.

the need to restore commercial establishments around these sites, insufficient advertising, the lack of authentic and original souvenirs, and the insufficiently interesting stories about these places. Such problems for life in the city itself seem to be the quality of utilities, public transport,

underdeveloped business conditions and job creation.

Undoubtedly, solving these problems would contribute to making the city a more attractive destination for cultural tourism and a more pleasant place to live.

BIBLIOGRAPHY

Bandarin and Van Oers 2012: Bandarin, Francesco and Ron van Oers. *The Historic Urban Landscape Managing Heritage in an Urban Century*. John Wiley and Sons.

Bertacchini et al. 2011: Bertacchini, Enrico, Santagata, Waltyer and Signorello, Giovanni. Individual Giving to Support Cultural Heritage. *International Journal of Arts Management*, Vol. 13, Issue 3, 41-55.

Capello et al. 2019: Capello, Roberta, Cerisola, Silvia and Perucca, Giovanni. Cultural Heritage, Creativity, and Local Development: A Scientific Research Program, In: S. Della Torre et al. (eds.), *Regeneration of the Built Environment from a Circular Economy Perspective*, Research for Development, Springer Open, 11-19.

Chirikure et al. 2010: Chirikure, Shadreck, Munyaradzi, Manyanga, Webber, Ndoro and Gilbert, Pwiti. Unfulfilled Promises? Heritage Management and Community Participation at some of Africa's Cultural Heritage Sites, *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 16, Issue 1-2, 30-44.

Yung and Chan 2015: Yung, Esther, H.K. and Chan, Edwin H.W. Evaluation of the Social Values and Willingness to Pay for Conserving Built Heritage in Hong Kong, *Facilities*, Vol. 33, No 1/2, 76-98.

Gunjić 2017: Gunjić, Lana. Local Perceptions of Cultural Heritage and Tourism Development – Case study Bač, Serbia. *Ge-conservacion*, Vol. 11: Special Issue Yococu 2016, 57-62.

Jureniene and Radzevicius 2014: Jureniene, Virginija and Radzevicius, Martynas. Models of Cultural Heritage Management. *Transformations in Business & Economics*, Vol. 13, No 2 (32), 236-256.

Lusiani and Zan 2013: Lusiani, Maria and Zan, Luca. Planning and Heritage. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, Vol. 3, Issue 2, 108-115.

Musialik and Malik 2020: Musialik, Wanda and Malik, Krzysztof. The Analysis of Cultural Heritage Assets as a Potential for Local Development: Study of the Academic Environment. *European Research Studies Journal*, Vol. XXIII, Issue 3, 172-184.

Necissa 2011: Necissa, Yamina. Cultural Heritage as a Resource: its Role in the

Sustainability of Urban Developments. The Case of Tlemcen, Algeria. *Procedia Engineering*, Vol. 21, 874 – 882.

Nijkamp and Riganti 2008: Nijkamp, Peter and Riganti, Patrizia. Assessing Cultural Heritage Benefits for Urban Sustainable Development. *International Journal of Services Technology and Management*, Vol. 10, No. 1, 29-38.

O'Hare 1999: O'Hare, Daniel. Making Heritage in an Australian Coastal Tourist Resort: Constructing a Cultural Landscape through a Comparative Narrative. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 5, Issue 2, 82-95.

Ostanel 2017: Ostanel, Elena. Urban Regeneration and Social Innovation: The Role of Community-based Organisations in the Railway Station area in Padua, Italy. *Journal of Urban Regeneration and Renewal*, Vol. 11, No 1, 79-91.

Otero 2013: Otero, Eva. Final Evaluation of 'Mobilization of the Dahshour World Heritage Site for Community Development'. New York: MDG Achievement Fund. Available at: <http://www.mdgfund.org/sites/default/files/Egypt%20-%20Culture%20-%20Final%20Evaluation%20Report.pdf> [Accessed April 11, 2022].

Paskaleva and Besson 2006: Paskaleva, Krassimira and Besson, Edith. Integrated Management of Urban Cultural Tourism in European Small and Mid-sized Cities: A Governance Approach. *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, Vol. 97, 59-69.

Place Standard Guide. Available at: <https://www.placestandard.scot/guide/full> [Accessed 21 December 2021].

Shaw et al. 2021: Shaw, Stephen J., Bennett, Roger, and Kottasz, Rita. Making Space for Co-creation: Heritage Attractions that Host Contemporary Art. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 27, Issue 9, 869-883.

Silberman 2013: Silberman, Neil, A. Discourses of Development: Narratives of Cultural Heritage as an Economic Resource. In: Russell Staif, Robyn Bushell & Steve Watson (eds.). *Heritage and Tourism: Place, Encounter, Engagement*, London: Routledge, 213-225.

Taylor 2018: Taylor, Ken. Connecting Concepts of Cultural Landscape and Historic Urban Landscape: The Politics of Similarity. *Built Heritage*, Vol. 2, 53-67. <https://doi.org/10.1186/BF03545710>

Terzić et al. 2014: Terzić, Aleksandra, Jovičić, Ana and Simeunović-Bajić, Nataša. Community Role in Heritage Management and Sustainable Tourism Development: Case study of the Danube Region in Serbia. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, Special Issue, 183-201.1

Turner and Singer 2015: Turner, Michael and Singer, Rachel. Researching and Mapping the Historic Urban Landscape. In: Francesco Bandarin and Ron van Oers (Eds.), *Reconnecting*

the City. The Historic Urban Landscape Approach and the Future of Urban Heritage. West Sussex, Wiley Blackwell, 301-313.

UNESCO 2019: The UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape. Report of the Second Consultation on its Implementation by Member States, 2019 UNESCO World Heritage Centre. Available at: <https://whc.unesco.org/en/hul/> [Accessed 4 April 2022].

Zhang et al. 2021: Zhang, Yang, Xiong, Yu, Lee, Timothy, J., Ye, Min and Nunkoo, Robin. Socio-Cultural Sustainability and the Formation of Social Capital from Community-based Tourism. *Journal of Travel Research*, Vol. 60, Issue 3, 656-669.

Оценка на културното наследство в град Шумен от местните жители и намерения да допринесат за неговото развитие

Желю Владимир

Изследването има за цел да разкрие оценката на някои обекти от културно-историческото наследство (КН) в град Шумен от местните жители, възприемания принос на тези обекти за развитието на града и намеренията на гражданите да допринесат за тяхното опазване. То се базира на Place standard methodology. Данните са получени чрез стандартизиран въпросник от 510 жители на Шумен.

Резултатите показват, че от една страна, местните жители се гордеят с тези обекти и значителна част от тях биха участвали в дейности за тяхното опазване. От друга страна, преобладават очакванията, че посещенията на местата с КН не би трябвало да изискват големи разходи. Малко над 60 % от анкетираните са склонни към еднократни дарения за тези обекти, но доминиращите нагласи са за минимални суми дарения.

Основните проблеми за посещения на трите големи обекта на КН извън града (Мадара, Шуменската крепост и комплекса „Създатели на българската държава“) според гражданите са достъпът и липсата на градски транспорт. Другите слабости се насаждат до необходимостта от възстановяване на търговски обекти около тях, недостатъчната рекламата, липсата на оригинални сувенири и не особено интересните разкази на кураторите за тези места. Такива проблеми за живота в самия град изглежда са качеството на комуналните услуги, градският транспорт, неразвитите условия за бизнес и недостатъчното създаване на нови работни места.

Несъмнено решаването на тези проблеми би допринесло за превръщането на града в по-привлекателна дестинация за културен туризъм и по-приятно място за живеене.

Tragic Orpheus. Orpheus on the Stage of the Old Attic Theater

Vanya Lozanova-Stancheva

Institute of Balkan Studies with 'Prof. Al. Fol' Center of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The article offers an analysis of the information about the figure of Orpheus on the stage of the Old Attic theater in the 5th century BC. They are systematized in several groups around the mythological motifs characterizing the Thracian musician: The magical power of Orpheus' word-song; Orpheus enchanting wild animals, which is closely associated with the myth of the Argonauts; the myth of the katabasis of Orpheus. In ancient times, magic was almost always negatively associated with the religious practices of someone else, a foreigner, the Other. It is a term that distinguishes these practices from the norm and a means of defining the Otherness embodied in the figure of Orpheus. Along this line, the reserved and even negative attitude towards Orphism and the related religious movement in classical Athens developed. These characteristics transform the figure of the Thracian into inconsistent, conflicting with the canons of good tragedy, defined by Aristotle in his *Poetics*, and explain why it appears on the stage of the Old Attic theater unsystematically and in associative terms.

Key words: Orpheus, Old Attic Theater, Otherness, Aristotle, *Poetics*

Ключови думи: Орфей, староатически театър, другост, Аристотел, Поетика

Between 467 and 406 BC Aristius, son of Pratinas, created and staged his play *Orpheus*, which is the only stage work known to us, presenting the Thracian singer as a protagonist on the stage of the Old Attic theater. Only one verse in a trimeter is preserved from it¹: ἦν μοι παλαίστρα καὶ δρόμος ξυστός πέλας, which Pollux cites in his *Onomasticon*:

Pollux, 9, 43: λουτρῶνες, ἐφ' οἷς καὶ παλαίστραι καὶ δρόμοι ξυστοί. – εἴρηται δὲ καὶ ἐν τῷ Ἀριστίου Ὀρφεὶ ἦν μοι παλαίστρα καὶ δρόμος ξυστός πέλας².

In this short fragment, one of the characters says that he had a *palaestra* and a racetrack nearby. It is not clear whether the work was a tragedy or satyr play, but it is known that Aristius was the author, in addition to many satyric dramas, and of three tragedies, among which researchers hypothetically put the drama *Orpheus*³, along with *Antaeus* and *Atalante*.

Figure 1. Attic red-figure column krater by the Orpheus Painter, Antikensammlung Berlin, ca. 450/40 BC
(Source: <https://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/eye-tunes-the-sound-of-music-in-ancient-greece/>)

DSc Vanya Stancheva (Lozanova) is Professor in Ancient History and Thracology at the Institute of Balkan Studies with 'Prof. Al. Fol' Center of Thracology, of the Bulgarian Academy of Sciences. She works in the fields of Ancient Greek and Roman culture and Thracology.

E-mail: lozanova_vanya@yahoo.com

August Meineke⁴, however, senses an unmistakable satyric flavor in the preserved fragment. The mention of a palaestra and a racetrack further arouses skepticism about a possible tragic interpretation of the figure of the Thracian singer. However, Ul. von Wilamowitz-Mörlendorf⁵ even admits that it was Aristius who introduced the failed end of the story with the Orpheus descent to Hades to bring out his dead wife. Supported by K. Ziegler⁶, he suggests that Orpheus failed to bring back to life his wife Eurydice, whose name is unknown in literature before the 1st century BC, when her figure appears in the poem *Lament for Bion*, attributed to Moschus. Only at the beginning of the 3rd century BC the story will appear in the third book of the poem of Hermesianax of Colophon, dedicated and named after his beloved Leontion, where the name of Orpheus' wife was first mentioned, but as Agriope (Athen., 597b-599b). There is no indication of the existence of a singer's wife as a reason for going down to the Underworld before Phaedrus' speech at Plato's *The Symposium* (Plato, *Symp.*, 179d), which dates back to 385-370 BC. According to him, The gods 'sent empty away Orpheus, the son of Oeagrus, and presented to him an apparition only of her whom he sought, but herself they would not give up, because he showed no spirit; he was only a harp-player, and did not dare like Alcestis to die for love, but was contriving how he might enter Hades alive; moreover, they afterwards caused him to suffer death at the hands of women, as the punishment of his cowardliness'. That is why the gods did not honor him like Achilles, the son of Thetis, to send him to the Islands of the Blessed. Some researchers perceive in this Phaedrus' replica a reflections from and a kind of commentary on the play of Aristius, while others perceive it as a pure invention of Plato⁷.

Very little is known about Aristius. He was famous primarily for his satyric dramas, which were surpassed only by those of Aeschylus (Pausan., 2, 13, 5). In 467 BC he won second prize with the drama *Tantalus* of his father (whose debut

dates back to 500/499 BC) in a competition with Aeschylus⁸, who had then eventually won first prize with his tragedy *Seven Against Thebes*. It is believed that Aristius presented this work after the death of his father⁹. If the reconstruction of IG 22 2325 is correct, Aristius won first prize with his work on the City Dionysia around 460 BC. The formal end date of the poetic activity is 406 BC, when the last Dionysia with Sophocles was held. In Sophocles' biography is mentioned that Aristius competed with him. Apart from the drama of Aristius, the Old Attic tragedy (and also comedy) in the Classical era does not pay much attention to the figure of Orpheus as a protagonist and does not know any other similar work.

Around 387 BC on the stage of the Middle Attic comedy appears Antiphanes (ca. 408-334 BC), considered the most important poet (along with Alexis) of his theatrical era. He is the author of more than 200 comedies, 130 of which are known only for titles and fragments and most of which are preserved in Athenaeus¹⁰.

It is important that he was the author of a comedy entitled *Orpheus*, which – in a hypothetical order – we could assume was a paratragic exemplification¹¹ of the tragedy or satirical drama of the same name by Aristius. In addition to the title of the comedy, a short fragment (frg. 180, p. 250 Edmonds) of it is preserved, also quoted by Pollux in his *Onomasticon* and by Hesychius:

Pollux, 10, 172: [π. βύσματος]: τοῦτο δὲ βύστραν ἔτεροι κεκλήκασιν, ὡς Ἀναξανδρίδης Κιθαριστρίᾳ¹² καὶ Ἀντιφάνης Ὀρφεῖ·
'βύστραν τιν' ἐκ φύλλων τινῶν'

Hesych. βύστραι αἱ τῶν λαχάνων ἐνθάσεις· ἔνιοι δὲ τοὺς ἐκ τῶν λαχάνων ψωμούς¹³.

From Pollux's brief comment, it is clear that Antiphanes in his comedy *Orpheus* mentioned 'bites of some leaves'. To this phrase, Hesychius adds in

¹ P.Ox. 2256, fr. 2; Pollux 9.43; Nauck, TGF p. 727, fr. 5.

² P. Ox. 2256, fr. 2; Pollux 9.43; Nauck 1839:727, fr. 5.

³ Wilamowitz 1932: 195-196; Welcker 1941: 966.

⁴ Meineke 1839: 504.

⁵ Wilamowitz 1932: 195-196.

⁶ Ziegler 1939: Sp. 1268-1293.

⁷ Sansone 1985: 55-59 with lit.

⁸ Suda s.v. Αἰσχύλος, Ποσειδάς; Hypot. Aeschyl., *Septem*; P.Ox. 2256, fr. 2.

⁹ Pickard-Cambridge 1927: 31.

¹⁰ Meineke 1839: 304-340.

¹¹ Lozanova 2005: 349-358.

¹² Kock 1884: 23, frg. 143.

¹³ Kock 1884: 85, frg. 180; Edmonds 1959: 250.

his *Lexicon* that βύστροι means 'vegetable bites' or, according to some other authors, 'loaves made from vegetables'. Whether we can perceive here an ironic allusion to the vegetarian way of life and the meatless (non-breathing) food of the followers of Orpheus, as Euripides suggests in his tragedy *Hippolytus* (Eurip., *Hipp.*, 952-955), we can only guess.

There are several tragic works in which a laconic allusion is introduced to certain stable mythological motifs from the peripetia of the singer – above all the motif of his *katabasis* or journey Beyond; the motive for his participation in the Argonaut campaign, which integrates most of his dominant characteristics; the motive for his death at the hands of Thracian women. The images on the red-figure vases from the Classical age expressively complement these allusions to the mythological roots of the tragic scene¹⁴.

The mythological motifs from Orpheus' peripetia are most intensively exploited in the works of Euripides (ca. 484–406 BC), although very fragmented and in an associative aspect. These tragedies can be broadly organized in the following chronological order:

Alcestis (438 BC) – second prize at the City Dionysia

Medea (431 BC) – third prize at the City Dionysia

Hippolytus (428 BC) – first prize at the City Dionysia

Erechtheus (422 BC)

Hypsipyle (411-407 BC)

Iphigenia in Aulis (405 BC) – first prize at the City Dionysia (awarded posthumously)

The Bacchae (405 BC) – first prize at the City Dionysia (awarded posthumously)

Cyclops (? BC) – satyr play

Rhesus (? BC)

Dominating the tragic allusions to Orpheus is the motif of **magic power of Orpheus' word-song**, which is most often integrated into the myth of its enchanting impact on living and non-living nature and the myth of its descent into the Underworld¹⁵. All are united in the myth of the Argonauts, in whose context the Thracian singer appears at the earliest. Alberto Bernabé evaluates the magical properties of Orpheus' song as the most characteristic attribute of Orpheus' mythology¹⁶.

The enchanting effect of Orpheus' song has been exploited by Aeschylus, who in his tragedy *Agamemnon* (1629-1632) opposes the Orpheus' voice to the irritating barking of the Argives elders:

Ὀρφεὶ δὲ γλῶσσαν τὴν ἐναντίαν ἔχεις.
ὁ μὲν γὰρ ἦγε πάντ' ἀπὸ φθογγῆς χαρᾶ,
1630

σὺ δ' ἐξορίνας νηπίους ὑλάγμασιν
ἄξι: κρατηθεὶς δ' ἡμερώτερος φανῇ.

You have a tongue opposite to that
of Orpheus.

For he led all things in delight at his
voice,
but you, after exasperating me with
your infantile howling, will be led
away¹⁷.

Jason in the tragedy of Euripides *Medea* (v. 543) mentions in a similar context Orpheus' beautiful and wise word-song:

εἴη δ' ἔμοιγε μήτε χρυσὸς ἐν δόμοις μήτ'
Ὀρφέως κάλλιον ὕμνησαι μέλος,
εἰ μὴ 'πίσημος ἢ τύχη γένοιτό μοι.

May I have neither gold in my house
nor power to sing a song sweeter
than Orpheus', if it would be my fate
to never be renowned!

The tragedy *Iphigenia in Aulis*, composed between 408 and 406 BC, but staged during the City Dionysia in 406 BC by the son or nephew of the tragedian, Euripides Junior, winning first prize, introduces this motive as an allusion. In it Iphigenia describes the magical power of Orpheus' song over nature in her doomed plea to her father. She regrets that she does not have the power of Orpheus, so that she can use magic spells to make the rocks follow her or enchant anyone she wants with her eloquence:

1211 εἰ μὲν τὸν Ὀρφέως εἶχον, ὦ πάτερ,
λόγον,
πεῖθειν ἐπάδουσ', ὥσθ' ὁμαρτεῖν μοι
πέτραις,
1215 κηλεῖν τε τοῖς λόγοισιν οὐς ἐβουλόμην,
ἐνταῦθ' ἂν ἦλθον...

Iphigenia

If I had the eloquence of Orpheus, my
father, to move the rocks by chanted
spells to follow me, or to charm by
speaking anyone I wished, I would
have resorted to it. But as it is, I'll bring
my tears – the only art I know...¹⁸

¹⁴ Schoeller 1969.

¹⁵ Lozanova 2020: 23-39; Lozanova 2021: 14-34.

¹⁶ Bernabé 2017: 117.

¹⁷ Aeschylus, *Agamemnon* 1629-1632 = *Orph.* 946 Bernabé.

¹⁸ Euripides 1891: Vol. II.

In a very similar way, the motif is woven into the song of the Bacchantes in the tragedy *Bacchae* (vv. 560-565), which won the first prize at City Dionysia in 405 BC:

Χορός
 πόθι Νύσας ἄρα τὰς θη-
 ροτρόφου θυρσοφορεῖς
 θιάσους, ὦ Διόνυσ', ἡ
 κορυφαῖς Κωρυκίαις;
 560 τάχα δ' ἐν ταῖς πολυδένδρεσ-
 σιν Ὀλύμπου θαλάμαις, ἐν-
 θα ποτ' Ὀρφεὺς κιθαρίζων
 σύναγεν δένδρεα μούσαις,
 σύναγεν θῆρας ἀγρώτας.
 565 μάκαρ ὦ Πιερίαι...

Chorus

Where on Nysa, which nourishes wild beasts, or on Corycian heights, do you lead with your thyrsos the bands of revelers? [560] Perhaps in the deep-wooded lairs of Olympus, where Orpheus once playing the lyre drew together trees by his songs, drew together the beasts of the fields. [565] Blessed Pieria....¹⁹

This motif is clearly perceptible at least from the end of the Archaic and the beginning of the Classical age²⁰. It is very probable that it even dates back to the Late Minoan period (13th century BC), because his reflections can be traced in the fresco from Pylos palace / temple (?) depicting a singer with a lyre, tentatively called 'Orpheus'. A similar argument offers a remarkable image on a pyxis representing a musician with a lyre enchanting the birds that fly over his head (1300–1250 BC, LM IIIB) found in a tomb near Kalami, today in the Archaeological Museum of Chania. They seem to visualize the verses of Simonides of Ceos, one of the earliest poetic accounts of Orpheus preserved in his fr. 62 (second half of 6th – first half of 5th century BC), which places the analyzed motif in the context of the mysterious journey of the Argonauts.

Simonides, fr. 62 (PMG 567 Page)²¹:

τοῦ καὶ ἀπειρέσιοι
 πωτῶντ' ὄρνιθες ὑπέρ κεφαλᾶς,

ἀνὰ δ' ἰχθύες ὀρθοὶ
 κυανέου ἕδατος ἄλ-
 λοντο καλᾷ σὺν αἰοιδᾷ.

... Above his head innumerable birds
 flitted, and fish leapt straight out of
 the dark blue water at his beautiful
 song...

The visualization in fine arts precedes the emergence of the mythological theme in the literature. The earliest direct reference is a scene described by Otto Kern²², depicted on a cup from his own collection, which he dates to the turn of the 7th and 6th centuries BC. In it, the figure of Orpheus appears surrounded by birds on a branch overhanging his head and a deer at his feet. The image is known only from the description of Otto Kern, in which there is no reason to doubt.

The motif of *Orpheus Taming Wild Animals* is closely associated with **the mythology of Argonauts** and a journey to the Otherworld²³, in the context of which the figure of Orpheus and the magical power of his word-song appear first. This is not about the usual μουσική τέχνη, but about *psychagogia* (ψυχαγωγία)²⁴ and katabasic poetry, about the enchanting power of his music to touch the souls of the dead and be their guide in the Otherworld. *Orpheus Taming Wild Animals* is a widely interpreted theme in many images that became especially popular during the Roman Imperial era²⁵.

According to *The Orphic Argonautica* (Ὀρφῆως Ἀργοναυτικά; 4th century AD), when Jason set out to assemble his crew of kings and heroes, he first sought Orpheus in Pieria, on the highest peaks of Libethra, while he skillfully played his guitar and sang sweet songs in his unpleasant cave, stroking wild animals and winged serpents:

Orphic. Arg., 71-73:

Ἀλλ' ὅτε δὴ συνάγειρεν ἀγακλειτοὺς
 βασιλῆας,
 Θορήκην εἰς εὐπωλον ἐπείγετο διὸς Ἰήσων,
 καὶ μ' ἔκιχεν κιθάρην πολυδαίδαλον
 ἐντύνοντα,
 ὄφρα κέ σοι μέλπων προχέω μελίγηρυν
 αἰοιδήν,
 κηλήσω δέ τε θῆρας ἰδ' ἐρπετὰ καὶ
 πετεηνά²⁶.

¹⁹ Euripides 1850.

²⁰ Simon. Fr. 62; Ap. Rhod. *Arg.*, 1, 23-34.

²¹ *Orph.* 943 Bernabé; *Simonides* 2014: fr. 62.

²² Kern 1938: 188, n. 2; see Schoeller 1969.

²³ Lozanova 2020: 23-39; Lozanova 2021: 14-34.

²⁴ Watson 2013.

²⁵ Lozanova 2021: 14-34.

²⁶ Gesner 1764: 20.

The motif of **the magical powers of Orpheus**, who rules not only living but also non-living nature, is closely related to **the mythology of his katabasis**. According to *The Orphic Argonautica*, Jason persuaded the Thracian musician to join the Argonauts because he was the only one who could show them the ways to the sea, i.e. for a guide (mystagogos/ μυσταγωγός), but also a priest (Val. Flacc. *Arg.* 186-187), and a magician. And the other heroes did not want to go on a journey without him (*Orphic. Arg.*, 77-95). Here the anonymous poet 'Orpheus' introduced a clear allusion to his previous journey Beyond, to the world of the dead, from which the singer from 'horse-breeding Thracia' managed to return successfully with mystical knowledge of the world beyond that of mortals. Jason's choice to look for him first before all the other heroes is due to the fact that only he among the mortals had dared to go to the dark fog, down in the bowels of Hades, and only one of the mortals found the way back (*Orphic. Arg.*, 90-95):

- 90 ... Οὐ γὰρ δὴ πλῶσαι πρὸς βάρβαρα
φῦλα μέδονται
νόσφι σέθεν· καὶ γάρ ῥα ποτὶ ζόφον
ἤερόεντα
95 νείατον εἰς κευθμῶνα, λιτῆς εἰς πυθμένα
γαίης,
μοῦνον ἀπ' ἀνθρώπων πελάσαι καὶ
νόστον ἀνευρεῖν·
ὦν ἔνεκεν ξυνήν τε δύνῃν Μινύαισιν
ἀρέσθαι
καὶ κλέος ἀνθρώποισιν ἐπ' ἔσσομένοισι
πυθέσθαι.

In the basic structure of the preserved variants of *Argonautica* are introduced regions associated with the characteristics of 'otherness' and the Otherworld, marked by monsters and fantastic figures, inherent in space beyond the borders of the civilized world²⁷. The ritual nature

of the Argonauts' journey is well defined and emphasized, which makes the presence of the figure of the priest-mystagogos and prophet (μάντις) Orpheus extremely important for a successful journey far to the East, to the palaces of the Son of the Sun, but also for a successful return. Because at the heart of the Argonauts' journey is coded the idea of traveling to the Otherworld, beyond the world of mortals²⁸.

The motives for katabasis and the death of Orpheus are first perceived in a theatrical context indirectly in the retelling of Pseudo-Eratosthenes, in his work *The Catasterismi* or *Constellations, Placings Among the Stars* (*Catasterismi*, 24), citing Aeschylus' tragedy *Bassarai*. According to him, 'refusing honor to Dionysus, Orpheus recognized Helios as the greatest of the gods and called him Apollo. He would awaken in the night, climb Mt. Pangaeum in the early dawn, and there await the sunrise, in order that he might have the first glimpse of Helios'.²⁹ This caused the wrath of the deity, who sent him the Bassarides, and they tore him apart and scattered his parts everywhere. The text gave reason to G. Hermann³⁰ to assume that the whole tragedy may have treated the theme of the death of Orpheus, which was met with fully understandable skepticism by I. Linforth³¹.

D. Sansone³² even admits that this tragedy has generated the unfortunate development of the story of Orpheus' descent into the kingdom of Hades. Unfortunately, it is impossible to separate the original fragment of Aeschylus from the entire text of Pseudo-Eratosthenes in order to draw general conclusions about the plot of *The Bassarai*. Problems are also created by the mythological context of the whole tetralogy *Lycurgia*, in which the tragedy *Bassarai* was thematically integrated. It could be allowed only a possible typological comparison of the motives that treated the problem of opposing the deity and the corresponding punishment for the God-fighters.

²⁷ Krevans 2000: 69-84; Hunter 1989: 10-12; Karanika 2010: 391-410; Sistakou 2008: 311-340; Stephens 2008: 96-97, etc.

²⁸ Lozanova 2021: 14-34; see Lozanova 2020: 23-39.

²⁹ Quoted from the translation of Linforth 1931a: 13.

³⁰ Hermann 1831: 316-317.

³¹ Linforth 1931: 11-77; cf. more balanced Deichgäber 1939: 231-309.

³² Sansone 1985: 53-64.

Figure 2. Orpheus in the Underworld (detail): the *Krater* from Altamura, about 350 BC, Apulia, South Italy; National Archaeological Museum of Naples, 81666 (Source: <https://blogs.getty.edu/iris/ancient-vase-presents-a-whos-who-of-the-underworld-2/>)

The earliest surviving unequivocal mention of Orpheus' journey to the Underworld is in Euripides' tragedy *Alkestis* (438 BC), where Admetus mentions Orpheus' success in enchanting the gods of Hades:

Euripides, *Alkestis*, 357-359:

εἰ δ' Ὀρφέως μοι γλῶσσα καὶ μέλος
παρῆν,
ὥστ' ἡ κόρην Δήμητρος ἢ κείνης πόσιν
ὕμνοισι κηλήσαντά σ' ἐξ Αἰδου λαβεῖν,
κατῆλθον ἄν, καί μ' οὐθ' ὁ Πλούτωνος
κύων
οὐθ' οὐπὶ κώπη ψυχοπομπὸς ἄν Χάρων
ἔσχον, πρὶν ἐς φῶς σὸν καταστήσαι βίον.

If I had the voice and music of Orpheus so that I could charm Demeter's daughter or her husband with song and fetch you from Hades, [360] I would have gone down to the Underworld, and neither Pluto's hound nor Charon the ferryman of souls standing at the oar would have kept me from bringing you back to the light alive.³³

The grieving husband's claim is obvious: he would like to have the magical powers of Orpheus to plead before the chthonic gods for Alkestis' return from the world of the dead. Admetus, however, does not even hint that Orpheus went to the Underworld to look for his wife. The figure of Orpheus' wife is also missing in early images of the singer in the kingdom of Hades on the remarkable funerary vessels from South Italy such as The Underworld crater from Altamura (ca. 350 BC; National Archaeological Museum of Naples, N°81666); the red-figure volute crater now in the Toledo Museum of Art (Ohio, USA); the red-figure amphora by Ganimede Painter, Antikenmuseum Basel and Sammlung Ludwig (BS 453).

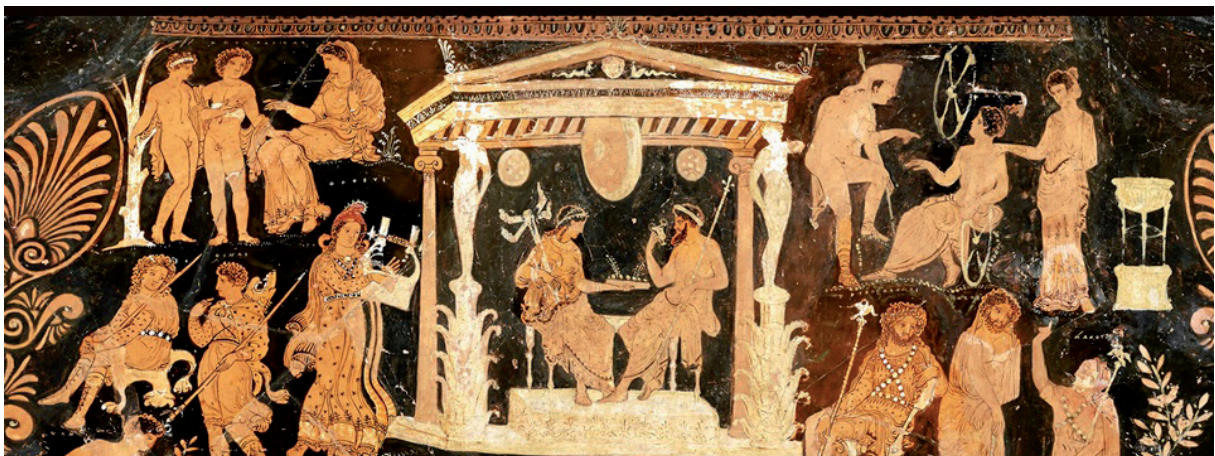

Figure 3. Orpheus in the Underworld: the *Krater* from Altamura, about 350 BC, Apulia, South Italy; National Archaeological Museum of Naples, 81666 (Source: <http://www.alaintruong.com/archives/2018/10/31/36830038.html>)

³³ Euripides 1994.

The situation is similar, which reveals the image of the descent of Odysseus in Hades depicted by Polygnotus in the Lesche of the Knidians at Delphi from the middle of the 5th century BC³⁴. From the detailed description of Pausanias (10.30.6) it is clear that Orpheus was depicted sitting on a hill; in his left hand he held a lyre, and with his right he touched a willow, leaning against a tree. There is no trace of a wife among the mythological figures around him. Orpheus is depicted on surviving early antique vases surrounded by men³⁵, alluding to closed, secret male societies³⁶.

In the presence of female figures, he is represented mainly in the scenes of his brutal death. An exception is the famous copy of a relief in the National Archaeological Museum of Naples with the three figures identified by inscriptions such as Hermes, Euridice and Orpheus, whose original is dated to the end of the 5th century BC. However, it is doubtful whether the inscription belonged to the original or was added later when the copy was made³⁷.

Figure 4. Funerary vessel with Orpheus playing his lyre before the Deceased (detail), Apulia, South Italian, 340–320 BC; Red-figure *amphora* attributed to the Ganymede Painter; Ludwig Collection – Loan of Peter and Irene Ludwig Foundation, Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig
(Source: https://www.getty.edu/art/exhibitions/ancient_underworld/inner.html)

Although nowhere in the words of Admetus it is explicitly stated whether Orpheus managed to bring back the dead, resp. his wife to life, in another work, (Pseudo-?) Euripides' tragedy *Rhesus*, it is clearly stated that the Demeter's daughter, Persephone, owes to the Muse, the mother of the Thracian king, to release his soul: ὀφειλέτις δέ μοι τοὺς Ὀρφέως τιμῶσα φαίνεσθαι φίλους (v. 966):

Euripid., *Rhes.*, 962-966:

He (Rhesus – AN) shall not go into earth's dark soil; so earnest a prayer will I address to the bride of the nether world, the daughter of the goddess Demeter, giver of increase, [965] to release his soul; and, debtor as she is to me, show that she honors the friends of Orpheus.³⁸

What is the mythological precedent for this special privilege, not inherent in Hellenic religious ideas, we can only guess in a hypothetical order.

The figure of the Thracian musician in this tragedy appears in the Muse's mourning over the dead body of his son, the Thracian king Rhesus (vv. 890-982), but in the context of the mysteries he founded and the belief in life after death. She mentions the Thracian origins of Orpheus in connection with the muses, the founding of the Athenian mysteries (Pseudo-Euripid. *Rhesus*, vv. 944, 946), and asks Persephone to free her son from death because of her obligations to Orpheus, although they remain unclear:

(Pseudo-) Euripid., *Rhes.*, 944-946:

And yet we sister Muses do special honor to your city, your land we chiefly haunt; and those dark mysteries with their torch processions were revealed by Orpheus, cousin of this dead man [945] whom you have slain.

Theseus hints at these ritual aspects in his ironic remark to Hippolytus in the tragedy of the same name:

Eurip., *Hipp.*, 952-955:

ἤδη νυν αὖχει καὶ δι' ἀψύχου βορᾶς
σίτοις καπήλευ' Ὀρφέα τ' ἄνακτ' ἔχων
βάκχευε πολλῶν γραμμάτων τιμῶν
καπνούς:
ἐπεὶ γ' ἐλήφθης.

³⁴ Stansbury-O'Donnell 1990: 213-235.

³⁵ Graf 1987: 80-106; Bremmer 1991: 13-30.

³⁶ Fol 2020.

³⁷ Sansone 1985: 61.

³⁸ Euripides 1891.

Continue then your confident boasting, take up a diet of greens (ἀψύχου, i.e. meatless, non-breathable food – AN) and play the showman with your food, make Orpheus your lord and engage in mystic rites, holding the vaporings of many books in honor. [955] For you have been found out³⁹.

Beyond the dramatic strategies of the passage, there is an important emphasis on the association of the Orpheus' figure with vegetarianism and the distribution of the 'whole bunch of books' attributed to him in Plato's dialogue *The Republic* (Plato, *Resp.*, 364b-e). Fr. Graf suggests that it was these begging priests and soothsayers, who sold 'at the rich men's doors' the magical lead tablets of spells and curses (κατάδεσμοι)⁴⁰, which were widespread in the Hellenic world, as well as the orphic tablets with instructions to the initiates for the journey to the afterlife, containing magic passwords and spells⁴¹.

Plato criticizes with undisguised irony the begging priests spreading the Orphic texts (*Resp.*, 364 b-c; 364 e – 365 a). He finds occasion elsewhere to express delicately his contempt for 'spell sellers' (*epoidai*; ἐπωιδαί) and 'curses sellers' (*katadesmoi*; κατάδεσμοι), who claim to be able to manipulate divine forces⁴². In his dialogue *The Statesman* or *Politician* (*Plt.*, 280f) he introduces for the first time the notion of μαγευτική (τέχνη) in the replica of 'the Stranger', an anonymous philosopher from Elea, as dealing with antidotes and spells:

...καὶ δὴ καὶ τὴν μαγευτικὴν τὴν περὶ
τὰ ἀλεξιφάρμακα κατ' ἀρχὰς εὐθὺς
διωρισάμεθα σύμπασαν...

However, he presents Socrates quoting Orpheus as an authority on cosmogony with Homer and acknowledging the tradition that places him among the highest ranks of poets (*Cratylus*, 400c, 402b, *Apology* 41b).

In the extraordinary light of his magical skills, Orpheus will be presented in *The Orphic Argonautica*, where he plays an amazing role of protagonist, placing Medea in the position of a passive and astonished observer. In the remarkable episode of the abduction of Golden fleece he summons the

terrible goddess Hecate. With mysterious spells and magical acts, as if taken from the recipes of the *Magic Papyri*, the insurmountable gates of the fence, where the ever-watching dragon guarded the Golden fleece, opened and the sacred grove appeared before the eyes of the Argonauts.

Orpheus then combined his divine voice with the sounds of his lyre from a turtle shell, plucking the lowest string and summoning the god of sleep to put the ever-watching dragon to sleep. And he immediately obeyed him. So Jason managed to take the Golden fleece and hurried to his ship.

Orpheus's books are scarce mentioned in the 4th century BC by the comedigrapher Alexis (Athen., 4.164 b – c), in which we can perceive a possible reflection of a tragic prototype on the paradigm of paratragic exemplification. Orpheus' word is alluded to in the song of the chorus of the tragedy *Alceste* (v. 968), to which the scholiast adds that in some sanctuary of Dionysus in Thracia there were writings of Orpheus on tablets (Schol. ad Eurip., *Hec.*, 1267). This information is associated with a verse preserved by Philochorus in the first book of his *On Divination* (Περὶ μαντικῆς), in which Orpheus shares, that he prophesies, because the truth is in his heart. Evidently, these are predictions written on tablets, as was the tradition in the famous sanctuaries with prophets as in Delphi⁴³.

'Aeschylus' in the Aristophanes' comedy *Frogs* (1032–1033) mentions the Thracian musician and singer in a similar ritual context and suggestion, undoubtedly associated with the mystery cult in Athens: Orpheus taught Athenians to worship and refrain from killing, and Musaeus – of treatment of diseases and oracles:

Ὀρφεὺς μὲν γὰρ τελετὰς θ' ἡμῖν
κατέδειξε φόνων τ' ἀπέχεσθαι,
Μουσαῖος δ' ἐξακέσεις τε νόσων καὶ
χρησμούς...

In the lost tragedy *Hypsipyle* (Ὑψιπύλη), possibly created between 411–407 BC, Euripides exploited the myth of the Argonauts, depicting them rowing under the sounds of the Thracian lyre of Orpheus⁴⁴. Fortunately, many fragments and a partially preserved *hypothesis* have been preserved from the work, which allow its more complete reconstruction at least in its first part⁴⁵.

³⁹ Euripides 1995.

⁴⁰ Faraone 1991: 3–32.

⁴¹ Graf 2008: 19.

⁴² Plato, *Republic*, 572e; Plato, *Politician*, 280e; see Plato, *1 Alc.* 121e – 22a; cf. Aristotle, *Met.* 14.4.5, 1091b8.

⁴³ Hdt., 7, 111, 1–2; Lozanova 2019: 137–163.

⁴⁴ TrGF frg. 752g.1–17 Nauck; Bond 1963; Wiles 2005: 189–207.

⁴⁵ Nauck 1839; *Oxyrynchus Papyrus*, 852.

The involvement of Orpheus in the expedition of Jason and the Argonauts was caused not so much by his musical, but by his magical skills and the supernatural power of his musical performances, charged with the power of mystical *psychagogia* (ψυχαγωγία). *Hypsipyle* is one of the latest works of Euripides and therefore composed very precisely. At the heart of the plot is the mythological precedent for the founding of the Nemean Games. The first part of the drama presents the figure of the heroine and her fate until her exile and life in slavery in Nemea. She is the daughter of Thoas, son of Dionysus and king of the island of Lemnos. The Argonauts stopped and stayed on the island for a while, detained by the Lemnian women, and Hypsipyle gave birth to two sons of Jason, who died and entrusted them to Orpheus to be raised in Thracia. Euneus received musical training, while Thoas was trained in military arts (frg. 759a). The mimetic performance of the character directs the audience to the Orphic *kitharoidia*, a musical aesthetic with Dionysian ritual context in Athens. The Thracian origins of Orpheus and his 'otherness' are clearly defined in the tragedy.

It is known that Aeschylus was also the author of a tragedy *Hypsipyle*, of which nothing but the title has survived (Aeschylus, *Hypsipyle*, frg. 40 Mette: Αἰσχύλος δὲ ἐν Ὑψιπύλῃ ἐν ὅπλοις φησὶν αὐτὰς ἐπελθούσας χειμαζομένοις ἀπειργεῖν, μέχρι λαβεῖν ὄρκον παρ' αὐτῶν ἀποβάντας μιγήσεσθαι αὐταῖς). The theme of the Argonauts' stay on the island of Lemnos was also interpreted by Sophocles in his tragedy *Lemnian Women* (Λημνίαι, frgs. 384-389 Radt), which, according to A. C. Pearson⁴⁶, probably included the mooring of the ship Argo, but not the battle between the Argonauts and the Lemnian women (Σοφοκλῆς δὲ ἐν ταῖς Λημνίαις καὶ μάχην ἰσχυρὰν αὐτοῖς συνάψαι φησὶν; Schol. Ap. Rhod., *Arg.* 1.769-773). Some researchers have suggested that both dramas were satyr plays⁴⁷. Aristophanes in his comedy of the same name probably followed them in paratragic terms⁴⁸. The name of Orpheus is missing in the scarce fragments preserved from the drama of Sophocles and the comedy of Aristophanes. Whether they omitted his figure in the dramaturgical interpretations of the myth, or the later authors and commentators who quoted the dramatic passages, did not find it necessary to mention this detail of the plot, will remain a mystery for a long time.

Again, magical skills are attributed to the Orpheus' word-song in the only surviving satirical

drama *Cyclops* of Euripides (Euripid., *Cycl.*, 645), in which the chorus of satyrs sings about some magic spell of Orpheus, so wonderful that the fiery chief would rise alone to the skull of Polyphemus and would set the one-eyed son of earth on fire:

Euripid., *Cycl.*, 645: ἀλλ' οἶδ' ἐπωδὴν
Ὀρφέως ἀγαθὴν πάννυ, ὥστ' αὐτόματον
τὸν δαλὸν ἐς τὸ κρανίον στείχονθ'
ὕφάπτειν τὸν μονῶπα παῖδα γῆς.

Coryphaeus
645 ... But I know
an incantation of Orpheus so wonderful
that the firebrand
all on its own will march up to his skull
and set the one-eyed son of earth on fire.

In such spells seems to reflect an aspect of the use of Orphic poetry in classical Athens as a magical tool, suggesting that these texts influenced mythology at the time. It is possible that this aspect gave rise to the sceptical and even negative attitude towards Orphism, the related religious movement and followers of Orpheus (οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα) in classical Athens.

This attitude is perceptible in Theseus's replica to his son Hyppolytus from Euripides' tragedy of the same name (Eurip., *Hipp.*, 952-955), and in a peculiar commentary on Phaedrus in Plato's *The Symposium* (Plato, *Symp.*, 179d).

Similar suggestions can be seen in the verses of Euripides' *Alcestis* (v. 966) and the comments of the scholiast on them about the Thracian tablets that Orpheus' word fulfilled. Perhaps the prejudices caused by these circumstances were the reason why the figure of Orpheus was not placed on the Old Attic stage and its interpretation as inappropriate for a tragic protagonist.

Heraclitus of Ephesus, the earliest ancient Hellenic author, who is said to have mentioned the word *magos* (μάγος), places the term not accidentally in the context of Orphic-Dionysian mysteries. It is preserved fragmentary by Clement of Alexandria in his *Protreptikos* (2, 22, 2) at the beginning of the 3rd century AD. When asked who Heraclitus's prophecy was about, Clement of Alexandria made the following note:

Heraclitus, DK 12 B 14 (Diels, Kranz 1952) =
Clement, *Protreptikos* 22:
Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος; ὕκτιπόλοις,
μάγοις, βάκχοις, λήναις, μύσταις,
τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ θάνατον, τούτοις

⁴⁶ Pearson 1917: 51-56.

⁴⁷ Pearson 1917: 52.

⁴⁸ Aristophanis 1846: 491-493, frgs. 324-341.

μαντεύεται τὸ πῦρ: 'τὰ γὰρ νομιζόμενα
κατὰ ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερῶσι
μουῦνται.'

Against whom does Heraclitus of Ephesus utter this prophecy? Against 'night-roamers, magicians, Bacchants, Lenaeon revellers and devotees of the mysteries'. These are the people whom he threatens with the penalties that follow death; for these he prophesies the fire. 'For in unholy fashion are they initiated into mysteries customary among men'.⁴⁹

It seems that Heraclitus' expression is a reaction against the begging priests (ἀγύρται, γοηταί, καθαρταί) who practiced purifying rituals against payment and their private Orphic-Dionysian secret rites, and did not concern what we would have qualified with the literal sense of the word *sorcerer* and *magic*. The same suggestions can be found in the passage of Plato's *The Republic* (364 b-c; 364 e, 365 a) about Orphic begging priests.

During the Antiquity, magic was almost always associated with religious practices of someone else, Other, some foreigner; this is a term distinguishing these practices from the norm i.e., from their *own* practices which are a religion; a means to define Otherness. That was also the line of evolution of the concept of magic from the name of a group of foreign priests μάγοι. There are also two terms defining the professional practitioners of sorcery: *magoi* (μάγοι) and charmers/soothsayers (γόητες)⁵⁰.

The word μάγος (*magus*) appeared in the ancient Greek language usually associated with the notion of a 'priest', i.e., religious professionals, particularly specialised in prophesying and soothsaying; interpretation of dreams⁵¹ and omens⁵²; possessing knowledge about the divine⁵³, but also indicating suspicious actions of foreigners⁵⁴.

Aristotle in his reflections on the means of achieving a good tragedy in *Poetics* (1452b-1453a⁵⁵) explicitly believes that a perfect tragedy should

imitate actions which excite pity and fear, this being the distinctive mark of tragic imitation.

However, a good tragedy should not be shown on stage:

– the change of fortune presented must not be the spectacle of a virtuous man brought from prosperity to adversity; it merely shocks us;

– nor, again, that of a bad man passing from adversity to prosperity: for nothing can be more alien to the spirit of Tragedy; it possesses no single tragic quality; it neither satisfies the moral sense nor calls forth pity or fear.

– nor, again, should the downfall of the utter villain be exhibited. A plot of this kind would, doubtless, satisfy the moral sense, but it would inspire neither pity nor fear; for pity is aroused by unmerited misfortune, fear by the misfortune of a man like ourselves. Such an event, therefore, will be neither pitiful nor terrible. There remains, then, the character between these two extremes, – that of a man who is not eminently good and just, – yet whose misfortune is brought about not by vice or depravity, but by some error or frailty.

[1453a] Nor again the passing of a thoroughly bad man from good fortune to bad fortune. Such a structure might satisfy our feelings but it arouses neither pity nor fear, the one being for the man who does not deserve his misfortune and the other for the man who is like ourselves – pity for the undeserved misfortune, fear for the man like ourselves – so that the result will arouse neither pity nor fear.

In the successful plot the change must be from good to bad fortune, and it must not be due to villainy but to some great fault of the protagonist, or of one who is better rather than worse⁵⁶, and who has somehow affected the deity (albeit unconsciously) with some action. He must be one who is highly renowned and prosperous. This happens with famous mythological and dramatic characters such as Lycurgus, Pentheus, Tamyris, Phineus, but only once in the 5th century BC – with Orpheus.

Clarifying the feelings of pity and fear⁵⁷, which are manifested towards an innocent or considered innocent by the viewer character, is possible in the context of the problem of apparent

⁴⁹ Clement of Alexandria 1919.

⁵⁰ Graf 1994: 20-28; Rives 2002: 270-90.

⁵¹ Hdt. 1.107-8, 1.120, 7.19; Dinon *FGrHist* 690 F 10 = Cicero, *Div.* 1.46.

⁵² Hdt. 7.37.

⁵³ Hdt. 1.132, 7.43, 7.113; Xenophon, *Cyr.* 4.5.14, 7.5.57, 8.1.23, 8.3.11.

⁵⁴ Xanthus *FGrHist* 765 F 31 = Clement of Alexandria, *Strom.* 3.2.11.1; Sotion frg. 36 Wehrli = Diog. Laert. 1.7; Hdt. 1.140; Strabo, 15.3.20; see. Nock 1933: 164-189 = Nock 1972: 308-324; Nock 1972: 516-526; Bremmer 2008: 235-248; Kingsley 1995: 173-210.

⁵⁵ Aristotle 1932.

⁵⁶ Aristotle 1932.

⁵⁷ Dirmeier 1940: 81-92; Schadewaldt 1955: 129-171.

undeserved suffering, in the context of the agonal discourse between innocence and guilt, good and evil, crime and sin. Defining the last two categories is always difficult. The crime is related to behavior according to some norms determined by a specific community; it is of a public nature and as such is related to a specific cultural and historical assessment and criteria.

Sin as thinking-behavior towards the deity is associated as neglecting ritual obligations that embody man's desire to be free from *original sin*. Even the Ten Commandments confirm that secular crime stems from ritual transgressions. Sin, after all, is related to the transgression of moral / ritual obligations to the Deity. However, when sin and crime are violations of contradictory norms or requirements, the problematic situation of the

borderline between fundamentally different cultures, perceived as thinking-behavior, arises⁵⁸.

The figure of Orpheus the Thracian and the mythological events associated with him do not find a place in this dramaturgical model. These circumstances and regularities would explain to some extent why this figure in ancient dramatic poetry in ancient dramatic poetry, charged with magical supernatural skills and connotations of otherness, is treated scantily and fragmentary as inappropriate for tragic interpretation except in comparative terms. Her transformations in the following epochs will inscribe her in the mythologem of breaking the oath before the deities of the Underworld, which will generate the sinister but non-tragic (according to Aristotle's poetics) end of the singer.

BIBLIOGRAPHY

Aristophanes 1846: Aristophanis comoediae et deperditarum fragmenta ex nova recensione Guilelmi Dindorf. Parisiis.

Aristotle 1932: *Aristotle*. Aristotle in 23 Volumes, Vol. 23, translated by W.H. Fyfe. Cambridge, MA, London.

Bernabé 2017: *Bernabé*, Alberto. Orpheus in Apollodorus. In: *Bernabé*, Alberto. *Apollodoriana. Ancient Myths, New Crossroads*. Berlin, Boston, 113-125.

Bogdanov 1991: *Bogdanov*, Bogdan. Орфей и древната митология на Балканите. [Orfey i drevnata mitologia na Balkanite]. Sofia.

Bond 1963: *Bond*, Godfrey, W. *Hypsipyle*. London.

Bremmer 1991: *Bremmer*, Jan N. From Guru to Gay. In: Bourgeaud, P. (Ed.). *Orphisme et Orphisme: en l'honneur de Jean Rudhardt*. (Recherches et Rencontres, n° 3). Geneva, 13-30.

Bremmer 2008: *Bremmer*, Jan N. Persian Magoi and the Birth of the Term 'Magic'. In: *Bremmer*, J. N. *Greek Religion and Culture, the Bible, and the Ancient Near East*. (Jerusalem Studies in Religion and Culture, 8). Leiden, Boston, 235-248.

Burges 2013: *Burges Watson*, Saraha. *Orpheus: A Guide to Selected Sources*. Living Poets. Durham: https://livingpoets.dur.ac.uk/w/Orpheus:_A_Guide_to_Selected_Sources (11.11.2021).

Clement of Alexandria 1919: *Clement of Alexandria*. *The Exhortation to the Greeks. The Rich Man's Salvation. To the Newly Baptized*

(fragment). Translated by G. W. Butterworth. (Loeb Classical Library, 92). Cambridge, MA.

Deichgräber 1939: *Deichgräber*, Karl. Die Lykurgie des Aischylos, Versuch einer Wiederherstellung der dionysischen Tetralogie. (Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaft der Wissenschaften zu Göttingen: Philologisch-historische Klasse, n.s. Fachgr. 1, N. F. Bd. 3, Nr 8). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 231-309.

Edmonds 1959: *Edmonds*, John Mawell. (Ed.). *The Fragments of Attic Comedy after Meineke, Bekk, and Kock, Augmented, Newly Edited with their Contexts, Annotated, and Completely Translated into English Verse*. Vol. II, Leiden.

Euripides 1850: *Euripides*. *The Tragedies of Euripides*, translated by T. A. Buckley. Bacchae. London:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Eur.+Ba.+560&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0092> (23.02.2022).

Euripides 1891: *Euripides*. *The Plays of Euripides*, translated by E. P. Coleridge. Vol. I-II. London:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0120%3Acard%3D952> (23.02.2022).

Euripides 1994: *Euripides*, with an English translation by David Kovacs. Cambridge: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0088%3Acard%3D328> (24.02.2022).

⁵⁸ *Lozanova* 2003: 75-80.

Euripides 1995: *Euripides*, with an English translation by David Kovacs. Cambridge: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0106%3Acard%3D936> (24.02.2022).

Faraone, Obbink 1991: *Faraone, Christopher A., Obbink, Dirk* (Eds.). *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*. Oxford.

Fol 2020: *Fol, Valeria*. Тайни общества на траките [Tayni obstestva na trakite]. Sofia.

Gesner 1764: *Gesner, Johann Matthias* (Ed.). *Orphei Argonautica, Hymni, Libellis de Lapidibus et Fragmenta*. Lipsiae.

Graf 1987: *Graf, Fritz*. Orpheus: a Poet among Men. In: *Bremmer, J.* (Ed.). *Interpretations of Greek Mythology*. London and Sydney, 80-106.

Graf 1994: *Graf, Fritz*. *Magic in the Ancient World*. Translated by Franklin Philip. Cambridge, Mass.

Graf 2008: *Graf, Fritz*. Tapping other powers. Magic in Greek and Roman Life. In: *Η Μαγεία στην Αρχαία Ελλάδα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών* [I mageia stin arhaia Elada, Ethniko Idrima Ereunon], Athina, 11-36.

Heath 1994: *Heath, John*. The Failure of Orpheus Author(s). – *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 124, 163-196.

Hermann 1831: *Hermann, Gottfried*. *Aeschylus Tragoediae*. Lipsiae.

Hunter 1989: *Hunter, Richard*. *Apollonius of Rhodes: Argonautica Book III*. (Cambridge Greek and Latin Classics). Cambridge.

Karanika 2010: *Karanika, Andromache*. Inside Orpheus' Songs: Orpheus as an Argonaut in Apollonius Rhodius' *Argonautica*. – *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 50, 391-410.

Kern 1938: *Kern, Otto*. *Die Religion der Griechen*. Bd. 2. Berlin.

Kingsley 1995: *Kingsley, Peter*. Meetings with Magi: Iranian Themes among the Greeks, from Xanthos of Lydia to Plato's Academy. – *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 5, 173-210.

Kock 1884: *Kock, Theodor*. (Ed.). *Comicorum atticorum fragmenta*. Vol. II, Pars I. Lipsiae.

Krevans 2000: *Krevans, Nita*. On the Margins of Epic: the Foundation-Poems of Apollonius. In: *Harder, M. A., Regtuit, R. F., Wakker, G. C.* (Eds.). *Apollonius Rhodius (= Helknistica Groningana, vol. 4)*, Leuven, Paris, 69-84.

Linforth 1931: *Linforth, Ivan M.* Orpheus in the Bassarides of Aeschylus. – *Transactions of the American Philological Association*, 62, 11-17.

Linforth 1931a: *Linforth, I.* Two Notes on the Legend of Orpheus. – *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1931, Vol. 62, 5-17.

Lozanova 2003: *Lozanova, Vanya*. ΜΙΜΗΣΙΣ

и ΚΑΘΑΡΣΙΣ или за природата на античния театър [ΜΙΜΗΣΙΣ i ΚΑΘΑΡΣΙΣ ili za prirodata na antichnia teatar]. В: *Годишник на НБУ. Департамент „Средиземноморски и източни изследвания“*. Т. 1 (202) [Godishnik na NBU. Departament "Sredizemnomorski I iztochni izsledvania". Т. 1 (202)]. Sofia, 75-80.

Lozanova 2005: *Lozanova-Stancheva, Vanya*. Der paratragische Tereus. In: *Thrace in the Graeco-Roman World. Proceedings of the Xth International Congress of Thracology, Komotini-Alexandroupolis 18-23 October*. Athens, 349-358.

Lozanova 2019: *Lozanova-Stancheva, Vanya*. Сакрална инфраструктура в Пангейския регион 6–5 в. пр. Хр. [Sakralna infrastruktura v Pangeyskia region 6–5 v.pr.Hr.]. – *Thracia*, 24, 137-163.

Lozanova 2020: *Lozanova-Stancheva, Vanya*. Сцената „Орфей укротява дивите животни“: между профанното и сакралното [Scenata "Orfeu ukrotyava divite zhiivotni": mezhdu profannoto i sakralното]. – *Thracia*, 25, 23-39.

Lozanova 2021: *Lozanova-Stancheva, Vanya*. The Scene of "Orpheus Taming Wild Animals": Orpheus and the Centaur Chiron. – *After Constantine. Stories from the Late Antique and Early Byzantine Era*, 1, 2021, 14-34.

Meineke 1839: *Meineke, August*. *Fragmenta Comicorum Graecorum*. Vol. 1, Berolini.

Nauck 1839: *Nauck, August*. *Tragicorum graecorum fragmenta*. Lipsiae.

Nock 1933: *Nock, Arthur Darby*. Paul and the Magus. In: *Jackson, F. J., Lake, K.* (Eds.). *The Beginnings of Christianity*. London, Vol. 5, 164-189.

Nock 1972: *Nock, Arthur Darby*. Paul and the Magus. In: *Stewart, Z.* (Ed.). *Essays on Religion and the Ancient World*. Oxford, 308-324.

Nock 1972a: *Nock, Arthur Darby*. Greeks and Magi. In: *Stewart, Z.* (Ed.). *Essays on Religion and the Ancient World*. Oxford, 516-526.

Pickard-Cambridge 1927: *Pickard-Cambridge, Arthur W.* *Dithyramb, Tragedy and Comedy*. Oxford.

Pearson 1917: *Pearson, Alfred Chilton*. *The Fragments of Sophocles*. Vol. 2, Cambridge.

Rives 2002: *Rives, James B.* Magic in the XII Tables Revisited. – *Classical Quarterly*, 52 (1), 270-90.

Sansone 1985: *Sansone, David*. Orpheus and Eurydice in the Fifth Century. In: *Classica et Medievalia, Revue danoise de Philologie et d'histoire*. Vol. 36, Copenhagen, 53-64.

Schoeller 1969: *Schoeller, Felix M.* *Darstellungen des Orpheus in der Antike*. Diss. Phil., Freiburg.

Simonides 2014: *Living Poets. A new approach to Ancient Poetry*. Published on 24.02. 2014. – [\(https://livingpoets.dur.ac.uk/w/Simonides_fragment_62_\(PMG_567_Page\)\)](https://livingpoets.dur.ac.uk/w/Simonides_fragment_62_(PMG_567_Page)) (11.11.2021).

Sistakou 2008: *Sistakou, Evina*. Beyond the *Argonautica*: In Search of Apollonius' *Ktisis* Poems. In: Papaghelis, T., Rengakos, A. (Eds.). *Brill's Companion to Apollonius Rhodius* (second, revised ed.). Leiden, Boston, 311-340.

Stansbury-O'Donnell 1990: *Stansbury-O'Donnell, Mark D.* (1990). Polygnotos's *Nekyia*: A Reconstruction and Analysis. – *American Journal of Archaeology*, 94 (2), 213-235.

Stephens 2008: *Stephens, Susan*. Ptolemaic Epic. In: Papaghelis, T., Rengakos, A. (Eds.). *Brill's Companion to Apollonius Rhodius* (second, revised ed.). Leiden, Boston, 96-97.

Welcker 1941: *Welcker, Friedrich Gottlieb W.* Die griechischen Tragödien: mit Rücksicht auf den epischen Zyklus geordnet. Vol. 3, Bonn.

Wilamowitz 1932: *Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich von*. Der Glaube der Hellenen. Vol. II. Berlin, 1932.

Wiles 2005: *Wiles, David*. (HY)Ψ[IPYLE. A version for the stage. In: McHardy, F., Robson, J. and Harvey, D. (Eds.). *Lost Dramas of Classical Athens. Greek Tragic Fragments*. Exeter, 189-207.

Ziegler 1939: *Ziegler, Konrat*. Orpheus. – *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. 18.1, Sp. 1268-1293.

Трагическият Орфей. Орфей на сцената на староатическия театър

Ваня Лозанова-Станчева

Статията предлага анализ на сведенията за фигурата на Орфей на сцената на староатическия театър през 5. в. пр.Хр. Те са систематизирани в няколко групи около митологичните мотиви, характеризиращи тракийския музикант: магическата сила на Орфеевото слово-песен; Орфей, омагьосващ дивите животни, който е тясно асоцииран с мита за аргонавтите.

В древността магията почти винаги е била асоциирана в негативен план с религиозни практики на някой Друг, някой чужденец. Това е термин, който разграничава тези практики от нормата, и средство за дефиниране на Другостта, въплътена във фигурата на Орфей. По тази линия се развива резервираното и дори негативно отношение към орфизма и свързаното с това религиозно движение в класическа Атина.

Тези характеристики трансформират фигурата на тракиеца в несъответстваща на каноните на хубавата трагедия, дефинирани от Аристотел в неговата *Поетика*, и обясняват защо на сцената на староатическия театър тя се появява несистемно и в асоциативен план.

Покръстването на българите в 'Acta Sanctorum': интерпретации в зората на историко-филологическите изследвания от времето на барока

The Conversion of the Bulgarians in 'Acta Sanctorum': Interpretations
at the Dawn of Historical-philological Studies in the Age of Baroque

Стиляна Баталова
Кирило-Методиевски научен център
Българска академия на науките

Абстракт: Авторът на статията разглежда в сравнителен план интерпретацията на Покръстването на българите в коментари към жития на светци от първите томове на бароковата агиографска поредица *Acta sanctorum* в контекста на първите опити за реконструиране на история на Църквата. Основна цел е да се очертае напредъкът в посока на критическа научна мисъл, приложена за изследване на изворите за покръстването на българите и позволяваща да се реконструира достоверен исторически разказ и приемлива като цяло хронология на събитията в първоначалния етап на хуманитарните научни изследвания в Европа.

Ключови думи: християнизация, извори, историография, агиография, Флаций Илирик, Бароний, боландисти

Key words: christianization, sources, historiography, hagiography, Flacius Illyricus, Baronius, Bollandists

Dr Stilyana Batalova is Associate Professor at the Cyrillo-Methodian research centre – Bulgarian academy of sciences. Her research is in the field of medieval Latin literature, historical sources and hagiography.

E-mail: batalova-s@nasledstvo.bg

Сведенията за християнизацията на българите и за самия акт на покръстването в латинските и византийските извори са разглеждани многократно от различни ъгли в множество изследвания от края на XIX в. насам. Сред по-големите приноси от последните тридесет години заради влиянието, което оказват, поддържайки буден интереса към темата, се открояват няколко книги: извороведското изследване на В. Гюзелев, представящо в превод неизвестни дотогава, както и някои по-малко известни, но вече въведени в оборот средновековни извори, които обаче не са попаднали в поредиците за Извори за българската история на БАН¹; систематизираното проучване за мястото на българската тема в късносредновековната и ренесансовата книжнина на Р. Заимова² и анализът на интерпретацията на акта на покръстването в бароковата драма с поучителен характер под влиянието на йезуитите на Н. Андреева³. Наред с това съществуват и множество по-малки

проучвания по темата.

Досега обаче не е била предмет нито на самостоятелно изследване, нито е дискутирана в контекста на католическата историческа и агиографска книжнина от XVI–XVIII в. интерпретацията на сведенията за християнизацията и покръстването на българите в *Acta Sanctorum* (1643–1940) – бароквата поредица с жития на светци, иницирана от Жан Боланд (1596–1665) и продължена от неговите ученици Годфрид Хеншен (1601–1681) и Даниел Папebroх (1628–1714). Тя заслужава специален интерес, понеже е своеобразен инструмент за изпълнение на решенията от Тридентския събор (13 декември 1545 – 4 декември 1563) за укрепване на разклатените от протестантството позиции на Католическата църква в част от Западна и в Централна Европа и за утвърждаване на почитта към светците, чието историческо съществуване и приноси за разпространение и налагане на вярата са неоспорими. Същевременно в нея се откриват немалко интертекстуални връзки и *loci similes*⁴ с модели от *Annales Ecclesiastici* („Църковни анали“) от Цезар Бароний (1538–1607), вплетени в предварителните научни коментари към жития на светците или в историческите коментари. Научните статии на боландистите не са лишени от собствен почерк в интерпретацията на интересуващата ни тема. Специфичните характеристики могат да бъдат открити най-добре при прочит на пръснатите в множество токове свидетелства, на първо място в сравнение с две емблематични за епохата истории на Църквата, отразяващи позициите на враждуващите църковни течения – *Centuriae Magdeburgenses* („Магдебургски столетия“) на лютерана Матия Флаций Илирик (1520–1575) и „Църковни анали“ на Цезар Бароний. Конкретната цел на настоящото изследване, на първо място, е да се установи какъв е методът на използване на историческите свидетелства – посредством преводи или самостоятелен прочит, включващ също и сравняване на преводи, за да се изгради обективна представа за хода на събитията и да се реконструира тяхната хронология. На второ място се цели да се проследи

дали прочитът в поредицата не е колеблив, т.е. дали има вариативност.

И тъй, на първо място ще споменем накратко какви са съществениите разлики в църковните истории на Матия Флаций Илирик и Цезар Бароний. Те са по две линии или дори три линии, а именно в структурата на съчиненията и материала, в използваните извори и идеологическите внушения в пряка връзка с църковното течение, към което принадлежи всеки един от тези автори. И у единия, и у другия се намират множество сведения за българите, в това число за периода отпреди християнизацията им. В плана на съдържание трябва да се отбележи, че у Флаций Илирик в тома от „Магдебургските столетия“, посветен на деветия век, въпросът за покръстването на българите се споменава на няколко места, съответно в главите, посветени на църквите в Европа (II.5), разпространението на вярата (II.8), за отклоненията/деформациите (II.12), за преследванията срещу църквата (III.1., 3., 4.), за монашеството и неговите ритуали в главата за церемониите (VI.8) и в главата за схизматичите (VIII.4), където специално внимание е отделено на разногласията между Римската и Константинополската църква относно диоцезалната принадлежност на българите⁵. Основните извори, които Флаций Илирик използва, са предимно латиноезичните хронисти Павел Дякон (†799), Регино от Прюм (ок. 840–915) и Зигеберт от Жамблу (1030–1112), в по-малка степен Мартин Опавски (†1278), както и хуманистични автори, които ги използват. От византийските хронисти споменава Йоан Зонара (1074–1130) и прави общи препратки към трети том на неговата хроника, без конкретно място. Твърде общите позовавания наред с хронологически неверни посочки и фактологически грешки⁶, позволяват допускането Зонара да не е използван пряко, а през посредник. Сведенията, които откриваме у Флаций, са в сбит преразказ. Той отнася българското покръстване към три дати. Най-напред, правейки преглед на християнизацията на Европа по региони, уж цитирайки Зигеберт, сочи, че „българският цар приел христи-

¹ Gjuzelev 2006.

² Zaimova 1992.

³ Andreeva 2004.

⁴ За дефиницията на термина и приложимостта му в литературните изследвания на междутекстово равнище вж. Conte 1996: 23.

⁵ *Flacius Illyricus* 1565: 7, 13–14, 18–19, 21, 25–27, 280, 354–355.

⁶ *Flacius Illyricus* 1565: 7.

яността по времето на Людовик през 817 г.⁷ В Зигебертовата „Хронография“ няма подобно сведение, което би се свързвало с управлението на хан Омуртаг⁸. На второ място се споменава, че първият български владетел, който станал християнин, е Телериг (768–777). Флаций обаче не се наема да твърди дали „народът му е останал верен на езическото суеверие, или след като е приел Христовата вяра, по-късно я е отхвърлил“. Цитира сведението на Мартин Кромер (1512–1589), че българският народ приел християнството по времето на византийския император Михаил III (842–867) и майка му Теодора около 851 или 860 г. и привежда накратко в преразказ на латински византийския мотив на Зонара за ролята на сестрата на княз Борис I (852–889, † 2 май 907) за покръстването на българския владетел⁹. На трето място, в третата глава „За гонението и мира на Църквата“ в две последователни подглави, представящи историческите събития от времето на управлението на франкските владетели Лотар I (795–855) и Людовик II (840–875), Флаций Илирик предава две сведения. Първото, в основата на което е разказът на Зонара¹⁰, е представено по-скоро под формата на бележка за приемането на християнството и бунта на боилите. Източникът не е посочен в края на бележката, но в подглавата са използвани и други сведения от „трети том на Зонара“. Второто сведение е възпроизведеният със свои думи и накратко мотив за покръстването, бунта на Владимир Расате и ослепяването по Зигеберт и Регино с година на събитието 865 г.¹¹

В Барониевите „Църковни анали“, както е известно, има множество данни за българите¹².

Те се явяват в хронологичен ред по години във връзка с историята на византийската империя или с отношенията с папството. За разлика от Флаций Илирик, Бароний е по-внимателен, въздържан и предпазлив в коментарите, затова пък разказът му е изтъкан от големи дословни откъси от латински и византийски източници. Последните са предавани в превод. Отличителна черта на Барониевия разказ за покръстването на българския владетел и неговия народ е, че източниците са подбирани и сред тях водещо място е отдадено на византийските¹³. Актът е отнесен към 845 г. и е свързан с четвъртата година от регентството на императрица Теодора II (842–856)¹⁴. Без да е упоменато от Бароний, този откъс е текст от хрониката на Йоан Скилица (ок. 1040–1101) в латински превод от Джовани Батиста Габия (р. нач. XVI в. – 1590) от 1570 г.¹⁵ Освен мотива за ролята в християнизаторския процес на Борисовата сестра, завърнала се от византийски плен, Бароний включва в пълен обем и епизода с художника Методий. От прочит на пасажа става ясно, че няма никаква връзка между художника Методий и св. Методий братът на св. Кирил. И докато е спекулативно може ли да се отхвърли това твърдение въз основа на предполагаемата дата на събитията, понеже данните от славянското агиографско досие на св. Методий (р. между 810 и 820–885) са оскъдни и подлежат на хипотетична интерпретация¹⁶, то анализът на текста показва, че монахът Методий и кръстителят на българския владетел са две различни лица. У Скилица най-напред се казва, че на княза бил проведен *архиерей* и той бил просветен и покръстен¹⁷, а

⁷ Flacius Illyricus 1565: 7.

⁸ Срв. Sigebertus 1844: 337.

⁹ Flacius Illyricus 1565: 13–14. Срв. с текста на Cromerus 1555: 45, където се казва, че българите първи от славяните приели християнството по времето на великия папа Николай I след 860 година и се посочва като източник Флавио Биондо (1392–1463).

¹⁰ Zonara, Oporinus, Wolf 1557: 125.

¹¹ Flacius Illyricus 1565: 25–26. Датировката на събитията следва тази на Зигеберт. – вж. Sigebertus 1844: 341, срв. Regino 1826: 580.

¹² Picchio 1986: 41–52, Nikolov 1992: 115–122. Вж. също Vlaevska 2010: 59, n. 57, където обаче не е цитирано мястото с византийските източници за покръстването, а е отбелязан отрязъкът от тома, който се отнася към събитията от 866 до 870 г., отразени по латинските документи.

¹³ Както отбелязва Джована Броджи Беркоф, в историята на Бароний за пръв път е извършено щателно проучване на византийските източници и сравнение на сведенията, поднесени там. – Berkoff 1988/1989: 574. По подробно за историческия метод на Бароний вж. Pullapilly 1975: 39–52.

¹⁴ Baronius 1602: 23A–D.

¹⁵ Johannes Scylitzes, Gabia, et Sabbio, Da 1570: 25b–26.

¹⁶ Годишната на раждане на св. Методий е неизвестна, а вследствие на това е неясна и плаваща и границата, когато той преустановява своето десетгодишно „княжение“ и се замонашва. Предполагаемите дати на това събитие са между 840 и 850 г., ако се осланяме на сведенията от Проложното житие на св. Методий, в което се казва, че щом навършил двадесетгодишна възраст той по благоволение на императора заел важен административен пост и го заемал в продължение на десет години. Вж. гл. 3 в Kliment Ohridski 1973: 198, 205.

¹⁷ Вж. Cedrenus, Bekker, Scylitza, Niebuhr 1839: 152, 7–9 и 153, 1–2. На български вж. също Cedrenus-Scylitzes, Tapkova-Zaimova 1965: 237–238.

в Барониевите анали се цитира по превода на Габиа, че българският владетел приема името на византийския император Михаил и кръщение от изпратения му *епископ* (ab episcopo)¹⁸. Едва след съобщението за приемането на кръщение следва случката, която затвърдила княза в благочестието (in verae fidei cultu magis confirmavit) – епизодът с художника Методий, който вместо поръчаната от княза ловна сцена изрисувал картина на Страшния съд¹⁹. В края на мотива византийският хронист отново е напомнил, че тайнството е извършено от епископ, и прави препратка към текста по-горе. Ето защо е очевидно, че става дума за две отделни лица и художникът монах Методий не е самият кръстител на княза. Бароний предава и останалата част от текста на Скилица – за потушения бунт на първенците и народа, които искали да останат верни на езическите богове, и за сключения мирен договор, с който на българите била отстъпена областта Загора. В края на разказа си за покръстването на българите на това място Бароний добавя кратък коментар. Описаните съгласно традиционния византийски разказ събития са представени като своеобразна прелюдия, тъй като не целият български народ приел християнството по това време. В католическата интерпретация на Бароний покръстването на целия народ „било запазено за мисиите на римския понтифик Николай Първи, който изпратил от страна на Рим при българите легати, за да бъдат обърнати във вярата, и същите – като апостоли за покръстването на езичниците. За тези неща ще се говори подробно на мястото им“²⁰. Последващите въпроси, свързани с укрепването на християнството след 866 г. и отношенията с Рим, са част от изложението за понтификата на папа Николай I (858–867) и императорите Людовик II и Михаил III нататък по достъпните на Бароний, най-общо казано, папски документи, сред които са „Понтификалната книга“, „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“, преводите на Анастасий за Осмия

вселенски събор и т.н. Липсва обаче следа от латинските хронисти²¹.

Подходът за търсене на надеждни източници, ако не на документи, то на най-близки до епохата сведения и изграждане на достоверен исторически разказ, с обяснение на всички реалии и названия е следван по-късно и от Боландистите в историята на светостта и изследването на култовете към светците²². В първите томовете на поредицата в различни коментари към жития се откриват немалко сведения за историята на първата българска държава от езическия период и за християнизацията. В настоящата работа се спираме само на свързаните с името на княз Борис I Михаил, поместени на четири места, като две от тях са в кратки бележки. Необходимо е да се изброят в последователността им по месеци, защото тя има отношение към проследяването на интерпретацията в развитие.

Първото споменаване е във втори за януари в коментара към гръцкото минейно четиво от Василиевия менологий²³ за светите епископи Мануил, Георги, Петър и Лъв, презвитер Парод, трибуните Йоан и Лъв, мъчениците Гавраил и Сионий и още 372 мъченици с паметна дата 22 януари²⁴. Отбелязва се, че по време на българските владетели езичници Крум, Докум, Диценг, *Кутрагон* и *Муртагон*, както е назван Омуртаг, и Цог изброените по-горе светци претърпяват мъченичества вследствие на експанзията на българите в Тракия и Македония. В коментара на сведенията от византийските хронисти, разясняващи житейската съдба на светците, в бележка се споменава че сред другите български владетели гонители бил и *Богорис*, който приел християнството с целия си народ по времето на управлението на Теодора и Михаил около 850 г. Автор на тази бележка е Жан Боланд²⁵.

Второто място, където именно въпросът за покръстването на българите е най-подробно разгледан, е във втория том за месец февруари в исторически коментар за живота на св. императрица Теодора, с паметна дата 11 февруари²⁶.

¹⁸ Вж. *Johannes Scylitzes, Gabia, et Sabbio, Da* 1570: 25b-26 и *Baronius* 1602: 23C и 23E.

¹⁹ *Baronius* 1602: 23D.

²⁰ *Baronius* 1602: 24A.

²¹ Вж. *Baronius* 1602: 320-471. За изпратените при българите от папа Йоан VIII легати преди Константинополския събор от 878-879 г. и политиката му по българския въпрос вж. *Baronius* 1602: 532-534 и 550-573.

²² *Bollandus, Henschenius, Papebrochius, Meursius* 1668a: XX.

²³ Вж. *Menologium Basilii* 1965: 55.

²⁴ *Bollandus, Henschenius, Meursius* 1643: 441-442. Анализ и тълкувание на сведенията за тези светци от „Синаксар на Константинополската църква“ и „Василиевия менологий“ като исторически извор вж. у *Bozhilov* 2017: 324-328.

²⁵ *Bollandus, Henschenius, Meursius* 1643: 442f.

²⁶ *Bollandus, Henschenius, Meursius* 1658: 554-568.

При липса на житиен текст, за реконструкцията си за подреждането в хронологически ред на събитията от живота на св. Теодора Жан Боланд се придържа основно към византийските хронисти и гръцки жития на светци. Коментарът се състои от дванадесет параграфа. Верен на принципа да се ръководи от аутопсия на текстовете, Боланд сам превежда византийските текстове, както става видно от фрагмента от Георги Кедрин (кр. XI – нач. XII в.), въпреки че познава преводите на Габия и Вилхелм Ксиландер (1532–1576) например. Последното е сигурно, понеже коментира адекватността на превода им на отделни думи. Боландов е и преводът на откъсите от Зонара, защото не съвпада с вече споменатия във връзка с „Магдебургските столетия“ на Флаций Илирик превод на Йероним Волф. Черпал е сведения също от Михаил Глика (1125–1204), Константин Манасий (1130–1187), Житието на патриарх Игнатий (X в.) и др. В деветия параграф от коментара за св. императрица Теодора, състоящ се от десет глави, осем са посветени на покръстването на българите, с подкрепата на св. Теодора, и на замонашването на техния цар Богорис²⁷. Боланд използва като основен източник разказа на Георги Кедрин, по когото предава сведенията за подновяването на мирния договор, за размяната на Теодор Куфара и Борисовата сестра, която способства с наученото в плен за конвертирането на Борис, за поисканото кръщение, което получава от изпратен от византийския император архиерей. Пак по Кедрин е предаден епизодът с монаха художник Методий, който изобразява вместо ловна сцена картина на Страшния съд и укрепява във вярата новопокръстенния владетел, а и свидетелството за отстъпването на областта Загора. Освен Кедрин, Боланд отбелязва, че Зонара разказва накратко същите неща. Споменава за отговорите по допитванията на българите, които папа Николай I им изпраща,

след замонашването на св. Теодора и свалянето на патриарх Игнатий, защото „вероятно (българите – б.м.) не вярвали на гръците“²⁸. Боланд се позовава тук на Бароний. После обрисова славното дело на първия български християнски владетел Борис-Михаил по „Аналите на Мец“, като всъщност има предвид текста, познат под името на Регинон, включващ сведенията за езическата реакция на Владимир Расате и за замонашването на Борис след потушаването ѝ. Боланд посочва, че събитието е отнесено „в анализите“ към 868 г., а у Зигеберт е за 865 г.²⁹ Подчертава, че владетелят е анонимен в латинските хроники. Позовава се на хронологията на Дьони Пето (1583–1652) „Пресмятане на времената“³⁰, за да утвърди, че всъщност няма спор, че този владетел е Богорис, т.е. Борис. Във връзка с имената, които се срещат у различни хуманисти, сред които най-влиятелен е Марк-Антонио Кочо Сабелико (1436–1506) със съчинението си „Енеади“ (*Enneades*), Боланд се заема накратко да изясни допуснатия анахронизъм при назоваването на българския владетел с името Тервел (701–722)³¹. Коректно посочва, че Сабелико, следвайки различни историографски модели, разказва с различни думи за Тервел на две места в „Енеади“ – VIII 6. и IX.1.³² Боланд обаче отбелязва, че Тервел е живял почти двеста години преди Борис и св. Кирил, брат на св. Методий, комуто Сабелико приписва покръстването на българския княз по модела на някои средновековни латински хроники от XIV в. нататък. Критичния прочит на текста на Сабелико обаче се изчерпва дотук и погрешното име, с което е назван по-младия Борисов син – *Алберт*, не е разисквано и коригирано, при все че Симеон е първият християнски владетел на българите, чието име е добре засвидетелствано в средновековната латинската хронистика благодарение на „Възмездие“ (*Antapodosis*) на Луитпранд (920–972) и „Хронография“ на Зигеберт от Жамблу³³.

²⁷ Bollandus, Henschenius, Meursius 1658: 562E–563E.

²⁸ Bollandus, Henschenius, Meursius 1658: 563B.

²⁹ Bollandus, Henschenius, Meursius 1658: 563C–D. За източниците вж. по-горе бел. 11.

³⁰ Petavius 1636: 539.

³¹ За неуспешния опит на Марк-Антонио Кочо Сабелико да идентифицира името на българския владетел и свързването на акта на покръстването с името на св. Кирил вж. също у Zaimova 1988: 75–76; Zaimova 1992: 31–32; Zaimova 2011: 620–621. Срв. Vlaevska 2010: 58–59; Vlaevska 2011: 226. И двете изследователки не споменават и не се занимават с интерпретацията на темата от страна на Ж. Боланд.

³² Вж. Sabellicus 1528: CLXXXVIIv, CCVIIv–CCVIIIr.

³³ За популярността на разказа за Тервел като български покръстител в контаминираната версия на мотива за покръстването на българите и езическата реакция на Владимир Расате, както и за фикционалните имена на персонажи в йезуитския учебен театър от началото и след средата на XVI в. вж. цитираните драми в Zaimova 1992: 174–177, 181. От приведените там примери може да се заключи, че границата между фикционалния и историческия разказ е силно размита, но името Алберт за Симеон е било доста разпространено.

В заключителната част по въпроса за покръстването на българите в коментара си Боланд споменава, че повече подробности за Борис-Михаил и светите братя Кирил и Методий има в житието на папа Николай I от Анастасий Библиотекар. Следователно от тази статия в *Acta Sanctorum* става ясно, че в интерпретацията на боландистите българите са приели кръщението по време на регентството на св. Теодора, а отдалечаването от Константинополската църква е станало около годината на смъртта ѝ, за което свидетелстват отговорите на папа Николай I, а някъде по това време е бил и бунтът на големия Борисов син.

Втората кратка бележка за българското покръстване, т.е. третото сведение, е към Житието на св. изповедник Лазар, презвитер и художник с паметна дата на 23 февруари, който претърпява гонение вследствие на иконоборството на император Теофил (813–842), но почива около 870 г.³⁴ Като източник за свидетелството за известността на художника Лазар се посочва разказът на Георги Кедрин и в отклонение Боланд обяснява колко значими художници явно е имало в периода, без да свързва разпространението на подобни мотиви с утвърждаване на иконопочитанието и повторното заклеимяване на иконоклазма след Константинополския поместен събор от 843 г., председателстван от св. константинополски патриарх Методий I (843–846). Боланд припомня за художника Методий, който укрепва във вярата новопокръстения Богорис, с препратка към историческия коментар за св. императрица Теодора. Спирайки се накратко на личността на този монах художник, ученият йезуит непредпазливо и голословно заявява, че смята за вероятно това да е св. Методий, братът на св. Кирил, които двама светци Оломоуцката църква почита на 9 март.

Последното място от поредицата, което ще отбележим, е от предварителния коментар на Хеншен и Папebroх към паметта на св. Кирил и Методий на 9 март от втория том за месец март³⁵. Те препращат към издадения от Жан Боланд исторически коментар за св. Теодора, за да изяснят каква е ролята на св. Методий в покръстването и утвърждаването във вярата на българския владетел Богорис. Следвайки стъпките на своя наставник, Хеншен и Папebroх предават накратко сведенията за византийски пленник с име *Константин* Куфара, който запознал за пър-

ви път с Христовото учение българския владетел Богорис и споменават сведението за сестрата на княз Борис I, която, бидейки във византийски плен, станала християнка и се научила на четмо и писмо, както и за финалния импулс – картината на Страшния съд, нарисувана от някой си монах Методий. След това коментират, че не са успели да установят дали същият е св. Методий, братът на св. Кирил, и излагат логически и филологически основания за своето съмнение, които са резултат от анализа на непосредствено използваните от тях източници.

В заключение от представения материал можем да обобщим, че в интерпретацията си боландистите доразвиват традициите на най-известните образци от онова време. Стремят се да реконструират събитията, свързани с покръстването на българите, чрез анализ на възможно най-голям брой източници. Основно място заемат византийските хроники на Кедрин и Скилица, сравнени с разказа на Зонара. Сравнителният подход е използван като най-съществен за отличаване на достоверността на съдържащите се в материалите им сведения. Те са съгласувани с данните, добити от „Отговори по допитванията на българите“ и с разказа на Регино-Зигеберт. Фактологията, която боландистите привеждат, е в общи линии вярна. Благодарение на придържане към съгласуващите се помежду си византийски източници те утвърждават, че българите приемат християнството от Византия. Успяват да отсеят някои митологеми, разпространени в латинската средновековна хронистика. Вероятно най-известната от тях е тази за участието на св. св. Кирил и Методий в покръстването на българите. Въпреки че я споменават в уводната част на коментара, посветен на житията на Кирил и Методий, след това боландистите акцентират отново върху критиката на византийския мотив за художника монах Методий. Въпреки отстъплението в кратката бележка, с която Жан Боланд залита по посока на отъждествяването на художника Методий със св. Методий, брата на св. Кирил, в коментара към Житието на св. Лазар десетилетие по-късно Хеншен и Папebroх връщат лентата назад към становището на учителя си в коментара за св. Теодора и непредпазливо заявяват, че по-скоро отъждествяването на двамата съименници е съмнително. Хронологията на

³⁴ Bollandus, Henschenius, Papebrochius, Meursius 1658: 392-393, разглеждания фрагмент е на 392B.

³⁵ Bollandus, Henschenius, Papebrochius, Meursius 1668b: *13.

събитията, която установяват, е приблизителна. От изложението в коментара за св. Теодора става ясно, че според интерпретацията на Боланд замонашването на св. Теодора и свалянето на патриарх Игнатий имат отношение към за-

губването на доверието в гърците и обръщането на българите към папството. Възприемайки тази позиция, той следва и утвърждава най-влиятелния модел на своето време – „Църковните анали“ на Цезар Бароний.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори / Primary sources

Baronius 1602: *Baronius*, Caesar. *Annales ecclesiastici* auctore Caesare Baronio Sorano ex Congregatione Oratorii S.R.E. Presbit. Cardinali Tit. SS. Nerei et Achillei et Sedis Apostolicae Bibliothecario. T. 10. Romae: Ex typographia Vaticanae.

Bollandus, *Henschenius*, *Meursius* 1643: *Bollandus*, Joannes, Godefridus *Henschenius*, Johannes *Meursius*. *Acta sanctorum Januarii tomus II. XVI posteriores dies complectens*. Antverpiae.

Bollandus, *Henschenius*, *Meursius* 1658: *Bollandus*, Joannes, Godefridus *Henschenius*. *Acta sanctorum Februarii Tomus II. Complectens dies X medios a VII ad XVII*. Antverpiae.

Bollandus, *Henschenius*, *Papebrochius*, *Meursius* 1658: *Bollandus*, Joannes, Godefridus *Henschenius*, Daniel *Papebrochius*, Ioannes *Meursius*. *Acta sanctorum Februarii III Complectens dies XII posteriores a XVII ad finem*. Antverpiae.

Bollandus, *Henschenius*, *Papebrochius*, *Meursius* 1668a: *Bollandus*, Joannes, Godefridus *Henschenius*, Daniel *Papebrochius*, Johannes *Meursius*. *Acta Sanctorum Martii Tomus I. Cui praemittitur Tractatus de vita, virtutibus et operibus Ioannis Bollandi, arduo labori gloriose immortui. Subjunguntur synaxarion Basilii imper. et acta Graeca ad octo primos, qui hinc continentur, dies pertinentia*. Antverpiae.

Bollandus, *Henschenius*, *Papebrochius*, *Meursius* 1668b: *Bollandus*, Joannes, Godefridus *Henschenius*, Daniel *Papebrochius*, Johannes *Meursius*. *Acta Sanctorum Martii Tomus II. Cui praemittitur Martyrologiorum antiquorum ordo ac ratio, cum genuino Martyrologio Bedae ex VIII MSS. accepto, et Flori Lugdun. ad illud supplemento ex III. subiunguntur Acta Graeca intra diem IX et XIX mensis digesta*. Antverpiae.

Flacius Illyricus 1565: *Flacius Illyricus*, Matthaeus. *M. Nona centuria ecclesiasticae historiae, continens descriptionem amplissimarum rerum in regno Christi, quae nono post ejus nativitatem seculo acciderunt: cum Imperium Romanum gubernarent, Carolus Magnus, Ludovicus Pius, Lotharius, Ludovicus secundus, Carolus Caluus, Carolus Crassus, Arnulphus et Doctores in Ecclesia praecipui excellenter, Hincmarus, Haymo, Angelomus, Rabanus, Remigius, Ionas Aurelianensis, Pascasius, Bertramus, Idiota, et alii quidam: eodem ordine, diligentia et fide, ut superiores Centuriae, ex uetustis et probatis historicis, patribus et aliis scriptoribus in ducatu illustrisimorum principum et ducum Megalopolensium, in civitate Vuismaria, per auctores contexta. Accessis rerum uerborumque in*

hac Centuria praecipue memorabilium, tum locorum Scripturae obiter explicatorum, Index. Basileae.

Cedrenus, *Bekker*, *Scylitza*, *Niebuhr* 1939: Georgius *Cedrenus*, Bekker, Immanuel, Johannes *Scylitza*, and *Niebuhr*, Barthold Georg. Georgius *Cedrenus Joannis Scylitzae Ope: [‘Bonner Corpus’]*. Ed. emendatior et copiosior. Bonnae: Weber.

Cedrenus-Scylitzes, *Tapkova-Zaimova* 1965: Кедрин-Скилица. *Cedrenus-Scylitzes*. Увод, превод и коментар – Василка Тъпкова-Займова. [Kedrin-Skilitza. *Cedrenus-Scylitzes*. Uvod, prevod i komentar Vasilka Tapkova-Zaimova.] – В: Гръцки извори за българската история. Т. 6. [–In: Gratzki izvori za balgarskata istoria. T. 6.]. Sofia, 198-340.

Johannes Scylitzes, *Gabia*, et *Sabbio*, Da 1570: Johannes *Scylitzes*, Gabia, Giovanni Battista, et Nicolini Da *Sabbio*. *Historiarum compendium, quod incipiens à Nicephori imperatoris, à Genicis obitu, ad imperium Isaaci Comneni pertinet. A Ioanne Curopalate Scillizae, magno Drungario Viglae, conscriptum; et nunc recens à Ioanne Baptista Gabio, eī Graeco, in Latinum conuersum*. Venetij, apud Dominicum Nicolinum.

Kliment Ohridski 1973: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили Ангелов, Боню, Христо Кодов. [Kliment Ohridski. *Sabrani sacheniya*. T. 3. Prostranni zhitiya na Kiril i Metodij. Podgotvili Angelov, Bonyu, Christo Kodov.]. Sofia.

Menologium Basilii, 1965: Месецослов на Василий II. *Menologium Basilii*. Увод, превод и бележки Василка Тъпкова-Займова. [Mesetzoslov na Vasilij II. *Menologium Basilii*. Uvod, prevod i belezhki Vasilka Tapkova-Zaimova.] – В: Гръцки извори за българската история. Т. 6. [– In: Gratzki izvori za balgarskata istoria. T. 6.]. Sofia, 48-54.

Regino 1826: *Regino* Prumensis. *Chronicon* ed. G. H. Pertz., *Monumenta Germaniae Historica*. *Scriptores in Folio*. 1. Hannoverae, 537-612.

Sabellicus 1528: *Sabellicus*, Marcus Antonius. *Rapsodiae historiarum Enneadum: ab orbe condito. 2., Continens sex Enneades reliquias cum earundem repertoriis & epitomis*. Paris: Parvus, 1528.

Sigebertus 1844: *Sigebertus* Gemblacensis. *Chronica a. 381–1111* ed. D. L.C. Bethmann. *Monumenta Germaniae Historica*. *Scriptores in Folio*. 6, Hannoverae, 268-285.

Zonara, *Oporinus*, *Wolf* 1557: *Zonaras*, Johannes, Johann *Oporinus*, and Hieronymus *Wolf*. *Ioannis Zonarae Compendium Historiarum: In Tres Tomos Distinctum*. Basileae: per Ioannem Oporinum.

Литература / Secondary sources

Andreeva 2004: *Andreeva, Nadezhda*. Покръстването на българите в немски пиеси от XVIII–XIX в. [Pokrastvaneto na balgarite v nemski piesi ot XVIII–XIX v.]. Veliko Tarnovo.

Berkoff 1988/1989: *Berkoff, Giovanna Brogi*. The History of Christian Rus' in the 'Annales Ecclesiastici' of Caesar Baronius, Harvard Ukrainian Studies Vol. 12/13 (1988/1989), Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine (1988/1989), 551–575.

Bozhilov 2017: *Bozhilov, Ivan*. История на средновековна България. Т. I. Варварска България. [Istoria na srednovekovna Balgaria. T. 1. Varvarska Balgaria]. Sofia.

Conte 1996: *Conte, Gian Biagio*. The Rhetoric of Imitation: Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets. Ed. Charles Seagal. Ithaca and London.

Gjuzelev 2006: *Gjuzelev, Vassil*. Покръстване и Християнизация на Българите. [Pokrastvane i hristiyanizatsia na balgarite]. Sofia.

Nikolov 1992: *Nikolov, Alexandar*. Българската тема в Анализите на Бароний. [Nikolov, Al. Balgarskata tema v Analite na Baronij.] – В: Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България. [– In: Katolicheskata duhovna kultura i nejnoto prisastvie i vliyanie v Balgaria.]. Sofia, 115–122.

Petavius 1636: *Petavius, Dionysius*. Rationarium temporum, in partes duas, libros decem tributum, in quo aetatum omnium sacra profanaque historia chronologicis probationibus munita summatis traditur. Parisiis: Sumptibus S. Cramoisy.

Picchio 1986: *Picchio, Riccardo*. La Bulgaria nella storia ecclesiaeica del Barone. In: Per

Valdo Zilli. (Annali del Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale (Napoli). Sezione storico-sociale, 4-5, 1982-1983), Roma, 41-52.

Pullapilly 1975: *Pullapilly, Cyriac K. Caesar Baronius*. Counter-reformation Historian. Notre Dame, Indiana.

Vlaevska 2010: *Vlaevska, Anna*. Образът на княз Борис-Михаил в католическата историография IX–XVII в. (от Регинон, абат на Прюм, до кардинал Цезар Бароний). [Obrazat na knyaz Boris-Mihail v katolicheskata istoriografia IX–XVII v. (ot Reginon, abat na Pryum, do kardinal Tsezar Baroniy)] – Fundamenta Europaea 5 (2010), 47–64.

Vlaevska 2011: *Vlaevska, Anna*. Fortuna di un racconto: la Conversione di Boris, Re dei Bulgari. – Ricerche Slavistiche, 9 (55) 2011, 223–237.

Zaimova 1988: *Zaimova, Raya*. Някои италиански автори от XV в. за българската история. [Nyakoi italianski avtori ot XV v. za balgarskata istoria.] – В: Сборник България, Италия и Балканите. Обществено-исторически и културно-естетически взаимоотношения, XV–XX в. София, 68–78. [– In: Sbornik Bulgaria, Italia i Balkanite. Obshtestveno-istoricheski i kulturno-esteticheski vzaimootnoshenia, XV–XX v.]. Sofia, 68–78.

Zaimova 1992: *Zaimova, Raya*. Българската тема в западноевропейската книжнина, XV–XVII век [Balgarskata tema v zapadnoevropeyskata knizhnina, XV–XVII vek.]. Sofia.

Zaimova 2011: *Zaimova, Raya*. Хан /кан/ Тервел – между традицията и модерността. [Han /kan/ Tervel – mezhdu traditsiyata i modernostta.] – В: Балканите. Модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на 70-год. на проф. Надя Данова. [– In: Balkanite. Modernizatsia, identichnosti, idei. Sbornik v chest na 70-god. na prof. Nadya Danova. Sofia, 616–635].

The Conversion of the Bulgarians in 'Acta Sanctorum': Interpretations at the Dawn of Historicalphilological Studies in the Age of Baroque

Stilyana Batalova

The article discusses for the first time in a comparative perspective the interpretation of the Conversion of the Bulgarians in the commentaries to the hagiographies of chosen saints from the first volumes of the Baroque hagiographic series *Acta Sanctorum*. The author defines the work of the Bollandists in the context of the first attempts to reconstruct the history of the Church made by Matthias Flacius Illyricus and Cesar Baronius. The paper outlines the progress made in studying the sources for the conversion of the Bulgarians through textual-critical methods, which have made it possible to reconstruct a reliable historical narrative and a generally justifiable chronology of events in the initial stage of humanities research in Europe.

Папа Адриан от църквата „Св. арх. Михаил“ в Долнобешовишкия манастир

Pope Hadrian from the Church of St. Archangel Michael in the Monastery
of Dolna Beshovitsa

Тереза Бачева

Институт за изследване на изкуствата
Българска академия на науките

Абстракт: В олтарното пространство на манастирската църква в Долна Бешовица са запазени стенописи, датирани от XVI в. На източната стена е разположен фриз с допоясни изображения на епископи, според надписите на част от които тук са представени епископи на Римската църква. Статията дискутира върху няколко хипотези за присъствието им тук, основаващи се на изобразителната, историческата и догматическата обвързаност на представените изображения на йерарси. Основната хипотеза е свързана с изображението на папа Адриан, връзката му с две от фигурите на йерарси в южната процесия на Мелисмос, както и спрямо общия контекст на представените епископи на Римската църква.

Ключови думи: „Св. арх. Михаил“, Долна Бешовица, папа Адриан, папа Агатон, папа Силвестър, св. Кирил, св. Методий, вселенски събори, текстови източници

Key words: St. Archangel Michael church, Dolna Beshovitsa, pope Adrian, pope Agathon, pope Silvester, Sts Cyril and Methodius, Ecumenical councils, textual sources

Фигура 1. Стенописи от източната стена в църквата „Св. Арх. Махаил“, Долнобешовишки манастир.
Снимка: И. Ванев

Tereza Bacheva is philologist and editor, currently is Ph.D student at the Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences.

E-mail: terezami@gmail.com

В олтарното пространство на манастирската църква „Св. арх. Михаил“, с. Долна Бешовица (Северозападна България) са запазени стенописи, датирани от средата на XVI в.¹ Живописата е съхранена само в източната част и представя нетрадиционен репертоар². По-специално това се отнася до някои от фигурите на йерарси в олтара. Тук няма да бъде представен нов изобразителен материал (стенописите са коментирани в няколко публикации³), а една гледна точка през епископските изображения от фриза на източната стена в опит за формулирането на техния изобразителен, писмен и исторически контекст. Фризът съдържа общо шест медальона – три от северната половина и три от южната (фиг. 1). Запазени са само надписите на тези от северната част, от които е видимо, че тук фигурират трима епископи на Римската църква. Най-северното изображение е разчетено в предходна публикация като папа Антоний⁴, второто представя папа Силвестър, а в третото се чете името на папа Адриан. Информацията, която дава отсрещната, южна половина на фриза, е за йерарси, пред-

ставени с патриаршески митри; надписите не са запазени. Предположенията за втората група допоясни фигури могат да бъдат различни – още римски епископи⁵ или пък цариградски патриарси, съгласно което да бъдат включени представители на двете големи църкви на Римската империя – Рим и Константинопол. При всички случаи, липсата на надписи в тези изображения не позволява нищо повече от хипотези в една от двете посоки.

В единия от медальоните от северната половина, които имат запазени сигнатури, е изобразен папа Силвестър (фиг. 2). Присъствието му съвсем не е неочаквано, тъй като той е един от най-често представяните римски епископи във византийското и поствизантийското изкуство. Необичайно обаче е присъствието на съседните двама. От южната страна на папа Силвестър е изобразен йерарх, означен като папа Адриан Римски (фиг. 3). Надписът не оставя съмнение за името: *сѣ ѿ ѿдрѣанъ папа римскы*. Но се появява въпросът кой точно папа Адриан е представен – дали това е Адриан I (772–795)⁶, по времето на когото се провежда VII Вселенски събор в Никея през 787 г., свикан от император Константин и императрица Ирина, или папа Адриан II (867–872), при когото се провежда последният, VIII Вселенски събор, свикан от император Василий I Македонец през 869/70 г. в Константинопол⁷, но който малко по-късно Източните църкви отхвърлят като вселенски⁸.

Ако изображението представя папа Адриан I, то връзката му със събора би могла да бъде известно основание той да намери място тук. В рамките на хипотеза, свързана с вселенските събори, попада и изображението на папа

Фигура 2. Папа Силвестър, медальон от северната половина на фриза на източната стена.

Снимка: И. Ванев

Фигура 3. Папа Адриан, медальон от северната половина на фриза на източната стена.

Снимка: И. Ванев

¹ Kuneva 2015: 26. По-ранните изследвания отнасят стенописите към XVII в.: Vasiliev 1949: 83; Chavrov 1974: 44-45.

² Вж. Kuneva 2015: 27.

³ Vasiliev 1949; Vasiliev 1963; Češmedžiev 1989; Cheshmedzhiev 2001: 50; Kuneva 2015.

⁴ Kuneva 2015: 28.

⁵ Всички те са изобразени с патриаршески митри и това може да означава, че са представени римски епископи. Ц. Кунева смята, че причината тук да откриваме имена на поне трима от римските папи, е възможно да се дължи на влиянието на католицизма в този район през XVI и XVII в., в подкрепа на което открива и някои специфични елементи, включени в стенописите и регистрирани в други църкви от тези територии на българските земи: Kuneva 2015: 28.

⁶ Името на последния се споменава и в Константинополския синаксар за 11.10. във връзка със събора: *Synaxarium Constantinopolitanae* 1902: col. 132.

⁷ Съборът е свързан с отлъчването на патриарх Фотий и конфликта между него и патриарх Игнатий. Това е време, в което за Византия е от значение да получи политическа подкрепа от Римската църква: Hefele 1883: 28-29, когато римският епископ се ползва с широки правомощия и в светската власт: Gyuzelev 2009: 34-35. От друга страна, съборът в Константинопол за Църквата на Рим е от значение за утвърждаването на първенството ѝ, затова легатите на папа Адриан II е трябвало да настояват това да бъде потвърдено от свикания събор: Dvornik 1961: 43. Формално това е 21 канон, с който се признава първото място на Римската и второто място на Константинополската църква: Dvornik 1961: 54.

⁸ Dvornik 1961: 44.

Силвестър, чието име се свързва с Първия вселенски събор в Никея от 325 г. и полулегендарното свидетелство за свикването на църковния форум в договореност между него и император Константин⁹. Към контекста на вселенските събори може да се очаква, че е ориентирано и съседното изображение на йерарх. То обаче е комплицирано (фиг. 4). Надписът не е запазен изцяло и в едно от изследванията за църквата е предположено изписването [стѣѣ а]нтоѣна [папа] римскы¹⁰. Тъй като папа с такова име не съществува, то би могло тук да се допусне обичайната грешка при предаването на името спрямо езиковия механизъм на приспособяване на чужди имена към познато звучащите¹¹. Другата въз-

Фигура 4. Папа Агатон (?), медальон от северната половина на фриза на източната стена.
Снимка: И. Ванев

можност, която е коментирана по повод този йерарх, е това да бъде константинополският патриарх Антоний Кавлей (кр. на IX в.)¹².

Възможно е обаче тук да не става въпрос за смесване на името на йерарха и катедрата, която той представя, а да присъства един от епископите на Римската църква, означен с точното му име. Най-близкият вариант, към който насочва запазената част от името, е това на папа Агатон. При това положение надписът би изглеждал по следния начин: [стѣѣ ага]тоѣ па[па] римскы¹³. Какви са основанията фигурата му да присъства тук? Папа Агатон (678–681) е епископ на Рим по времето на провеждането на VI Вселенски събор в Константинопол от 680 г., свикан от император Константин Погонат¹⁴. Връзката му с Шестия вселенски събор е и единственият аргумент за включването в стенописната програма на църквата в Долна Бешовица. Папа Агатон не е сред обичайните римски епископи, които се изобразяват в групите на йерарсите, името му фигурира в Константинополския синаксар¹⁵, появява се епизодично в славянските месецослови¹⁶.

Исторически конструирана, хипотезата тук да са включени трима представители на Римската църква – Агатон, Силвестър и Адриан I – изглежда логична, макар и невярна, тъй като нито един от тях не участва лично във вселенските събори¹⁷. В изобразителната система на православното изкуство обаче често се допуска символичната замяна на исторически достоверните личности на папските легати, които обикновено представляват римските епископи на синоди-

⁹ Вж. *Hefele* 1883: 269. В историографията темата, свързана със свикването на събора в Никея, е често дискутирана – доколко това е решение на самия император и доколко то е взето след обсъждане с първия епископ, т.е. римския. Известно е, че Константин разпростира императорските си функции и над Църквата, за която свикването на събори от самите епископи на големите църкви е установена и функционираща система в структурата ѝ много преди това: *Hefele* 1883: 6-9; *Dvornik* 1961: 11-16.

¹⁰ *Kuneva* 2015: 28.

¹¹ Вж. *Smjadovski* 1994: 138.

¹² *Kuneva* 2015: 28.

¹³ Разчитането на запазената част от името тук е ... TONЪ, а не ...TONЪНА, т.е. НА не се чете като суфикс в името, а като начало на следващата дума, т.е. ПА[ПА], чиято втора част (не е запазена) е вероятно пренесена от другата страна на изображението. Пред разчитането на името като Агатон, разбира се, стои проблемът за изписването на Т (ΑΓΑΤΟΝЪ) и Θ (ΑΓΑΘΟΝЪ). Моето предположение е, че надписът отговаря на първия вариант от гледна точка на фонетичния рефлекс при избора на графемата; в подкрепа на това предположение е и фактът, че в сигнатурата на св. Методий от надписа при изображението в олтара е следван същият принцип, като, макар и увреден, надписът дава основание да се предположи, че тук изписването е с Т, а не с Θ. С благодарности към доц. Явор Милтенов за помощта при разчитането на надписа.

¹⁴ Папа Агатон изпраща до императора и събора епистола с пълно изложение на вярата: *Hefele* 1883: 14.

¹⁵ В Константинополския синаксар е посочен за 19.02: *Synaxarium Constantinopolitanae* 1902: col. 476 (... τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀγαθωνος ἐπισκόπου Ρώμης).

¹⁶ И. Христова-Шомова допуска, че е възможно да е включен в един ръкопис на Служебен апостол за 12.03. и го коментира като възможна грешка: *Christova-Shomova* 2012: 574; отсъства в каталога на Е. Дограмаджиева; в каталога на О. Лосева името фигурира в два месецослова от XIV в. за 21.02: *Loseva* 2001: 275.

¹⁷ Вж. *Hefele* 1883: 14-15, 271.

те, с имената на самите епископи на Римската църква. Стенописни цикли на съборите потвърждават тази замяна, макар и в указанията на Ерминията на Дионисий от Фурна единствено за първия да е посочено името на папа Силвестър, в разрез с останалите шест, в които са споменати или папските легати, или просто отсъства информация за представителите на Римската църква¹⁸. Текстовете на Дионисий в този случай не могат да бъдат приемани като категоричен образец за механизмите на заемане на надписите, съпътстващи сцена на дадения събор, тъй като всички запазени стенописни примери в поствизантийските български църкви сочат, че са ползвани различни източници за тях (кое-то рефлектира съответно и върху изобразителните решения в композицията; сцената на Никейския събор от Елешнишкия манастир, на четвъртия събор от „Св. св. Петър и Павел“ в Търново и същия в „Рождество Христово“ в Арбанаси¹⁹, или сведената до минимум информация в надписите на съборите от трапезарията на Бачковския манастир²⁰).

Както вече беше споменато, зад изобразения йерарх, сигниран като папа Адриан, може да бъде допуснато, че стои и друга личност със същото име – папа Адриан II. Основания той да бъде включен тук през VIII Вселенски събор, който само Римската църква признава и е отхвърлен от Източната, не могат да се търсят. Две фигури на йерарси от южната процесия в апсидата на църквата в Долна Бешовица обаче са възможна връзка с неговия стенописен портрет. След първите двама епископи от композицията Поклонение на жертвата от юг (това предполагаемо са св. Йоан Златоуст и св. Григорий Богослов²¹) са представени още двама епископи, чиито надписи съдържат имената св. Кирил и св. Методий (фиг. 5). Следва въпросът коя е двойката епископи – Кирил Александрийски и константинополският патриарх Методий или двамата солунски братя Константин-Кирил и Методий? От една страна, Кирил Александрийски е почти задължителна фигура в олтаря, но не толкова често там присъства

Фигура 5. Св. Кирил и св. Методий, южна процесия от Мелимос. Снимка: И. Ванев

¹⁸ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ 1909: 171-173.

¹⁹ Структурата на композицията може да варира и може да бъде зависима от източника на текста или пък самият текст да бъде формиран в контекста на църковни и политически процеси. Вж. Smjadovski 1993: 83 и също Walter 1970: 87.

²⁰ За цикъла на вселенските събори в бачковската трапезария вж. Penkova 1989: 49; Penkova 2012: 131.

²¹ Вж. Kuneva 2015: 28.

константинополският патриарх Методий. От друга страна, възможността това да бъдат славянските просветители също не може да бъде изключена, макар и да няма други предходни примери извън рамките на Охридския диоцез²². Гледните точки към изображенията на двамата йерарси от долнобешовишката църква в научните изследвания са противоречиви. А. Василиев допуска, че това са славянските просветители²³. „Най-старите образи на двамата славянски първоучители, рисувани в България“, допълва Г. Чавръков²⁴. Д. Чешмеджиев е по-склонен да приеме, че това са не изображения на солунските братя, а на традиционния персонаж от композицията св. Кирил Александрийски и св. Методий Константинополски²⁵. В най-скорошното изследване на стенописите Ц. Кунева предполага отново братята св. Константин-Кирил Философ и св. Методий от гледна точка на знаковата позиция на двамата йерарси в решението да бъдат изобразени един до друг²⁶.

В подкрепа на хипотезата, че това са именно славянските първоучители, идва и предполагаемо представеният папа Адриан II. И обратно – историческата връзка между него и св. Кирил и св. Методий е единственият възможен аргумент за избора на римския епископ тук. Адриан II заема римската катедра във времето, когато двамата братя пристигат в Рим, носейки част от откритите преди това мощи на св.

Климент Римски. Житието на св. Кирил го споменава многократно във връзка с тържествено-то посрещане на двамата братя, процесията в града с мощите на св. Климент, полагането им в базиликата, посветена на него, освещаването на богослужебните книги на славянски, ръкополагането на учениците на Кирил и Методий и т.н.²⁷ Липсват обаче данни папа Адриан II да е почитан на Изток, не е канонизиран и от Римската църква. Това ще означава, че в „Св. арх. Михаил“ е включен неканонизиран епископ в разрез най-малкото с доктриналната концепция на Мелисмос. Присъствието на историческа фигура в стенописна програма на православна църква все пак не е прецедент. В „Св. София“ в Охрид (ок. 1054 г.) фигурират двама представители на римската катедра дори въпреки факта, че имената им не се откриват в синаксарите и месецословите²⁸. Папа Вигилий (537–555)²⁹ и папа Инокентий I (401–417)³⁰ са част от шестимата представители на Западната църква, изобразени в диаконикона на охридската базилика по-скоро в концепцията на *oikoumene*³¹, като присъствието на двамата е „регламентирано“ в контекста на църковнополитическото и историческото значение на Охридската архиепископия – папа Инокентий и създаденият с негово решение Солунски викариат от 412 г.³², който се ползва с висока автономия и управлява широки територии на Балка-

²² Изображенията на двамата братя фигурират в по-ранни паметници, но попадат в охридската традиция и тематичния репертоар на този диоцез. В църквата „Св. Георги“ в Курбиново например присъстват св. Кирил и св. Методий, вж. *Grozdanov* 2015: 64–65. В някои от по-ранните църкви на днешната територия на България са включени отделни изображения, които по всяка вероятност представят Константин-Кирил, вж. *Bakalova* 1976: 24–29; *Mardi-Babikova* 1976: 33; *Cheshmedzhiev* 2001: 37–41; *Rousseva* 2017: 65–68.

²³ А. Василиев предполага, че тук са изобразени солунските братя и че това са първите техни образи: *Василиев* 1949: 83. В своя следваща публикация той пише, че „друга такава двойка изображения не е известна до Стематографията на Христофор Жефарович“ и че след нея има „затишие докъм 1841 г.“, когато техни изображения се появяват в Рилския и Троянския манастир: *Vasiliev* 1963: 432–434. А Василиев отбелязва и че в по-ранните ерминии отсъства тяхно описание с изключение на тази на Константин х. Ангелов от Пазарджик, преведена през 1863 г. от Върбан Г. Коларов: *Vasiliev* 1963: 411.

²⁴ *Chavrakov* 1974: 45.

²⁵ *Cheshmedzhiev* 2001: 50. В своя по-ранна публикация Д. Чешмеджиев приема, че фигурите на двамата йерарси принадлежат на св. Константин-Кирил и св. Методий: *Češmedžiev* 1989: 56–57.

²⁶ *Kuneva* 2015: 29.

²⁷ *Kliment Ohridski* 1973: 139–141.

²⁸ *Todić* 2008: 109. Композицията Поклонение на жертвата все още не е установена във византийските църкви. Епископските изображения тук носят по-скоро смисъла на *ex officio* портретите, т.е. като представляващи дадена катедра (ако заимстваме този термин от практиката на римските църкви за мемориалното включване на епископите на Рим в тондо галериите), макар че са официализирани във византийската образност.

²⁹ Личността на последния се свързва с V Вселенски събор в Константинопол през 553 г. срещу монофизитите: *Hefele* 1883: 13–14.

³⁰ Няма данни да е канонизиран от Римската църква, както и да е почитан на Изток.

³¹ *Walter* 1982: 7.

³² *Todić* 2008: 110–111.

ните, включително Източен Илирикум, а папа Вигилий – с основаването на архиепископията на Юстиниана Прима през 535 г. и юрисдикцията ѝ над големи територии³³.

Изборът на папа Адриан, независимо дали това е Адриан I или Адриан II, а това се отнася и до папа Агатон, в „Св. арх. Михаил“ изглежда тенденциозен дори и в контекста на евентуалното влияние на католическа среда върху галерията от римски епископи в стенописната програма, тъй като, ако се следва такава идея, то би имало достатъчно възможности това да бъде направено с образите на римски епископи, които традиционно присъстват в синаксарите – освен св. Силвестър обичайно се включват имената на св. Климент Римски, св. Лъв I Велики, св. Григорий Двоеслов, по-рядко св. Мартин I, св. Иполит, св. Сикст и още други (част от тях е възможно да присъстват в южния фриз). Един далечен паралел за влиянието на католицизма върху избора на йерарси е от църквата „Св. Димитър“ в Кола, Закинтос – на иконостаса (XVII в.) са представени именно първите трима римски епископи: св. Климент, св. Силвестър и св. Лъв³⁴. Изображенията от църквата на арх. Михаил обаче видимо не следват обичайната йерархия на избора, като съставителят на програмата е предпочел да включи не просто известните почитани римски епископи, а по-малко популярни имена, още повече и в противоречие с каноничните принципи на църковната живопис с фигурата на Адриан II.

Ако приемем, че означеният с името св. Адриан папа Римски представя именно папа Адриан II, връзка за образа на когото остават

св. Кирил и св. Методий, то това автоматично води и към предположението житията на двамата братя (или пък свързани текстове³⁵) да бъдат възможният източник за включването му в програмата на църквата „Св. арх. Михаил“, тъй като на практика през двамата братя се определя и значението му в славяноезичния ареал. Житието на Константин-Кирил Философ дава най-големи основания за такава хипотеза, тъй като то споменава многократно папата³⁶. А ако коментираниите образи в галерията от римски епископи в олтар на долнобешовишката църква не са компилирани от различни агиографски и синаксарни източници, а инспирирани от общ текст, то Житието на Методий в най-висока степен покрива периметъра от значения, на които представените йерарси отговарят. Освен че тук папа Адриан II е споменат във връзка с мисията на Методий в Панония и после в Моравия, в началната част фигурира и изреждане на шестте вселенски събора³⁷ с имената на римските папи и константинополските патриарси, отговорни за свикването им³⁸: „Достойният за почит Силвестър, имайки за помощник великия цар Константин, свика с триста и осемнадесет отци първия събор в Никея и победи... Дамас и Григорий Богослов със сто и петдесет отци и с великия цар Теодосий потвърдиха в Цариград светия символ на вярата... Целестин и Кирил с двеста отци и с другия цар [Теодосий] унищожиха в Ефес Нестория с всичкото му злословие... Лъв и Анатолий с правоверния цар Маркиан и с шестстотин и тридесет отци в Халкедон проклеха Евтихиевото безумие и сквернословие. Вигилий с богоугодния Юстин и

³³ Todić 2008: 111-112.

³⁴ Mylona 1998: 105-105, 117-119.

³⁵ Името му се споменава в Проложното житие на св. св. Кирил и Методий: Ivanova, Nikolova 1995: 78; във второто Житие на Наум Охридски: Stara Balgarska literatura 1986: 82, което е съставено обаче едва през XVI в. и е с ограничен географски ареал на разпространение, вж. Zlatarski 1925.

³⁶ От Житието на Кирил Философ са регистрирани преписи и извадки в южнославянската традиция, макар и много по-малко, отколкото в руската: Angelov 1958: 180-185; Dujchev 1963: 93; Angelov, Kodov 1973: 34-59; Ivanova 2013: 63-96. Южнославянските преписи в повечето случаи са част от месецослови и панигирици: Ivanova 2013: 147-150. В руската традиция фрагменти се откриват в различни ръкописи: Ivanova 2011: 96 и сл., а също и като самостоятелни фрагменти: Ivanova 2011: 102-105. Благодаря на доц. Мая Иванова за помощта ѝ във връзка с проблема за разпространението на Житието на Константин-Кирил в славянска среда.

³⁷ За отсъствието на описание за VII Вселенски събор, съответно и липсата на името на папа Адриан I, вж. коментар при Dvornik 1933: 300-308; Angelov, Kodov 1973: 204-205.

³⁸ При Angelov, Kodov 1973: 204 е отбелязано, че изреждането на вселенските събори и участниците им е често явление във византийската книжнина, което преминава и в преводните старобългарски текстове. Такова изреждане на римски епископи и константинополски патриарси се открива и в други текстове. П. Лавров посочва и няколко ръкописа, които следват реда от Житието на Методий, т.е. на първо място са поставени римските епископи, като най-близко до тази част от Методиевото житие е посочен текстът от Устюжская кормчая: Lavrov 1928: 55-59.

със сто и шестдесет и пет отци свикаха петия събор... Апостолският папа *Агатон* с двеста и седемдесет отци и с достойния цар Константин на шестия събор смазаха много смутове... и утвърдиха християнската вяра, като я закрепиха върху истината". (подч. м.)³⁹

Текстът очевидно цели изтъкването на значението както на римските епископи, така и на константинополските патриарси и при всички случаи е документ с икуменическа стойност⁴⁰. Трудността да бъде определен като точен източник за изображенията на римските епископи от манастирската църква на Долна Бешовица идва от факта, че всички известни до този момент преписи на Житието на Методий са в руски ръкописи и в руска редакция, а и като цяло разпространението на този текст е ограничено⁴¹. Концепцията за Методиевото житие като изходна точка на изображенията на епископите на Рим е привлекателна със систематичния подбор на йерарсите в стенописната програма и тяхното общо послание. Създаването на изобразителна връзка между фигурите на папа Силвестър, предполагаемия папа Агатон и специално папа Адриан II, св. Кирил и св. Методий отговаря на разпознавателната формула – българите и християнството, двамата славянски първоучители и българската държава, ролята им в икуменическият процес, римският папа Адриан II и значението му за институционализирането на славянския/българския език като литургичен език на Църквата и т.н. Едновременно с това изборът на представените йерарси попада и в един широк дискурс за възможните влияния върху изобразителната система на поствизантийското изкуство от външни за догматиката теми – в конкретния случай свързани с религиозни, исторически и политически казуси на българската държава и преформирането им в нов социален и религиозен план на един предвъзрожденски конгломерат от идеи за българската националност.

Хипотезата изображенията от манастирската църква на Долна Бешовица, основаваща се на връзката им със славянските първоучители

и структурирането на част от фигурите в обща изобразителна концепция, изглежда логична и най-вече отговаряща на очакването за насищането на декоративното пространство със знаци. Доколко обаче изборът е определен по този начин, на този етап не може да се твърди категорично, тъй като съществува теоретично и възможността трите изображения да са взети механично от текстове от литургичния календар, макар и вероятността за това да изглежда малка⁴². При това положение, йерархът, означен като Адриан папа Римски, следва да представя Адриан I. Другата възможност е основа за изображенията тук да бъде текст, изреждащ вселенските събори, но съдържащ и VII събор, а оттам и папа Адриан I. И всички разсъждения за това кои са изобразените йерарси и какъв е принципът на техния избор се връщат в началната точка.

Подборът на коментираните фигури на йерарси обаче навежда именно към текст, свързан със съборите – дали той е синаксарен, дали това е Житието на Методий, или някой от засвидетелстваните текстове с паралели на коментираната част от Житието⁴³, не може да се твърди със сигурност. Незапазените надписи при останалите три изображения от южната половина на фриза, от своя страна също редуцират възможностите за изясняване на такава връзка. Това, което може да се твърди със сигурност за стенописната програма на „Св. арх. Михаил“ в манастира на Долна Бешовица, е, че изображенията от фриза на източната стена следват обща концепция. За установяването ѝ е от особено значение именно текстовият източник. Дали за тази концепция са ключови фигурите на св. Кирил и св. Методий – с икуменически послания, с послания за българската народност, – или изборът на йерарси за целия фриз се основава единствено на информация за седемте вселенски събора, е въпрос, върху който евентуално бъдещо изследване на живописния слой и надписите при изображенията от южната половина на фриза ще хвърли повече светлина.

³⁹ *Kliment Ohridski* 1973: 197-198.

⁴⁰ Тази част от текста е коментирана във връзка с текста на „Написание на правата вяра“, авторството на който се приписва на Константин-Кирил Философ. Вж. *Luhovitskij* 2007. Коментари върху тази част вж. и у *Kossova* 2007: 420-421.

⁴¹ *Angelov* 1958: 189-192; *Angelov, Kodov* 1973: 164-168; *Ivanova* 2011: 90.

⁴² Вселенските събори не са имали такова място в синаксарите, каквото би следвало да се очаква, като изключение прави единствено Първият вселенски събор: *Vojvodic* 2005: 99.

⁴³ *Lavrov* 1928: 55-59.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори / Primary sources

Kliment Ohridski 1973: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. [Kliment Ohridski. Sabrani sachinenia] Съст. Б.С. Ангелов, К.М. Кувев, Х. Кодов [sastaviteli B.S. Angelov, K.M. Kuev, H. Kodov]. Sofia.

Stara Balgarska literatura 1986: Стара българска литература Т. 4 [Stara Balgarska literatura. T. 4]. Sofia.

Литература / Secondary sources

Angelov 1958: *Angelov*, Bonju St. Славянски извори за Кирил и Методий [Slavjanski izvori za Kiril i Metodij]. – Известия на Държавна библиотека „Васил Коларов“ (1956) [Izvestia na Darzhavna biblioteka „Vasil Kolarov“ (1956)]. Sofia, 179-215.

Angelov, Kodov 1973: *Angelov*, Bonju St., *Hristo Kodov* (eds.) Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3 [Kliment Ohridski. Sabrani sachinenia. T. 3]. Превод, обработка и коментари върху Пространното житие на Константин-Кирил Философ и Пространното житие на Методий [Pevod, obrabotka i komentari varhu Prostrannoto zhitie na Konstantin-Kiril Filosof i Prostrannoto zhitie na Metodij]. Sofia, 160-168, 203-212.

Bakalova 1976: *Bakalova*, Elka. Стенописите на църквата при село Беренде [Stenopisite na carkvata pri selo Berende]. Sofia.

Češmedžiev 1989: *Češmedžiev*, Dimo. La contamination entre Constantin-Cyrille le Philosophe et Cyrille d'Alexandrie et sa répercussion dans l'art balkanique médiéval. – *Etudes balkaniques*, No. 1, 45-59.

Chavrov 1974: *Chavrov*, Georgi. Български манастири. Паметници на историята, културата и изкуството [Balgarski manastiri. Pametnitsi na istoriata, kulturata i izkustvoto]. Sofia.

Cheshmedzhiev 2001: *Cheshmedzhiev*, Dimo. Кирил и Методий в българската историческа памет през средните векове [Kiril i Metodij v balgarskata istoricheska pamet prez srednite vekove]. Sofia.

Christova-Shomova 2012: *Christova-Shomova*, Iskra. Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. Т. II. Изследване на синаксарите (християнските празници в славянските апостоли) [Sluzhebniat Apostol v slavjanskata rakopisna traditsia. T. II. Izsledvane na sinaksarite (hristianskite praznitsi v slavjanskite apostoli)]. Sofia.

Synaxarium Constantinopolitanae 1902: Hippolyte Delehaye. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*. In: *Propylaeum ad Acta Sanctorum*. Novembris. Bruxelles.

Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ 1909: Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἐκδ. ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως. Πετρούπολει, 1909.

Dujchev 1963: *Dujchev*, Ivan. Към тълкуването на пространните жития на Кирила и Методия [Kam talkuvaneto na prostrannite zhitija na Kirila i Metodia]. In: Хиляда и сто години славянска писменост 863–1963. Сборник в чест на Кирил и Методий [Hiljada i sto godini slavjanska pismenost 863–1963. Sbornik v chest na Kiril i Metodij]. Sofia, 295-304.

Dvornik 1933: *Dvornik*, Francis. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague.

Dvornik 1961: *Dvornik*, Francis. The Ecumenical Councils. New York.

Grozdanov 2015: *Grozdanov*, Tsvetan. Курбиново и други студии за фрескоживописот во Преспя [Kurbino i drugi studii za freskozhipovisot vo Prespa]. Skopje.

Gyuzelev 2009: *Gyuzelev*, Vasil. Папството и българите през Средновековието [Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto]. Plovdiv.

Hefele 1883: *Hefele*, Charles Joseph. A History of the Christian Councils, from the Original Documents, to the Close of the Council of Nicea, A.D. 325 (transl. from German by William R. Clark). Second ed., revised. Edinburgh.

Ivanova 2011: *Ivanova*, Maja. Кирилските фрагменти от Пространното житие на Константин-Кирил – научна проблематика [Kirilskite fragmenti ot Prostrannoto zhitie na Konstantin-Kiril – nauchna problematika]. – Кирило-Методиевски студии [Kirilo-Methodievski studii], No. 20, 88-115.

Mylona 1998: *Mylona*, Zoe A. The Zakynthos Museum. Athens.

Ivanova 2013: *Ivanova*, Maja. Текстологически проблеми в Пространното житие на Константин-Кирил Философ [Textologicheski problem v Prostrannoto zhitie na Konstantin-Kiril Filosof]. – Кирило-Методиевски студии [Kirilo-Methodievski studii], No. 22 (Кирило-Методиевски извори, т. 1 [Kirilo-Methodievski izvori, t. 1]).

Ivanova, Nikolova 1995: *Ivanova, Klimentina, Svetlina Nikolova* (eds.). Тържество на Словото. Златният век на българската книжнина [Tarzhestvo na Slovoto. Zlatniat vek na balgarskata knizhnina]. Sofia.

Kossova 200: *Kossova, Alda Giambellica*. Един изряден старобългарски катехизис: Прологът на ПАМЯТЪ И ЖИТИЕ БЛАЖЕНОГО ОТЪЦА НАШЕГО И ОУЧИТЕЛА МЕТОДИЯ, АРХИЕПИСКОПА МОРАВЪСКА [Edin izrjaden starobalgarski katehizis: Prologat na ПАМЯТЪ И ЖИТИЕ БЛАЖЕНОГО ОТЪЦА НАШЕГО И ОУЧИТЕЛА МЕТОДИЯ, АРХИЕПИСКОПА МОРАВЪСКА]. In: *Cyrillo-Methodian Studies*. T. 17, Sofia, 408-424.

Kuneva 2015: *Kuneva, Tsveta*. Стенописите в Долнобешовишкия манастир „Св. Архангел Михаил“ [Stenopisite v Dolnobeshovishkia manastir 'Sv. Archangel Mihail']. – Проблеми на изкуството [Art Studies Quarterly], No. 2, 26-30.

Lavrov 1928: *Lavrov, Petro*. Кирило та Методий в давньо-славянському письменстві [Kirilo ta Metodij v davno-slavjanskolu pismenstvi]. Kyiv.

Loseva 2001: *Loseva, Olga.V.* Русские Месяцесловы XI–XIV веков [Ryskie Mesjatseslov XI–XIV vekov]. Moskva.

Luhovitskij 2007: *Luhovitskij, Lev V.* Греческий оригинал „Написание о правой вере“ Константина Философа: структурная организация и полемические задачи [Grecheskij original ‚Napisanie o pravoј vere‘: strukturnaja organizatsia i polemicheskie zadachi]. – *Славяноведение* [Slavjanovedenie], N 5, 65-73.

Mardi-Babikova 1976: *Mardi-Babikova, Velda*. Към въпроса за образа на Константин Кирил Философ [Kam vaprosa za obraza na Konstantin Kiril Filosof]. – Проблеми на изкуството [Art Studies Quarterly], No. 1, 32-37.

Penkova 1989: *Penkova, Bisserka*. Стенописите в бачковската трапезария и атонската традиция [Stenopisite v bachkovskata trapezaria i atonskata traditsia]. – Проблеми на изкуството [Art Studies Quarterly], No. 1, 46-53.

Penkova 2012: *Penkova, Bisserka*. Бачковски манастир, трапезария [Bachkovski manastir]. In: Корпус на стенописите от XVII в. в България (ред. Б. Пенкова, Ц. Кунева) [Korpus na stenopisite ot XVII v. v Balgaria (eds. B. Penkova, Ts. Kuneva)]. Sofia, 131-137.

Rousseva 2017: *Rousseva, Ralitsa*. Cyril and Methodius in Historical Iconography. In: Celebrating the Legacy of Cyril and Methodius with Special Reference to Historical Iconography.

San Antonio Palace, Attard, 12 – 13 May 2017 (ed. by L. Bianco). Valetta.

Smjadovski 1993: *Smjadovski, Stefan*. Надписите към изображенията на вселенските съборив Елешнишкия манастир (XVI в.) – извори и проблеми [Nadpisite kam izobrazheniata na vselenskite sabori v Eleshnishkia manastir (XVI v.) – izvori i problemi]. *Старобългаристика* [Paleobulgarica], No. 17, 77-83.

Smjadovski 1994: *Smjadovski, Stefan*. Изображение – надпис – йерархия (епиграфско-агиоложки бележки) [Izobrazhenie – nadpis – ierarhia (epigrafsko-agiolozhki belezhki)]. – *Старобългарска литература* [Starobalgarska literatura], No. 28/29, 137-142.

Todić 2008: *Todić, Branislav*. Représentations de Papes Romains dans l'église Sainte-Sophie d'Ohrid. Contribution à l'idéologie de l'archevêché d'Ohrid. – *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, No. 29, 105-118.

Vasiliev 1949: *Vasiliev, Asen*. Църкви и манастири из Западна България [Carkvi i manastiri iz Zapadna Balgaria]. In: Разкопки и проучвания. Т. 4 [Razkopki i prouchvania, T. 4]. Sofia, 4-114.

Vasiliev 1963: *Vasiliev, Asen*. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство [Obrazi na Kiril i Metodij v chuzhdoto i nasheto izobrazitelno izkustvo]. In: Хиляда и сто години славянска писменост 863–1963. Сборник в чест на Кирил и Методий [Hiljada i sto godini slavyanska pismenost 863–1963. Sbornik v chest na Kiril i Metodij]. Sofia, 393-488.

Vojvodic 2005: *Vojvodic, Dragan*. Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Аирљу [Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju]. Belgrade.

Zlatarski 1925: *Zlatarski, Vasil N.* Словенското житие на св. Наума от XVI век [Slovenskoto zhitie na sv. Nauma ot XVI vek]. – Списание на Българската академия на науките [Spisanie na Balgarskata academia na naukite], No. 30/17, 1-28.

Walter 1970: *Walter, Christopher*. L'iconographie des conciles dans la tradition byzantine. Paris.

Walter 1982: *Walter, Christopher*. A Portraits of Local Bishops: A Note on Their Significance. – Сборник радова Византолошког института [Zbornik radova Vizantoloskog instituta], No. 21, 7-17.

Pope Hadrian from the Church of St. Archangel Michael in the Monastery of Dolna Beshovitsa

Tereza Bacheva

Amongst the surviving murals in the Church of Archangel Michael in the Monastery near the village of Dolna Beshovitsa is a preserved frieze with medallions of hierarchs. According to the inscriptions on part of them, they depict bishops of the Roman church. These are Pope Sylvester, Pope Hadrian as well as one more hierarch, whose inscription is only partly preserved (here the name is read as Pope Agatho). The main hypothesis the paper discusses is related to the depiction of Pope Hadrian – his presence in the altar space of the church, the possible answers to the questions: why exactly Pope Hadrian and his links to two of the images of hierarchs in the southern procession of Melismos, which are supposed to present St. Constantine-Cyril the Philosopher and St. Methodius. Furthermore, particular textual sources for the depiction of the Roman bishop are commented on, which expectedly are limited to the hagiographical texts of both brothers, because Pope Hadrian II is not part of the hierarchs listed in the Synaxaria. An assumption has been made about the existence of a common hagiographic source according to the hypothetical depiction of Pope Agatho.

The depictions of Roman bishops in the Church of Dolna Beshovitsa, atypical for the post-Byzantine churches, apart from that of St. Sylvester, raises the question about the mechanisms of inclusion of bishops in the altar programmes and the integration of images in the general scheme of connotations, established through the choice of certain hierarchs, and the possibilities this particular system not just to reconstruct, but also to generate novel ones in a new context.

Non-destructive Analyses of the Colour Palette, Gilding and Varnish of an Icon

Aneliya Nikolova

National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography

Bulgarian Academy of Sciences

Boyka Zlateva

Faculty of Chemistry and Pharmacy

Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Deyan Lesigyarski

National Institute of Geophysics Geodesy and Geography

Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: An icon from the region of Shumen was provided for analysis of the colour palette, the gilding and the varnish coating (supposed to be dammar or mastic) at the Centre for Archaeometry with a Laboratory for Conservation and Restoration (CALCR), University of Sofia. For this purpose selected segments on the surface were studied by non-destructive methods with instruments like: portable X-ray spectrometer Titan S1 Bruker, micro-x-ray fluorescent spectrometer Mistral M1 Bruker, infrared spectrometer with a reflection and absorption variant Alfa II Bruker, Raman spectrometer Bravo1 Bruker.

Key words: X-ray spectrometry, Raman spectrometry, FT-IR, pigments, archaeometry

Ключови думи: рентгенофлуоресцентна спектрометрия, раманова спектрометрия, инфра-червена спектрометрия, пигменти, археометрия

Aneliya Nikolova, NIGGG-BAS, Earth magnetism, Palaeomagnetic laboratory, MA in Ancient Near Eastern studies, Archaeology, Archaeometry.

Chief Asst. Prof. Dr. Boyka Zlateva, Faculty of Chemistry and Pharmacy, Sofia University 'St. Kliment Ohridski'.

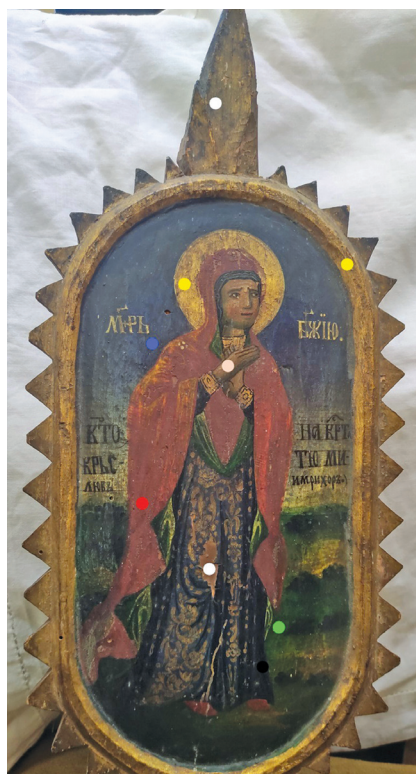
Asst. Prof. Dr. Deyan Lesigyarski, NIGGG, BAS, Earth magnetism, Palaeomagnetic laboratory.

E-mail: dlesigyarski@geophys.bas.bg

In December 2021 several artifacts were brought to the Center for Archaeometry with Laboratory for Conservation and Restoration (CALCR), Sofia University for analyses. Among them was a wooden icon with the image of the Virgin Mary from the region of Shumen. The researcher from the Regional Museum of History at Shumen, who was preparing a publication, expected to clarify some questions regarding the colour palette, the gilding and the coating, assuming traditional use of natural resins dammar, mastic.

It was not supposed to damage the artefact with invasive approaches so it was impossible to observe directly the stratigraphy of layers or to use sampling required for some techniques like gas chromatography. Only non-destructive methods have been applied, which did not violate the integrity of the object. The Center for Archaeometry with Laboratory for Conservation and Restoration (CALCR), Sofia University is well equipped for researches on artistic works and artefacts with: Portable X-ray fluorescence spectrometer Titan S1 Bruker, Micro-X-ray fluorescence spectrometer Mistral M1 Bruker, Infrared spectrometer with a reflection and absorption variant Alfa II Bruker

and Raman spectrometer Bravo Bruker¹. Raman and FT-IR spectrometry are combined often when identifying not only pigments but primers, binders, varnishes in works of art.

Virgin Mary from Iypira, 19th century, Bulgaria.
Photo: Anelia Nikolova

MEASUREMENTS

Selected points on the surface of the icon were measured.

First two sectors were chosen to receive an information for the gilding:

- 1. On the oval surrounding the painted area
- 2. On the halo of the Virgin Mary

For the colour palette:

- 3. blue
- 5. brown-red
- 6. black
- 7. green
- 9. colour of the hand of the figure
- 4. and 8. unpainted wood (with hope to distinguish the materials used for coating)

RESULTS, INTERPRETATION

The results of measurements of the selected sectors (points) on the icon, made with a portable X-ray fluorescent instrument Titan S1 Bruker show that the oval surrounding the painted area of the icon, as well as the halo of the Virgin Mary (respectively points 1 and 2) are gilded with gold from 19 to 21 K. Gilding is also applied to other parts of the figure and on the rays of the wooden panel (**Tab.1**).

After scanning the icon along the central part of its surface with the Mistral M1 micro-X-ray fluorescence spectrometer Bruker an almost uniform distribution of lead Pb and mercury Hg is revealed. One possible explanation involves the application of red pigments under the gilding – namely cinnabar HgS, or a mixture of cinnabar and minium PbSO₄, or another lead pigment like lead white Pb (CO₃) 2.2Pb (OH) 2 and even Parisian yellow PbCrO₄. Thus, a visual effect is achieved – a shade of gilding. Otherwise, it can be a sign for undocumented restoration, retouching.

The spread of minium can be seen in Raman spectra too for all the chosen points in the range of 544, 546, 548 cm⁻¹. For the area of the halo – maybe a mixture of minium and cinnabar (463 and 372 cm⁻¹).

The Raman spectra readings by a Raman library point to another interesting side of the gilding technique. Results from the nimbus match with 69 % probability the mineral Idrialite C₂₂H₁₄ (780 nm) – a hydrocarbon associated often with cinnabar, metacinnabarite and realgar in nature. Like in the case of the black pigment, the presence of carbon is confirmed with the identification of graphite C. The Valentinite (514 nm) is the source of the antimony white pigment Sb₂O₃ the receipt of which was published in 1919 but it can be a doubtful identification. The first spectrogram detects a 57 % probability of amber (785 nm) content and jodargyte AgI (514 nm). In the other spectrogram from the gilded area we can find with the highest probability the amber, then jodargyte AgI, etc., so one can accept that a mixtion or an amber based mixture (mastic, amber etc.) was used as a mordant for the gold².

Table 1. Portable XRF Bruker S1 Titan – gilding

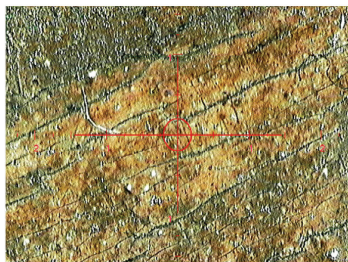
		Cr	Fe	Cu	Zn	Pd	Au
Gold 1	21.0 K Gold	0.18	2.33	0.66	1.01	1.44	87.69
Gold 2	19.6 K Gold	0.2	3.87		0.98	3.4	81.77

¹ CALCR is equipped with the first three instruments due to the Heritage.bg project.

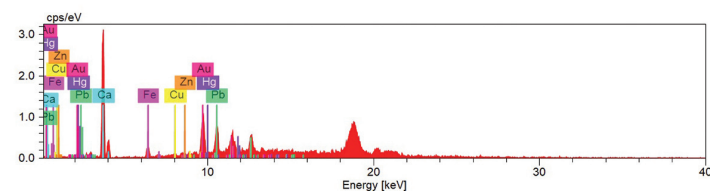
² Sandu, de S'a, Pereira 2011.

M1 Mistral XRF Test Report

Icon2

Date 08/12/2021
Time 13:43:25

Name Measure Date 08/12/2021 Time 13:38:18 HV [kV] 50.0 Current [μA] 800 Filter Collimator Pressure [mBar] 1000 Real time [s] 5.2 Live time [s] 5.0 Dead time [%] 4

n/a	No.	Date	Time	M.Time/s	Ca c/%	Fe c/%	Cu c/%	Zn c/%	Pb c/%	Hg c/%	Au c/%
1	08/12/2021	13:35:19	5	8.200.38	0.000.00	91.020.20	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
2	08/12/2021	13:35:30	5	2.330.25	0.000.00	94.013.35	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
3	08/12/2021	13:35:41	5	18.220.00	0.000.00	77.703.96	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
4	08/12/2021	13:35:51	5	6.500.45	0.000.00	87.625.37	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
5	08/12/2021	13:36:02	5	24.130.18	0.000.00	70.335.35	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
6	08/12/2021	13:36:13	5	6.970.46	0.000.00	87.175.22	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
7	08/12/2021	13:36:24	5	19.440.85	0.000.00	75.394.32	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
8	08/12/2021	13:36:34	5	33.000.69	0.000.00	15.620.94	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
9	08/12/2021	13:36:46	5	27.161.36	18.070.00	52.371.04	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00

n/a	No.	Date	Time	M.Time/s	Ca c/%	Fe c/%	Cu c/%	Zn c/%	Pb c/%	Hg c/%	Au c/%
10	08/12/2021	13:36:56	5	2.450.35	2.940.00	94.260.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
11	08/12/2021	13:37:08	5	14.950.67	0.000.00	79.224.76	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
12	08/12/2021	13:37:19	5	25.051.38	0.500.00	71.980.62	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
13	08/12/2021	13:37:31	5	5.160.45	0.000.00	89.644.62	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
14	08/12/2021	13:37:43	5	7.600.52	0.000.00	91.470.30	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
15	08/12/2021	13:37:54	5	4.830.51	0.000.00	94.290.24	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
16	08/12/2021	13:38:06	5	10.000.40	0.000.00	89.050.38	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00
16	08/12/2021	13:38:18	5	86.631.62	0.420.27	4.500.82	5.75	0.000.00	0.000.00	0.000.00	0.000.00

The results obtained by the portable XRF show a significant amount of calcium in all examined sectors, with the highest values in unpainted areas (points 4 and 8), and for the pigments supposed to be of organic origin – black and blue (7 and 3), followed by 5 – red-brown and almost equal values for 6 – green and 9 – from the hand. Aluminum is present in smaller quantities again in all samples, but the amount in the areas without painting is higher. Potassium values are significant only in sample 4 from which we hoped, together with sample 8, to distinguish the varnish and the binder in comparison with the information from the painted area and the gilding. We suppose that calcium and aluminum, as well as potassium are indicators of the primer with some clay impurities. According to the literature, it is usually an inert material that will serve as a substrate for the next layers in combination with an organic binder. Often these are: gypsum in three forms – unburned

(CaSO₄·2H₂O), anhydrous (CaSO₄) or burned (CaSO₄·½H₂O /), ground limestone, chalk CaCO₃ (calcium carbonate) and CaO (calcium oxide). In a preparation layer one can find a pigment too – white or not. A lead white (Pb (CO₃) 2.2Pb (OH) 2) and a zinc white (ZnO) are most commonly used as a substrate under the painting³.

Primers can be detected also using the FT-IR. The literary sources mention that the water from the gypsum (1008, 1145-1250 cm⁻¹) can be recognized between 3470-3394 cm⁻¹, and it fits our results for almost all measured segments on the icon surface⁴. With the Raman instrument a gypsum is identified for the blue area – 1007 cm⁻¹⁵.

We cannot confirm a presence of chalk with typical peaks in the absorption regime in the range of 1420, 874, 713 cm⁻¹ and of calcium carbonate – 1408, 872 cm⁻¹ in the ground layer.

The natural terpenoid resins mastic as well as dammar can be recognized in the obtained

³ Mafredas 2017: 8, 9.

⁴ Medhat, Ali, Abdel-Ghani 2015, 157.

⁵ Konstantas, Karapanagiotis, Boyatzis 2021: 7, Table 2.

peak bands from the FT-IR instrument, as well as other organic components, such as oils, used in painting. From the literary sources organic materials and oil binders are expressed in the range of 2942, 2864, 1736, 1685 cm⁻¹. Embedding resins absorption band is 1727, 1285, 745 cm⁻¹, for dammar – 1703/1704, 1455, 1382 cm⁻¹⁶. Dammar varnish mixed with turpentine was measured with infrared instrument – it matches our measurements for 2922/2923 cm⁻¹ and 1030/1031 cm⁻¹. Binders are also animal protein adhesives – gelatin, casein, egg yolk or white etc. The characteristic absorption bands related to Amide I and II of egg binder are respectively at 1645 and 1540 cm⁻¹, egg ester band is at 1742 cm⁻¹⁷ – our results lack of clear indications for a presence of an egg protein.

According to the results from the portable XRF TitanS1 Bruker the colour palette is composed mainly of inorganic pigments – Fe, Zn, Al, Ca, Hg, Cu, Cr, Ni, Mn, Sn, Ba, in different proportions in order to achieve the desired color and hue. The nuances can be obtained by mixing the pigments too⁸.

1. For the black pigment (point 7 on the Virgin Mary's clothes) the results collected with the portable XRF are Ca, Pb, Al. Probably it's charcoal or another carbon black pigment according to the literary data, although in our measurement there is no carbon C. But the reading of the Raman spectra confirms this practice identifying with more than 75-89 % probability the presence of graphite C (780 nm, 513 nm), 35 % of Idrialite C₂₂H₁₄ (780 nm), then again Amber (780 nm) with 30 % match.

Table 2. Portable XRF Titan S1 Bruker – pigments

	Al ₂ O ₃	K ₂ O	CaO	Ti	Mn	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Sn	Au	Hg	Pb
Blue 3	1.2388	0.3430	5.2230	0.0344	0.0050	0.1229	0.0215	< LOD	0.0050	0.5571	0.0792	< LOD	0.0293	7.2559
Wood 4	1.8858	1.7984	10.301	0.0935	0.0082	0.25	< LOD	0.0071	0.0044	0.0033	0.0341	0.0031	0.0093	0.0195
Red 5	1.7662	0.2471	3.5973	0.0421	0.0065	0.1712	0.0653	< LOD	0.0543	1.2822	0.1585	0.0127	3.8468	17.9064
Green 6	0.8601	0.3206	2.5316	2.988	0.0195	0.1718	5.131	5.131	< LOD	2.5695	< LOD	0.0046	0.1693	2.3172
Black 7	1.0299	0.3881	6.2339	0.0843	0.0108	0.1863	< LOD	0.0121	0.0028	0.2299	< LOD	0.0061	0.0716	2.5502
Wood 8	2.1638	0.5401	6.4866	0.0486	0.0101	0.1368	< LOD	0.0029	0.0044	0.0031	< LOD	< LOD	< LOD	0.0385
Hand 9	1.684	0.1705	2.5375	0.0522	0.0081	0.1486	0.2313	0.1463	0.0795	4.3441	0.1927	< LOD	0.9808	68.9147

*For 5 and 9 the portable XRF detected Cr – 0.0142 и 0.0157 %, and for 9 only Co – 0.0051 %.

2. The Amber is expressed as well in the Raman band of the blue pigment (point 3, upper part of the icon). The most common elements, detected by the portable XRF, are Pb, Ca, Al. Iron and copper are not in quantities supposing a Prussian blue or a copper mineral such as azurite, Egyptian blue. Traces of cobalt are found only in the colour of the hand (point 9). Although sodium is not reflected in the result, it can be assumed that a pigment based on lazurite or Persian blue, ultramarine [(Na, Ca) 8 (AlSiO₄) 6 (SO₄S, Cl) 2] was used. Lapis lazuli is a very expensive, rare mineral found in 3 natural forms – hauyne (Na, Ca) Al₆Si₆O₂₄ (SO₄) 1-2, sodaliteNa₈ (Al₆Si₆O₂₄) Cl₂

and noselite Na₈Al₆Si₆O₂₄ (SO₄)], with impurities such as calcite (CaCO₃)⁹. A synthetic ultramarine also became widely available for artists since it's invention in 19th c. Another possibility is indigo C₁₆H₁₀N₂O₂, woad and this one seems to be confirmed by the Raman spectrometry with 1616 s and 1463 m cm⁻¹ peaks. The presence of lead can be explained by an impurity or by the application of lead white 2PbCO₃ · Pb (OH) 2 under the painted layer also confirmed by the Raman measurement with a characteristic peak – 1052 cm⁻¹.

3. Portable XRF finds in the Red pigment (point 5) elements like Pb, Hg, Ca, Al, As, Au.

⁶ Prati, Volpi, Fontana, Galletti, Giorgini, Mazzeo, Mazzocchetti, Samori, Scuitto, Tagliavini 2018: 8, fig. 4.

⁷ Prati, Volpi, Fontana, Galletti, Giorgini, Mazzeo, Mazzocchetti, Samori, Scuitto, Tagliavini 2018: 9.

⁸ Mekaj, Civici 2019: 222-229.

⁹ Tauson, Goettlinger, Sapoznikov, Mangold, Lustenberg 2012: 133.

The presence of more lead and less mercury is probably achieved with cinnabar HgS and a lead pigment like minium PbSO_4 , perhaps mixed, because the cinnabar is the most expensive red pigment. Another interpretation is that the lead comes from lead white pigment or yellow lead chromate. Chromium is found only in this area and point 9 – the hand of the Virgin Mary. The presence of arsenic also may suggest realgar As_4S_4 , although this mineral is so unstable that cinnabar has been more preferred since the Middle Ages¹⁰. The Raman library finds the 78 % match with Metacinnabar (785 nm), 74 % Cinnabar, Cobaltite (780 nm).

4. The XRF for the Green (point 6) demonstrates equal values of Cu, Ni, followed by Ti, As, Ca, Pb. The pigment is based on copper and we would consider a more common green or blue pigment such as malachite $\text{Cu}_2\text{CO}_3(\text{OH})_2$, azurite $\text{Cu}_3(\text{CO}_3)_2(\text{OH})_2$ if the results were not so complex. Due to the arsenic As or titanium Ti, the suggestions can be extended to the copper arsenite CuHAsO_3 , olivine, $\text{Cu}_2(\text{AsO}_4)_2 \cdot \text{OH}$? as well as the nickel-antimony titanium yellow rutile or titanium yellow $\text{NiO} \cdot \text{Sb}_2\text{O}_3 \cdot 20\text{TiO}_2$. The Raman results are similar to those, obtained for the black pigment.

5. The colour of the hand (point 9) contains nearly 70 % Pb. The highest amount of As was also measured by a portable XRF. The amount of Ca is similar to the green, of Al too. Chromium, available only in samples 5 and 9, in addition to lead white, may indicate the presence of yellow lead chromate PbCrO_4 , and arsenic – the common yellow pigment orpiment As_2S_3 .

The questions of the researcher from the Regional Historical Museum of Shumen were motivated partly by dating issues. She supposes an earlier date of the icon, but it cannot be confirmed if the coating is made from dammar resin or a yellow lead chromate and a Prussian blue are used in the colour palette¹¹. So the icon should be produced not earlier than 19th c. and moreover in its second half. And if in this case the stylistic observations and the epigraphic data seem to be enough for orientation in the time frame, there are difficult cases for which the analyses could be decisive or very helpful.

Thus, the instrumental techniques combined with microscopic study can be used not only for analysing the pigments, binders, primers and coating, but also for dating purposes, for authentication or to distinguish the conservation and restoration interventions.

BIBLIOGRAPHY

Abdel-Ghani 2015: *Abdel-Ghani*, M. Dating a Coptic Icon of Anonymus Painter by Spectroscopic Study of Pigment palette. – *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 15, No 1, 23-37.

Coccato, Moens, Vandenabeele 2017: *Coccato, Alessia, Moens, Luc, Vandenabeele, Peter*. On the Stability of Mediaeval Inorganic Pigments: a Literature Review of the Effect of Climate, Material Selection, Biological Activity, Analysis

and Conservation Treatments. – *Heritage Science* volume 5, 12.

Konstantas, Karapanagiotis, Boyatzis 2021: *Konstantas, Alexander, Karapanagiotis, Ioannis, Boyatzis, Stamatis C*. Identification of Colourants and Varnishes in a 14th Century Decorated Wood-Carved Door of the Dionysiou Monastery in Mount Athos. – *Coatings* 2021, 11, 1087, 1-12.

Mafredas 2017: *Mafredas, Thomas*: The Colour Palette in the Byzantine Icons. (LAB COURSE

¹⁰ *Coccato, Moens, Vandenabeele* 2017.

¹¹ *Abdel-Ghani* 2015: 23-35.

Prussian blue, expressed by two basic chemical formulas, $\text{KFe}[\text{Fe}(\text{CN})_6]$ and $\text{Fe}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6]_3$, was invented in 1704, has been produced and used since 1724. Yellow pigments containing lead chromate (VI) PbCrO_4 or lead chromate sulphate $\text{PbCrO}_4 \cdot x\text{PbSO}_4$ in nature are associated with the rare mineral crocoite PbCrO_4 , identified in 1766, synthesized in 1804 and used mainly from the second half of the 19th century. Recipes for green as an admixture of yellow lead chromate or Parisian yellow with Prussian blue, sometimes mixed with BaSO_4 barite and $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ gypsum, appeared in 1869.

Attempts to reduce lead paints began in the 19th century, and lead white was largely replaced by the less toxic titanium or zinc white pigment.

Dammar resin has been extensively used for the production of painting varnish since the 19th c. Mastic resin is in use since ancient times.

A 4), Kalamata https://www.academia.edu/31740791/THE_COLOR_PALETTE_IN_THE_BYZANTINE_ICONS (accessed – 01.06.22).

Medhat, Ali, Abdel-Ghani 2015: Medhat, Abdallah, Ali, Mona, Abdel-Ghani, Mona. Analytical Investigation on a Coptic Wooden Icon from the 18th Century Using SEM-EDX Microscopy and FTIR Spectroscopy. – Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 15, 1, 151-161

Mekaj, Civici 2019: Merkaj, Eglantina, Civici, Nikolla. Investigation of the Pigments Used in two 16th Century Icons Attributed to Onufri: Non-destructive Analysis by a Portable XRF Spectrometer. – Buletini i shkencave natyrore (University of Tirana)28, 218-231.

Prati, Volpi, Fontana, Galletti, Giorgini, Mazzeo, Mazzocchetti, Samori, Scuitto, Tagliavini 2018: Prati, Silvia, Volpi, Francesca, Fontana, Raffaella, Galletti,

Paola, Giorgini, Loris, Mazzeo, Rocco, Mazzocchetti, Laura, Samori, Chiara, Scuitto, Giorgia, Tagliavini, Emilio. Sustainability in Art Conservation: A Novel Bio-based Organogel for the Cleaning of Water Sensitive Works of Art. – Pure and Applied Chemistry 90(2), 239-251.

Sandu, de S'a, Pereira 2011: Sandu, Irina, de S'a, Helena, Pereira, Manuel Ancient 'Gilded' Art Objects from European Cultural Heritage: A Review on Different Scales of Characterization.– Surface and Interface Analysis.

Tauson, Goettlinger, Sapoznikov, Mangold, Lustenberg 2012: Tauson, Vladimir R, Goettlinger, Joerg, Sapoznikov, Anatoly N., Mangold, Stefan, Lustenberg, Esfir E. Sulphur Speciation in Lazurite-type Minerals (Na,Ca) 8[Al 6Si 6O 24](SO 4,S) 2 and Their Annealing Products: A Comparative XPS and XAS Study. – European Journal of Mineralogy 24/1, 133-152.

Недеструктивни анализи на цветовата палитра, позлатата и лаковото покритие на икона

Анелия Николова, Бойка Златева, Деян Лесигярски

В ЦАЛКР беше изследвана икона с портативен рентгенофлуоресцентен спектрометър, микро-рентгенофлуоресцентен спектрометър, инфрачервен спектрометър, раманов спектрометър на Bruker.

Беше установено, че златото в позлатата е с чистота от 19 до 21 К. Вероятно е подложен микстион /кехлибар, мастикс и др./, както и цинобър, минимум или оловен жълт хромат.

Предполагаме, че грундът е гипс или креда в комбинация с пигмент – оловна бяла, възможно и цинкова, а лаковото покритие – растително масло с дамара.

Черният пигмент вероятно е въглен, синият – индиго, червеният – цинобър и минимум с оловна бяла или жълт оловен хромат, реалгар. Зеленият пигмент се основава на медта, а заради арсена и титана подходящи възможности са медният арсенит или оливин, както и титанова жълта. В телесния цвят са измерени най-много олово и арсен, има и хром, което предполага оловна бяла, но и жълт оловен хромат, и орпимент.

Традиционните женски дейности като културно наследство

Traditional Women's Activities as Cultural Heritage

Ива Станоева

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей
Българска академия на науките

Абстракт: Статията е посветена на традиционните женски дейности предене, тъкане и везане. Техните основни характеристики и важността им във времената, когато благодарение на владението им жената е осигурявала нужните за облеклото и дома тъкани, се разглеждат като основание за припознаването им като културно наследство днес. Проследява се различното им остойностяване през годините. Отбелязва се валоризирането на артефактите като движимо културно наследство и на уменията като нематериално културно наследство. Вниманието се отделя и на културните политики за тяхното опазване, както и на различните актьори и институции, ангажирани с тяхното прилагане.

Ключови думи: предене, тъкане, везане, артефакти, движимо културно наследство, нематериално културно наследство, културни политики

Key words: spinning, weaving, embroidery, artifacts, movable cultural heritage, intangible cultural heritage, cultural policies

Исторически музей – Чипровци, 2018 г.
Снимка: Ива Станоева

Iva Stanoeva, PhD is an Assistant Professor at the Institute of Ethnology and Folklore Studies – Bulgarian Academy of Sciences, Department of Anthropology of Folk Arts and Visual Forms.

E-mail: iva_stanoeva@abv.bg

ЖЕНСКИТЕ ДЕЙНОСТИ В ТРАДИЦИОННАТА КУЛТУРА

В традиционните култури дейностите са полове детерминирани. Строго регламентирано е с какво се занимава мъжът и с какво – жената. Мъжът осигурява прехраната чрез лов, земеделие или животновъдство, а жената допълнително обработва добитото и произведеното от него и приготвя храната за семейството, изработва нужните тъкани и др. Именно на уменията на жената да твори тъканта – да преде, да тъче, да везе, е посветен настоящият текст. Това са основни дейности в дългия и сложен процес на създаване на облеклото и на всички видове тъкани, нужни в дома и при работа – от добиването и обработката на природните растителни и животински продукти, през преобразуването им в прежда, а след това в платно, до вещта, която обикновено е богато орнаментирана и е важна за биологичното и социокултурното битие на човека. Именно затова и трите дейности са значими и за конкретния индивид, и за общността като цяло. Ценността, която се придава на преденето, тъкането и везането, разчитаме в самата култура – във факта, че те присъстват осезаемо в различни нейни сфери било като действие и/или деятел, било с някои

Илюстрация 1. Регионалният исторически музей – Враца, 2020 г. Снимка: Ива Станоева

от характерните си инструменти – хурка, вретено, нищелки, кросно, стан, гергеф и др. Откриваме ги във вярванията, в обредността, в нормативната култура, в легендарната и приказната словесност, в епоса, баладите, песните¹.

В подкрепа за значимостта и ценността, която имат преденето, тъкането и везането за общността и културата, е и фактът, че те е трябвало да бъдат владени от всяка жена. От раждането им момичетата са обучавани в тези дейности². Първо са се учили да обработват суровите материали, да предат, да тъкат, да везат. До задомяването си момата е трябвало да усвои до съвършенство всичко това и да приготви тъканите, които ще ѝ бъдат нужни за сватбата и за бъдещия ѝ семеен живот – дарове, дрехи за нея и съпруга ѝ, платно за ризи, кърпи, възглавници, черги, килими и др. Това е чеизът ѝ, който ще бъде изложен на показ на сватбата. Това е нейната „изложба“, за която се готви от раждането си и на която показва всички умения и знания, които е придобила – за природа, технология, нормативна култура, социална организация, вещен свят, орнаментален фонд и др. Това е „изложба“, важна и за другите, защото в нея те виждат доколко невестата е усвоила културата на общността и готова ли е да я предаде на децата си. Виждат и умението ѝ да я претворява, да излъчва собствения си усет за

форми, цветове, материали, разбира се, в рамките на локалната традиция. Работейки, всяка мома се е стремил да бъде по-различна от другите си и да покаже най-доброто от себе си, за да бъде забелязана и избрана. Затова и тъканите винаги са били възприемани като огледало на творческите способности на жената. Точно тази тяхна наситеност с орнаментика, с колоритно богатство и разнообразие от форми е в основата на възприемането им като изкуство и оценяването им като наследство, което трябва да бъде съхранено.

ЖЕНСКИТЕ ДЕЙНОСТИ И ДВИЖИМОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

С разпадането на традиционната култура и с прехода към модерността настъпват съществени промени в практикуването на преденето, тъкането, везането. Основната роля за това се пада на промяната в културата на обличане – замяната на традиционното облекло с европейско; на промените в интериора на дома – появяват се нови мебели, тъкани, вещи; на все по-масовото навлизане на вносни и промишлени стоки. Всичко това води не само до подмяна на предметния свят, но и до промени в технологичната култура на жената. Процесите са сложни, многопластови и протичат с различен интензитет в

¹ За присъствието на преденето, тъкането и везането в различни сфери на традиционната култура вж. *Stanoeva* 2016; *Stanoeva* 2016a и *Stanoeva* 2016b.

² За обучението в женските дейности: *Stanoeva* 2012.

Илюстрация 2. Национален етнографски музей, София, 2020 г. Снимка: Ива Станоева

Илюстрация 3. Исторически музей – Чипровци, 2018 г. Снимка: Ива Станоева

Илюстрация 4. Исторически музей – Чипровци, 2018 г. Снимка: Ива Станоева

отделните селища и райони на страната. В градовете и в по-развитите в икономическо отношение райони много по-рано и по-бързо преденето, тъкането и везането биват изместени от нови женски умения като плетене, бродиране, сноване на дантела и др.

И ако традиционните женски умения постепенно отмират, то артефактите, които те са създали, имат друга съдба. Макар и във всекидневието да биват изоставяни като нещо остаряло, то в един друг дискурс – на процесите на конструиране на национална идентичност, те придобиват ценност. Богато орнаментираните традиционни костюми и тъканите, подобно на песните и приказките, също биват издирвани и събирани, но за разлика от тях не намират място в печатни издания, а в изложбата и музея. За първи път мъжки и женски костюми на българи от различни градове и села на Османската империя са изложени във Всеруската етнографска изложба, организирана по време на Втория славянски конгрес в Москва през 1867 г.³ Цялата българска колекция от облекла и предмети привлича вниманието и възхищението на посетителите⁴.

Двайсет и пет години по-късно друга изложба оставя трайни следи в културния ни живот. По време на Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г. организаторите смятат за важно да бъдат показани и „украшенията“ на традиционните български тъкани, дрехи и постелки⁵. Някои от тях са изложени при павилионите на съответните окръзи, а други – в една от големите атракции на Изложението – Костюменият павилион, събрал носии от различни краища на България⁶. Точно тази колекция от костюми има решаващо значение за обособяването на Народния музей като самостоятелна институция⁷. Учреден на 3 септември 1892 г., той приема изложението в продължение на два месеца и половина традиционни костюми, тъкани, шевии, накити, съдове и предмети, които попълват Етнографския му отдел⁸. През 1906 г. отделът вече е отделен в самостоятелен музей – Народен етнографски музей, който към момента е част

³ Todorov 1989: 184-188; Dechev, Vukov 2010: 207-209; Markova 2011.

⁴ Todorov 1989: 187.

⁵ Ivanova 2007: 27.

⁶ Ivanova 2007.

⁷ Nedkov 1998: 131-132.

⁸ Mishkova 2015: 238.

от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българската академия на науките (ИЕФЕМ – БАН).

И днес традиционните костюми са една от основните колекции на всеки музей. Те са част и от читалищните сбирки⁹. Предвид материалния им и вещен характер, както и информацията, която носят в себе си за социалния, икономическия и културния живот на различните общности, те са припознати като движимо културно наследство. Наред с цели костюми, като движимо културно наследство музеите съхраняват и негови части – отделни дрехи, парчета от ризи с везбена орнаментика. Във фондовете се съхраняват и постелъчни тъкани – черги, килими, както и по-дребни – възглавници, кърпи, месали и др. Заедно с всички тези артефакти, резултат на женската креативност, движимо културно наследство са и инструментите, нужни за тяхното изработване – хурки, вретена, чекръци, мотовилки, станове, гергефи и др. Освен с инструменталната си роля в процеса на създаване на тъканта, те са ценни и като артефакти, плод на мъжката креативност. Ако към това добавим и символната натовареност на някои инструменти – хурка, вретено, нищелки, кросно, стан и др., които имат реално присъствие в обрядността, в охранителните практики, във фолклорната словесност и др., виждаме колко взаимосвързани са отделните културни елементи и колко условно е определянето им като различни видове наследство. В последно време все повече се говори за синергията между различните наследства – недвижимо, движимо, нематериално, природно и колко важно е да се отчита този момент при формирането и реализирането на културните политики за тяхното опазване. Женските дейности, които са в центъра на този текст, са добър пример за подобна динамика в разбирането за наследства и за различното им валоризиране във времето. Когато започват да замират като реални практики, усилията на държавата са насочени основно към съхраняване на артефактите, които са създали. Това остойностяване предимно на крайния продукт на технологичния процес властва дълго време в политиките по опазване на културното наследство в международен и в национален план.

Илюстрация 5. Три поколения пред тъкачния стан, гр. Чипровци, 2013 г. Снимка: Ива Станоева

ЖЕНСКИТЕ ДЕЙНОСТИ КАТО НЕМАТЕРИАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

След дълги дискусии, последвали Препоръката на ЮНЕСКО за опазване на традиционната култура и фолклор от 1989 г.¹⁰, се стига до приемането през 2003 г. на Конвенцията за опазване на нематериалното културно наследство¹¹. Именно с този международен документ се обръща парадигмата – на преден план излиза индивидът и/или общността, практикуваща една или друга дейност. Не се отрича ценността и значимостта на артефактите и инструментите, но акцентът се поставя върху знанията и уменията, нужни за тяхната употреба и изработване. Вече не само костюмите, шевците, килимите са културно наследство, а и преденето, тъкането, везането, като в първия случай говорим за движимо културно наследство, а във втория – за нематериално културно наследство (НKH). Това съответно води и до необходимостта от прилагането на различни културни политики по тяхното опазване, съоб-

⁹ Nenova 2019: 40.

¹⁰ Вж. Santova 1990.

¹¹ <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-BG-PDF.pdf> (01.06.2022 г.).

разени със спецификите им. И ако в областта на движимото културно наследство има повече от век натрупан опит, то не така стоят нещата при НКН. Разбира се, тази констатация не може да се отнесе към всички сфери на неговото проявление. Например тези на песенните и танцовите изпълнения, на обредността и празничността са обект на целенасочена политика за опазване в продължение на десетилетия. Достатъчно е да припомним множеството събори на народното творчество – национални, регионални, локални, които от средата на XX в. играят съществена роля за опазването на това наследство. В процесите на опазване на НКН активна и съществена роля имат и народните читалища, специфичната българска институция с повече от век и половина история¹². Известни традиции има и в сферата на занаятите. През 1967 г. бива създадена Задруга на майсторите на народните художествени занаяти. Акцентите при нея обаче са по-различни. Не възпроизвеждането на локалната традиция, което е същностен момент при НКН, а издирването и изучаването на стари образци от различни селища и райони с цел тяхното претворяване в съвременни артефакти е водещият стимул за майсторите.

Извън културните политики обаче остават редица дейности, които се практикуват предимно в семейна среда и са част от всекидневната култура. Такъв е случаят и с женските умения, за които говорим тук¹³. Съществено значение за опазването им е осъзнаването от общността на ценността им като наследство. А това е не малък проблем, когато става дума за практики, които са част от всекидневието. Показателен е примерът за една чипровчанка, която ми сподели, че едва, когато напуснала Чипровци, за да учи, осъзнала ценността на килима. Трябвало да срещне други хора, които го знаят и ценят, за да го преоткрие и тя. Подобен е случаят и с млада жена, родом от Чипровци, която докато била малка и виждала баба си всеки ден в стана, нямала никакво желание да усвои това умение. То идва години по-късно, когато се потапя в атмосферата на Фестивала на чипровския ки-

лим. Ежегодното му провеждане, множеството хора, които идват отдалеч, за да се насладят на килима, я стимулират да тръгне на уроци при една от известните тъкачки.

При НКН видимостта е изключително важен момент. Именно тя спомага за осъзнаването на ценността му и мотивира индивидите и общностите да полагат необходимите грижи за неговото опазване. За видимостта на различните елементи на НКН съществена роля през годините изиграха основните политики на държавата в тази сфера – Националният регистър на НКН и Националната система „Живи човешки съкровища – България“, които се поддържат от Министерството на културата с експертното участие на учени от ИЕФЕМ – БАН¹⁴. Именно те спомогнаха обществеността да припознае като наследство не само песните и танците, разказването и обредността, а и тъкането, везането, плетенето. Към днешна дата например в Националната представителна листа на НКН от общо трийсет и пет вписани елемента четири са свързани с женските дейности – тъкане на чипровски килими (2012); тъкане на колани „на кори“ (2014)¹⁵; везане на капанска шевица (2021) и изработване на българска народна носия от района на Кюстендил (2021)¹⁶.

Важна роля за по-голямата видимост на женските умения и популяризирането им като наследство имат и музеите с организирането на работилници, демонстрации, ателиета с активното участие на носители на различни умения. Добри практики в тази посока прилага РЕМО „Етър“ – Габрово. Например по време на ежегодния Международен панаир на традиционните занаяти наред с обичайните демонстрации се провеждат и майсторски надпревари, като всяка година организаторите се спират на различен занаят. През 2016 г. това бе тъкането „на кори“.

През последните години все по-активни стават и читалищата, които разширяват дейността си и в сферата на женските умения, като подпомагат трансмисията на традиционните знания и умения от опитните носители към младите представители на общността¹⁷.

¹² За читалищата и ролята им в опазване на наследството вж. *Nenova* 2019; *Nenova* 2021.

¹³ Предвид краткия обем на текста няма да бъде очертано общото и различното между тъкането и везането като художествени занаяти и като елементи на НКН.

¹⁴ Вж. *Santova* 2014.

¹⁵ <https://mc.government.bg/page.php?p=46&s=27&sp=13&t=541&z=543> (01.06.2022 г.).

¹⁶ <https://mc.government.bg/newsn.php?n=7851&i=1> (01.06.2022 г.).

¹⁷ Повече вж. при *Stanoeva* 2021.

Илюстрация 6. НЧ „Петър Богдан – 1909“, гр. Чипровци, 2013 г. Снимка: *Ива Станоева*

Илюстрация 7. Фестивал на чипровския килим, гр. Чипровци, 2018 г. Снимка: *Ива Станоева*

В тази мозайка от различни актьори – министерства, научни институти, музеи, читалища, носители, които имат съществена роля в опазването на НКН, липсва един важен субект – училището. Макар и учениците да се включват в организирани от културните институции събития, това не е достатъчно. За оформянето на съзнателно и отговорно отношение към наследството и неговото опазване е необходимо изграждането на образователни политики в областта на културното наследство, които да обхващат всички степени на образование. Те трябва да спомогнат както за повишаване на информираността по отношение на наследството, така и за подготовката на нужните експерти, които да подпомагат и управляват опазването на различните културни наследства в съответствие с техните специфики. Не на последно място, когато говорим за НКН, изключително важен момент е подпомагането на трансмисията на знания и умения от опитните носители към по-младите. Обмислянето и прилагането на подобни образователни политики в областта на културното наследство е крайно необходимо, ако искаме да предадем на следващите поколения това, което са ни завещали тези преди нас.

Илюстрация 8. РЕМО „Етър“ – Габрово, Международен панаир на традиционните занаяти, 2019 г. Снимка: *Ива Станоева*

Илюстрация 9. РЕМО „Етър“ – Габрово, Международен панаир на традиционните занаяти, Майсторска надпревара по тъкане на „кори“, 2016 г. Снимка: *Ива Станоева*

БИБЛИОГРАФИЯ

- Dechev, Vukov 2010: *Dechev, Stefan, Nikolai Vukov*. От калпака до цървудите: как се създава българската национална носия [Ot kalpaka do tsarvudite: kak se sazdaiva bulgarskata natsionalna nosia]. In: В търсене на българското: мрежи на национална интимност (XIX–XXI век) [V tarsene na bulgarskoto: mrezhi na natsionalna intimnost (XIX–XXI vek)]. Sofia, 159–254.
- Ivanova 2007: *Ivanova, Miglena*. Орнаментиката в „огледалото“ на идеите и практиките за експониране на Първото пловдивско изложение [Ornamentikata v „ogledaloto“ na ideite i praktikite za eksponirane na Parvoto plovdivsko izlozhenie]. – Български фолклор [Bulgarski folklor], No. 4, 26–43.
- Markova 2011: *Markova, Mira*. Панславизмът, Първата руска етнографска изложба и мястото на българите в нея [Panslavizmat, Parvata ruska etnografska izlozhba i myastoto na bulgarite v neya]. – Анамнеза [Anamneza], No 1–2, 78–99.
- Mishkova 2015: *Mishkova, Iglia*. Народният етнографски музей – мисия, експозиция и публика (От обособяването като самостоятелен музей до края на Втората световна война) [Narodniyat etnografski muzey – misia, ekspozitsia i publika (Ot obosobyavaneto kato samostoyatelen muzey do kraya na Vtorata svetovna vojna)]. In: Изследвания на културната памет, културното наследство и идентичности [Izsledvania na kulturnata pamet, kulturnoto nasledstvo i identichnosti]. Sofia, 235–268.
- Nedkov 1998: *Nedkov, Simeon*. Музеи и музеология [Muzei i muzeologia]. Sofia.
- Nenova 2019: *Nenova, Stela*. Общности и читалищна институция в съхранението на нематериалното културно наследство – нормативни документи и практики [Obshtnosti i chitalishtna institutsia v sahraneniето na nematerialnoto kulturno nasledstvo – normativni dokumenti i praktiki]. – Български фолклор [Bulgarski folklor], No. 1, 32–49.
- Nenova 2021: *Nenova, Stela*. Опазването на културното наследство в читалищата през XX и XXI в. – законодателни документи и практики // Safeguarding the Cultural Heritage in Chitalishta during the 20th–21st century: Legislation and Practice. In: Опазване на културното наследство – анализи, документи, практики. Сборник с материали от научна конференция „Опазване на културното наследство – анализи, документи, практики“ // Safeguarding of Cultural Heritage – Analyses, Documents, Practices. Collection of papers from the scientific conference ‘Safeguarding of cultural heritage – analysis, documents, practices’. Sofia, 203–224.
- Santova 1990: *Santova, Mila*. Препоръка за опазване на фолклора [Preporaka za opazvane na folklor]. – Български фолклор [Bulgarski folklor], No. 3, 110–114.
- Santova 2014: *Santova, Mila*. To Capture the Elusive. Intangible Cultural Heritage // Да уловиш неуловимото. Нематериално културно наследство. Sofia.
- Stanoeva 2012: *Stanoeva, Iva*. За обучение в женски дейности в традиционната култура и в съвременността [Za obuchenieto v zhenski deynosti v traditsionnata kultura i v savremennostta]. – Български фолклор [Bulgarski folklor], No. 1, 43–52.
- Stanoeva 2016: *Stanoeva, Iva*. Предача [Predachka]. In: Митология на човешкото тяло. Антропологичен речник [Mitologia na choveshkoto tyalo. Antropologichen rechnik]. Sofia, 380–392.
- Stanoeva 2016a: *Stanoeva, Iva*. Тъкачка [Takachka]. In: Митология на човешкото тяло. Антропологичен речник [Mitologia na choveshkoto tyalo. Antropologichen rechnik]. Sofia, 401–413.
- Stanoeva 2016b: *Stanoeva, Iva*. Везбарка [Vezbarka]. In: Митология на човешкото тяло. Антропологичен речник [Mitologia na choveshkoto tyalo. Antropologichen rechnik]. Sofia, 335–344.
- Stanoeva 2021: *Stanoeva, Iva*. Читалищата и нематериалното културно наследство – откриване на нови полета [Chitalishtata i nematerialnoto kulturno nasledstvo – otkrivane na novi poleta]. In: Нематериално културно наследство. Актуални проблеми [Nematerialno kulturno nasledstvo. Aktualni problemi]. Sofia, 153–165.
- Todorov 1989: *Todorov, Delcho*. Българската етнография през Възраждането [Bulgarskata etnografia prez Vazrazhdaneto]. Sofia.

Илюстрация 10. РЕМО „Етър“ – Габрово, Международен панаир на традиционните занаяти, 2019 г. Снимка: *Ива Станоева*

Traditional Women's Activities as Cultural Heritage

Iva Stanoeva

The article is dedicated to traditional women's activities such as spinning, weaving and embroidery. The author presents their main characteristics, as well as their importance in the past when, with her mastery, the woman provided the necessary textiles for clothing and for the home. The significance that these women's activities and the objects created through them had for the social and cultural life of the community is considered the basis for their present recognition as cultural heritage. Both the different types of evaluation of such activities over the years and the artifacts obtained as a result of the activities are outlined, while at the same time the present perception of the activities as intangible heritage and of the resultant objects as a movable cultural heritage is outlined. Attention is additionally paid to the related cultural policies for preservation, as well as to the various actors and institutions involved in the implementation of these cultural policies.

The Professional Associations of Balkan Foresters until the First World War

Alexandre Kostov

Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: *The article is devoted to the emergence and development of the modern forestry profession in the Balkans until the First World War. The main focus is on the establishment of professional associations of foresters in the region. The development of forestry services and the education of foresters in the Balkan countries is also discussed.*

Key words: Professionalization, Balkans, Forestry, Forest Administrations, Forest Schools

Ключови думи: професионализация, Балкани, лесовъдство, горска администрация, училища по лесовъдство

Alexandre Kostov, DSc, Corresponding Member of the Bulgarian Academy of Sciences and Professor of Modern and Contemporary History of the Balkans at Institute of Balkan Studies & Center of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences. Coordinator for the IBSCT-BAS of the project 'Creation and development of 'Heritage BG' Centre of Excellence'.

E-mail: kostov.alexandre@gmail.com

During the 18th and 19th centuries, the state of forests and the need for their conservation and restoration were taken increasingly seriously in Western Europe. In the period up to the First World War, forests in Europe declined sharply in view of the development of industry, mining, transport, construction, agriculture, etc. In response to these challenges, a new scientific discipline and modern professional activity gradually emerged. In the course of time emerged specialized academic discipline dealing with forestry and related services; relevant educational institutions were established. At the same time, the process of professionalization, or the formation and development of modern professions, is taking place in Europe and worldwide. In each case, this process is taking place differently¹. As with the others, the emergence and development of the forestry profession has been influenced by the major economic, social and technological changes since the beginning of the 18th century.

The article is devoted to the development of the modern forestry in the Balkans until 1914. The main focus is on the creation of professional associations of foresters in the region. It presents the general and specific manifestations of this process in the individual countries of the region: the Ottoman Empire, Greece, Romania, Bulgaria, Serbia, and Croatia – Slavonia as a part of Austria-Hungary.

The process of professionalization of forestry worldwide during the period from the 18th to the early 20th century contained several components, the main ones being practice and education. The third of these is associations. The associations are the most important agent for the establishment of any profession. As a rule, they unite the elite of a given profession and fulfil certain functions, of which the most important are to provide possibilities for exchange of knowledge and experience through publications or conferences, seminars, and so on, to define who is a professional and who may (or may not) exercise the given profession; to assist in raising the status of the profession, etc.

THE PROFESSIONALIZATION OF FORESTRY IN EUROPE

This process has its origins – as in other areas – in the developed Western countries. It was there that forestry science emerged in the 18th century. In the initial development of forestry, both as an activity and as a profession, the German states played a leading role. With a view to better forest management, the first forest administrations were set up in some of them as early as the end of the 18th century. For their needs, specialized forestry schools also appeared at that time on the Old Continent in Saxony, Thuringia, and Bavaria. Later, in the beginning of the 19th century, similar schools were opened in some parts of the Habsburg Empire, e.g. in Marienbrunn and in Schemnitz/Shelmecbanya (Banská Štiavnica in present-day Slovakia). Their example was followed by other countries on the continent – France, Belgium, Switzerland, Russia, and others.

In the first half of the 19th century, the third major element of the professionalization of forestry emerged, namely the associations. Such organizations were established in a number of European countries – Germany, Switzerland, and others. In the Habsburg empire, a number of provincial organizations called 'Forstverein' were founded between 1848 and 1851 – in the Czech lands, in Hungary, and elsewhere. In 1852, the Imperial Forestry Union (Reichsforstverein) was founded in Vienna.

FORESTRY IN THE BALKANS

In the Balkan countries, modern forestry was making its way relatively late compared to the West. The first serious attempts to introduce modern methods of forestry organization and management date back to the 1830s. Western models were adopted, but their adaptation to local conditions was a slow, difficult and controversial process².

In the period from 1830 to 1860, the first forest services were established in the Balkan countries – in Greece (1836), the Ottoman Empire (1840-1841, 1857), Serbia (1837, 1864) and Wallachia (1851). In the following years, a number of transformations were made in their organization and functions. In order to fill them with qualified specialists, recourse was made to the employment of foreigners and the training of local personnel. The first specialized schools in the region were also founded during this period – in Bucharest (1851), Constantinople (1857), Križevci (Croatia) in 1860 and Požarevac (Serbia) in 1872. However, these educational institutions could not satisfy the needs of qualified specialists of the local forest services. For this reason, the governments trained a large number of Balkan foresters in Western and Central Europe.

Thus, in the course of the second half of the 19th century, relatively numerous groups of foresters gradually emerged in the Balkan countries, which realized the need to establish their own organizations in order to protect their rights and raise the prestige of the emerging profession in society. The first steps in this respect were made through publications aimed at promoting the ideas of modern forestry, opinions on the structure and functions of forestry services, the establishment of specialized educational institutions, etc. Initially, this was quite often done jointly with specialists in the related agricultural field, but gradually they became more independent. In fact, some of these means and ways were already apparent at the stage before the professional organizations were set up. We will see below how this process was taking place in the different countries of the region.

¹ For a comparison with a similar process among Balkan engineers cf *Kostov* 2018.

² *Kostov* 2016.

The earliest professional association of foresters in the region emerged in Croatia and Slavonia³. The specific conditions in the Habsburg Empire also contributed to this. The first attempts to establish an association of Croatian foresters date back to the early 1840s. Their initiatives were part of the struggle for the political and economic emancipation of the Croats within the Habsburg Empire. Initially, the foresters operated within the *Croatian-Slavonian Agricultural Society*, founded in 1842 in Zagreb. In 1846, they split into a separate section, which conducted independent activities. The number of its members reached 85 in 1851. Due to the unfavourable conditions in the Empire, the activities of this association were terminated five years later.

In 1867 the dual monarchy of Austria-Hungary was formed, and one year later the autonomous kingdom of Croatia and Slavonia was formed under the authority of Budapest. In the new conditions the Croatian foresters again discussed the idea of association and later on, in October 1876, the *Hrvatsko-Slavonsko Šumarsko Društvo* was founded in Zagreb. In January 1877, its printed organ, the *Journal of the Forestry Society Šumarski List* was published, which was initially in Croatian and German. The activities of the association aimed at the realization of

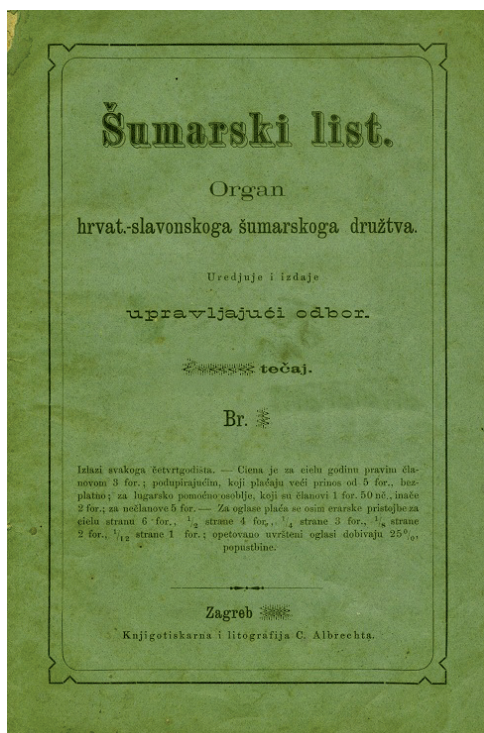
professional and national tasks – the introduction of specialized terminology in Croatian language, the improvement of the forest service in the province and in other parts of the empire, the improvement of the qualification of foresters and the opportunities for their realization, and others. For example, at the founding meeting the question of establishing a forestry academy in Zagreb was raised. It was also discussed *Šumarski List* to be published only in Croatian and since 1880 its publication in German was discontinued. Over the years, the influence of the Society expanded due to the involvement in its activities of all categories of employees in the forestry services, such as, for example, forest guards, who were accepted as second-class members.

A success for the Society was the establishment in 1898 of the Forestry Academy (*Šumarska akademija*) at the Faculty of Philosophy of the University of Zagreb on the basis of the relocated forestry department of the school in Križevci. During the period until the First World War, the number of members of the Society increased, and they were divided according to a hierarchical pattern into five categories (see table). This shows its growing influence in the professional community and also contributed to its increasing role in society.

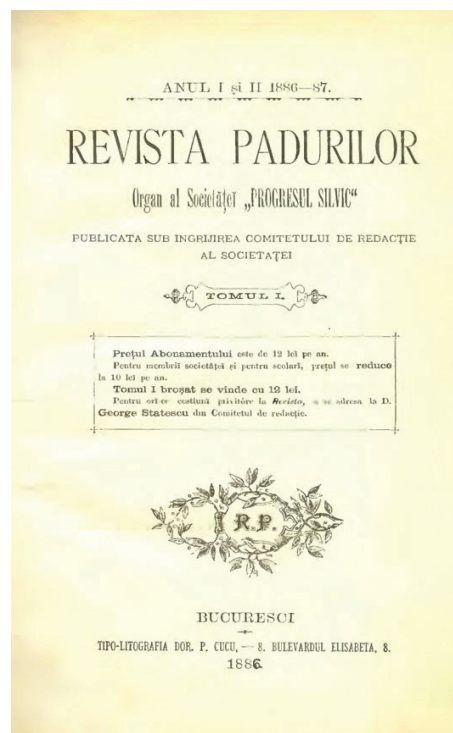
Table: Membership of the Croatian-Slavic Forestry Society in the period 1877–1911

Year	Honorary	Founders	Auxiliary	Regular		Total
				1st Class	2nd Class	
1877	2	-	37	258	-	297
1881	8	-	29	287	-	324
1886	9	26	32	206	350	623
1886	9	40	26	230	500	805
1896	6	56	33	304	632	1031
1901	7	56	17	375	1140	1595
1906	5	52	17	289	878	1241
1911	8	61	19	297	1017	1402

³ Dojković 1926.

Cover page of Šumarski list (Zagreb) – 1877,
source: internet

Cover page of Revista padurilor (Bucarest) – 1886,
source: internet

What is interesting in the Croatian case is the establishment of a student association (*Udruženje akademičara šumara*) in 1903 in Zagreb. This was the first of its kind in the Balkans and defended the rights of student foresters in their education and future realization. They had the support of their teachers and members of the *Croatian-Slavonian Forestry Society*. It was thanks to their common pressure that the *Forestry Academy* was reorganized in 1908, thus equating its status with that of the *Mining and Forestry Academy* in Chemnitz. In this way, they won the right for graduates from Zagreb to hold state and municipal positions in the forestry services throughout Austria-Hungary and to be recognized with the title of 'forest engineer'.

After the establishment of unified **Romania** in 1859, there was a move towards the improvement of forestry services and the development of forestry education⁴. The established schools of forestry continued having problems, and thus until 1914 the country relied to a large extent on training in educational establishments abroad.

As early as the 1860s the emerging and growing forestry community was involved in forestry reforms. In the early 1880s, the country's forestry services and education were reformed. This helped to develop the process

of professionalization. In 1881, the first forestry journal, *Revista Padurilor*, appeared, but only a few issues were published. At the same time, the idea of founding a professional association was increasingly discussed. Eventually, in 1886, on the initiative of a group of foresters, the *Progresul Silvic Society* was founded. Initially it included 46 people, divided into two groups – active and honorary. An important feature of the organization is the participation not only of professional foresters but also of forest owners. This to some extent blunts the demands specific only to forestry professionals, but at the same time strengthens the influence of the Society in society and in particular in defending its proposals for the organization of forestry services and forestry in general. Since its foundation, the *Progresul Silvic Society* has published its own printed organ, bearing the name of the former journal, *Revista Padurilor*. The number of active members grew over the years and reached 200 at the turn of the century, and in 1911, at the time of its 25th anniversary, it already counted 221 members.

For the needs of the forestry service in **Serbia**⁵, as early as 1855, state forestry students were sent abroad, the first graduating from the school in Tarandt (Saxony). They were joined by the graduates

⁴ Ivănescu 1972: 264-315, Giurescu 1980: 88-122.

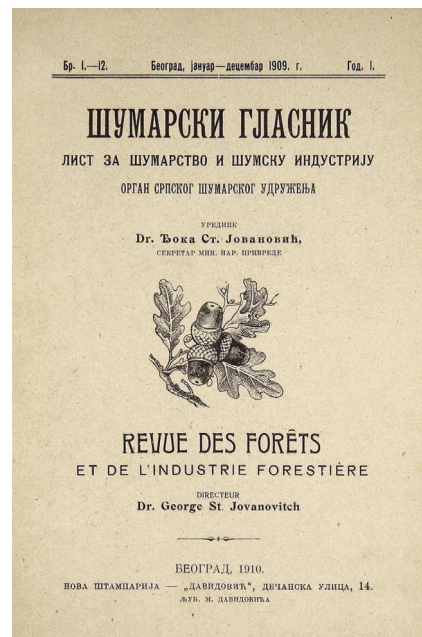
⁵ Đirković 1926.

of the Požarevac School until its closure in 1883. At the same time, the dissemination of knowledge in the field of forestry expanded. Initially, this was done together with similar specialists within the *Serbian Agricultural Association* founded in 1869. In its journal *Težak* articles related to forestry were regularly published.

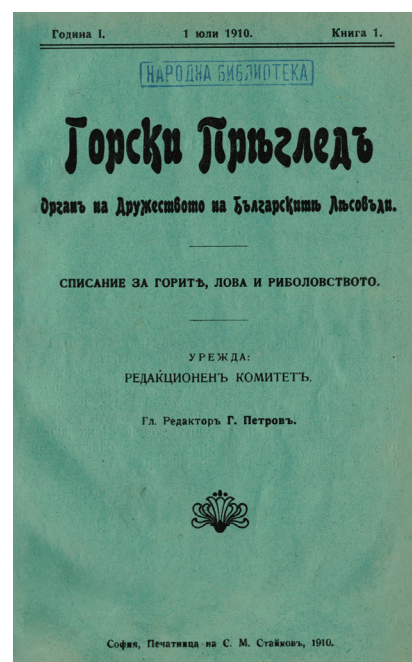
From the beginning of the 1880s, the idea of establishing professional organization gradually emerged. It was first launched at the first congress of district foresters in Serbia, held at the end of 1899. At their second congress in May 1904, the question of founding a 'special association' was discussed more seriously. In March 1907, the third assembly was held, at which the *Serbian Forestry Society* was founded, and in January 1909 its printed organ, the *Šumarski Glasnik*, began to appear.

In **Bulgaria** the formation of the forestry community took place only in the midst of the Liberation from Ottoman domination⁶. The country's forest service, established in 1879, needed personnel at all levels. By 1914, however, only a forest guard school was opened. Ideas of opening a specialized school at the secondary level were not realized. Therefore, during the period from 1879 to 1914, the country relied solely on foreign graduates. The gradual increase in the number of forest rangers went hand in hand with the launch of ideas for a professional association. As early as 1894, two Bulgarian students at the school in Križevci proposed, guided by the Croatian experience, to found an agricultural and forestry association in the country. In 1897, on the initiative of a group of foresters from Varna region, the *Bulgarian Forestry Society* was founded. It set itself a number of objectives, among which was to promote 'mutual acquaintance of forest workers and the development of solidarity in their activities'.

Two years later, in 1899, a group of foresters began publishing the journal *Lesovudska sbirka*. However, this organization was not officially registered. It was not until 1909 that the *Society of Bulgarian Foresters* was founded in Sofia. One of its main aims was 'to protect the legitimate rights and interests of its members'. According to the statutes its members were divided into three categories – full, honorary and auxiliary. In 1910, the Society had 74 full members. Through its journal *Gorski pregled*, and in other ways, the Society actively participated in public discussions on the structure

Cover page of *Šumarski glasnik* (Belgrade) – 1909, source: internet

Cover page of *Gorski pregled* (Sofia) – 1910, source: internet

of the country's forest service and defended the rights of its employees.

In the 1860s and 1870s, a forestry community gradually took shape in the **Ottoman Empire**, including forestry school staff, teachers and graduates⁷. The first articles and books presenting the ideas of modern forestry were also published. Towards the end of the nineteenth and the

⁶ Kostov 2016.

⁷ Özdönmez, Ekizoğlu 1993, Dursun 2007: 172-214.

beginning of the twentieth century, the Ottoman authorities made frequent changes in the forestry services within the state administration and in specialized education.

However, the forestry community in the empire could not actively participate in the process of forming decisions on these issues as it was not yet officially organized. Various reasons had an adverse impact in this respect. Along with economic and ethnic factors, restrictions on the organization of social activities and the creation of all kinds of associations in the empire played a negative role. It was only after the Young Turk Revolution of summer 1908 and the introduction of constitutional government that more favourable conditions were created for the emergence of professional associations. Among the first to take advantage of them were the engineers and architects, who founded their own society in the summer of that year, though the foresters failed to follow their example. However, a higher school of forestry was established in the context of liberalization in the Empire. It opened in Constantinople in 1911. Soon after, the first step was taken towards the establishment of a professional organization of Ottoman foresters. In 1913, an association of graduates of the *Higher School of Forestry (Orman Mekteb-i Alisi Mezunin Cemiyeti)* was established. Along with this, its printed organ, the journal *Toprak*, began to appear. However, no organization of foresters was established in Ottoman Turkey until after the war.

In **Greece**, efforts to build a modern forest administration continued from the 1830s until the end of the century⁸. Due to the lack of trained personnel, initially persons without special education were appointed to the forestry service. In the course of time, Greeks who had graduated abroad or foreigners with adequate training were recruited to the service. For many years, the country had been plagued by a shortage of

sufficiently well-trained staff. It was not until 1896 that the first forestry school was founded in Vytina, but it trained forestry professionals at lower and intermediate level. It was the only one in the country until the beginning of the First World War. It was not until 1917 that the Higher School of Forestry was opened in Athens.

Until the First World War, Greek foresters failed to establish a national professional organization. There were indeed associations, such as the *Athenian Forestry Society*, founded in 1900, but its activities were limited to promoting the ideas of modern forestry. An independent professional organization of Greek foresters did not take place during this period due to a lack of maturity and solidarity.

CONCLUSION

The process of professionalization of forestry in the Balkans until 1914 is characterized by a slow and uneven development, following the example and experience of the West. The emergence of such an important component as the professional associations is determined by the specific conditions in each of the countries of the region. Undoubtedly, the impact of social and ethno-national factors on the formation of forest communities and their consolidation must be taken into account here. Where the multiethnic empires are concerned, we see the positive influence of the national factor in the case of Croatia-Slavonia and the negative influence in the Ottoman case. In Greece, on the other hand, the social factor obviously did not contribute to the creation of a professional organization of foresters. The successes and failures in the establishment of professional organizations of Balkan foresters show the state and maturity of their communities, which are at an early stage of their formation during the period under study.

⁸ Gríspas 1973: 128-250, Panagouli 2016: 80 seq.

BIBLIOGRAPHY

Đirković 1926: *Đirković*, Miloš. Šumarstvoi šumarske prilike u Srbiji. In: Pola stoljeća šumarstva 1876-1926. Spomenica Jugoslovenskog šumarskog udruženja o slavi njegove pedesetogodišnjice (ed. Aleksandar Ugrenović). Zagreb, 153-164.

Dojković 1926: *Dojković*, Viljem. Hrvatsko šumarsko društvo (1871-1921). In: Pola stoljeća šumarstva 1876-1926. Spomenica Jugoslovenskog šumarskog udruženja o slavi njegove pedesetogodišnjice (eds. Aleksandar Ugrenović). Zagreb, 23-36.

Dursun 2007: *Dursun*, Selçuk. Forest and the State: History of forestry and forest administration in the Ottoman Empire. Ph.D Dissertation, Institute of Social Sciences, Sabanci University. Istanbul.

Giurescu 1980: *Giurescu*, Constantin. A History of Romanian Forest. Bucharest.

Grispos 1973: *Grispos*, Pános. Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, Athens.

Ivănescu 1972: *Ivănescu*, Dimitru. Din istoria silviculturii românești. Bucharest.

Kostov 2016: *Kostov*, Alexandre. Горското дело в България (1879-1914): институционално изграждане и набиране на кадри [Gorskoto delo v Balgariya (1879-1914): institutsionalno

izgrazhdane i nabirane na kadri]. In: Историкът – изследовател и популяризатор. Сборник в чест на 70-годишнината на академик Георги Марков [Istorikat – izsledovatel i populyarizator. Sbornik v chest na 70-godishninata na akademik Georgi Markov]. Sofia, 102-116.

Kostov 2016: *Kostov*, Alexandre. Началото на модерното горско дело на Балканите: горски служби и лесовъдно образование [Nachaloto na modernoto gorsko delo na Balkanite: gorski sluzhbi i lesovadno obrazovanie]. – Списание на БАХ [Spisanie na BAN], No. 2, 30-38.

Kostov 2018: *Kostov*, Alexandre. Professional Associations of Balkan Engineers until the First World War. – Papers of BAS Humanities and Social Sciences, No. 5(2), 155-169.

Özdönmez, Ekizoğlu 1993: *Özdönmez*, Metin, Abdi *Ekizoğlu*. Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemleri ormancılıkta katkıları olan yabancı uzmanlar. – Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University, No. 43(3-4), 57-68.

Panagouli 2016: *Panagouli*, Eleni. La rencontre de la ville et de la forêt. L'action publique et les territoires de la nature en Grèce. PhD Dissertation, L'École des hautes études en sciences sociales. Paris.

Професионалните сдружения на балканските лесовъди до Първата световна война

Александър Костов

Процесът на професионализация на лесовъдството на Балканите до 1914 г. протича, макар и със закъснение, по примера на Запада. След създаването на горски служби и специализирани образователни институции в региона се появява и третият основен компонент от него – професионалните сдружения. В течение на втората половина на XIX век постепенно в балканските страни се оформят сравнително многобройни групи от лесовъди, които осъзнават нуждата от създаване на собствени организации с цел защита на правата им и издигане престижа на появяващата се професия в обществото. Успехите и неуспехите при създаването на професионални организации на балканските лесовъди показват състоянието и зрелостта на техните общности, които през разглеждания период са в начален етап на своето формиране.

Изменящи се наследства. Градската топонимия в балканските столици през 90-те години на XX в. между промяната и приемствеността

Changing Legacies. Urban Toponymy in the Balkan Capitals
in the 90-ies of Twentieth Century Between Change and Continuity

Ивайло Начев

Институт по балканистика с център по тракология „проф. А. Фол“
Българска академия на науките

Абстракт: Статията прави паралел между имената на столичните улици и съответните промени при градската топонимия в контекста на значимите политически промени в Югоизточна Европа в периода непосредствено след падането на Берлинската стена през 1989 г. Изложението се фокусира върху имената на улиците в три от столиците на региона, а именно София, Белград и Букурещ. Сравнението има за цел да анализира динамиката в отношението към историческите фигури и събития и съответно дава отговори доколко се променят разбиранията кои са наследствата, достойни за възпоменание в трите различни контекста.

Ключови думи: символна политика, имена на улици, Югоизточна Европа, декомунизация

Key words: symbolic politics, street names, Southeast Europe, decommunization

Ivaylo Nachev is a historian, an Assistant Professor at the Institute of Balkan Studies with Centre for Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, specializing in modern Balkan history.
E-mail: nachev@balkanstudies.bg.

Преименуванията на символни обекти в градска среда са сред важните ритуали на революциите и този модел е зададен още от Френската, която още в първите си дни преименува централен парижки площад, свързан дотогава с кралския двор. В тази връзка основна изходна точка на предложения анализ е, че на топонимията в града може да се гледа като на важен лакмус за политиките и идеологията в дадено общество в даден исторически период. По тази причина имената на улиците са разглеждани както като важен инструмент за провеждане на символни политики, така и като един от най-видимите маркери на паметта и възпоменателната култура, като тенденцията е, разбираемо, далеч по-ясно откроявана в столиците с цялата концентрация на внимание върху тях. С други думи, през имената се отразява ясно отношението към паметта и историята, което е далеч

от константно, колкото и да се опитват да ни убеждават в противното ултратрадиционалистите по отношение на историческия разказ.

Промените в имената на улиците са, разбира се, само една от последиците на големите обществени трансформации в Югоизточна Европа след 1989 г., като сходни тенденции за декомунизация и предефиниране на героите от миналото се наблюдават в цялото пост съветско пространство. Още в началото следва да се отбележи, че за София и Букурещ става въпрос за радикална промяна на политическата система. В случая със сръбската столица липсва подобно сеизмично разместване и особеностите в общия политически пейзаж при този случай намират ясно отражение в уличната топонимия на Белград.

Първо ще се спра на най-добре познатия български случай. От днешна гледна точка може би изглежда, че столицата София скъсва бързо и категорично още в началото на 90-те години със символите, свързани с бившия режим. Действително имената на вождовете на БКП и други комунистически величия, както и различни идеологеми на режима много отдавна не са част от градския пейзаж, а и вече почти не присъстват в градската памет. Но въпреки че масовите представи са за рязко обръщане на тази страница съвсем скоро след промените от 1989 г., един по-внимателен и прецизен поглед показва картина на относително бавно и на моменти криволичещо предефиниране на възприеманото към онзи момент за „полезно“ наследство. Или поне преосмислянето може да бъде видяно като относително неуверено на фона на румънския случай, където преименуването се случва далеч по-бързо и категорично.

Прегледът на протоколите на градската администрация в София показва, че в най-голяма степен става въпрос за реабилитация на историческите имена отпреди 1944 г., съответно за символно връщане към историческите личности и ценности на тази епоха. Могат ясно да се разграничат две фази на преименуването.

Първата фаза е по времето на Александър Каракачанов, който управлява столицата в периода от октомври 1990 до октомври 1991 г. Въпреки че мнозина асоциират преименуването именно с този ранен период и към днешна дата доколкото изобщо нещо се знае по въпроса,

то обикновено се асоциира именно с този първи кметски мандат, в действителност доста малко на брой са новите улични имена, датиращи от тази първа фаза.

Всъщност доста усилия през този период са вложени в разработването на правила и административен регламент за именуването на улици и за тази дейност реално е отделено далеч повече време, отколкото за реалната смяна на конкретни имена. Окончателният документ формулира основни принципи за преименуване, различните етапи в процедурите, участващите страни и т.н. Предвижда се и създаването на специална експертна комисия, включваща специалисти от различни области. Едно от нещата, по които има пълно съгласие е, че няма да се именуват улици на живи съвременници. Улица може да именува на значима фигура пет години след смъртта ѝ, а за политическите фигури срокът е поне 10 години¹. Тази своеобразна „дискриминация“ на политическата сфера се дължи, разбира се, на доста горчивия опит, който има към момента с твърде противоречиви политически имена.

Според някои от участниците в тези събития за голяма част от общинския съвет, а и за обществото като цяло, не е подлежало на съмнение, че наличните имена са анахронизъм и тяхната смяна е неизбежна. Може да се твърди също, че преименуването от началото на 90-те години се радва на доста широка обществена подкрепа. Дори представителите на бившата БКП ги приемат за неминуеми и само единични предложения са посрещнати критично, като основните възражения са срещу имена от царското семейство.

В София първите имена се сменят през май 1991 г., когато са преименувани 16 обекта, от които 11 булеварда и улици². Изглежда, най-голямо символно значение има смяната на имената на трите основни артерии, които влизат в града, които са наречени Тракия, Мизия и Македония. Голямо символно значение има и това, че се премахват ключови названия на стария режим като бул. „Ленин“ (станал „Тракия“), както и дълго време чествания като ден на комунистическата революция 9 септември, който на уличните табели е заменен от „Македония“. Донякъде парадоксално е, че тази географска триада е преразгледана само няколко месеца по-късно.

¹ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 625, 13-17.

² ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 628, 147-148.

Със символно значение също така е преименуването на основната пътна артерия, която влиза в града от западна посока, на булевард „Европа“. Тази смяна на името на някогашния бул. „Баба Парашкева“ е всъщност една от първите в столицата. С по-голяма символна тежест е преименуването на пл. „Димитър Благоев“ на пл. „Македония“, както и премахването на името на квартал „Червена звезда“.

Сред възстановените имена са ул. „Солунска“ (бивша „Васил Коларов“), „Уилям Гладстон“ („Владимир Поптомов“), „Полковник Дрангов“ („Потемкин“) и няколко по-периферни улици. С това се изчерпва този първи етап в промяната на символната карта на столицата.

Въпреки че тази първа кампания има доста ограничен обхват, тя е сред добре подготвените от гледна точка на консултирането на общественото мнение. След като предложенията са публикувани в два национални ежедневника, е предвиден и срок от един месец, в който може да се изказват мнения. В крайна сметка в т.нар. Комисия по наименованията постъпват над 70 предложения³. Може би и това е една от причините тази първа, *de facto* ограничена акция, да бъде запомнена.

Прави впечатление, че цялата процедура продължава повече от половин година. Документите за сформирание на комисията са от декември 1990 г., а има сведения, че този въпрос се обсъжда по-рано. Решенията за окончателните нови имена на тези 16 обекта са от юни 1991 г.

Любопитен момент е, че в един от първите доклади на комисията по преименуванията се предлага и преименуването на централната улица „Софийска комуна“ на „Княз Александър Батенберг“. Предложението е задраскано в самия документ и отпада на този етап от последвалите обсъждания⁴. При липсата на документ за това как точно е взето решението за тази корекция, в последните минути остава само да гадаем какво я е предизвикало.

Новите имена стават част и от официалната програма за честванията на 3 април като Ден на София (в един кратък период е чествана датата на обявяване на града за столица). По-конкретно е предвидено в навечерието на

празника на столицата официално от самия президент „да се оповестят преименувания на пространства и обекти в града“⁵.

В Румъния старият режим пада приблизително по същото време, но това, както е добре известно, е свързано с много насилие, като тази далеч по-кръвава смяна на властта се отразява и в имената на улиците. В румънската столица преименуванията са извършени много по-бързо и имат далеч по-голям обхват. За същия период – 1990–1991 имената са сменени на цели 155 улици (срещу само около дузина в София)⁶. Преименуванията в Румъния само в първата година наброяват над 120. Разбира се, тук трябва да се вземат предвид сериозните мащаби на Букурещ.

Специфично за румънския случай е мястото, което събитията от 1989 г. заемат в уличния пейзаж. Повече от 50 улици, включително централни булеварди и два площада, получават имена, свързани директно със смяната на режима. В същото време в българския случай лица и събития, свързани директно с 1989 г. не стават част от градската топонимия (може би единствено изключение е далеч по-късното преименуване на централен площад на президента Желю Желев).

Връщайки се обратно към ситуацията в българската столица, следва да се отбележи, че своеобразна втора вълна на преименуване започва скоро след избирането за кмет през окт. 1991 г. на Александър Янчулев, който става и първият директно избран градоначалник в най-новата история. Прави впечатление, че въпросът за имената се поставя още на една от първите сесии и само два месеца след влизането на новата администрация. Въпреки че това е период на бързо влошаваща се икономическа ситуация, въпросът с имената на улиците става обект на пространни дискусии в съвета, а мнозина го разглеждат като част от течащата декомунизация в страната. В този момент са върнати 20 предишни имена и са дадени 6 нови⁷. Още тогава промените са окачествени от някои като твърде бавни, а обхватът – като твърде ограничен.

Твърде релефно изразената тенденция в София за възвръщане на старите исторически

³ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 628, 147.

⁴ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 628, 147.

⁵ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 626.

⁶ *Light* 2004: 160-161.

⁷ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 469, 67-88, 105-106.

имена може да се илюстрира чрез една малка, но централна улица като „Съборна“. Показателно е, че това име се появява последно в документите чак в 80-те години на XIX в., тоест то не е било обект на някое от големите спорни преименувания през следващото столетие и е липсвало от градския пейзаж повече от сто години. Всъщност улицата е била административно слята с близкия булевард, носещ първо от края на XIX в. името „Княгиня Клементина“, а след Втората световна война това става бул. „Александър Стамболийски“.

Следващата сесия на градския съвет от декември 1991 г. продължава по модела за разглеждане на отделни групи за преименуване, като основно се набляга на реабилитация на историческите названия. Това е и едно от заседанията, по време на което има най-много дискусии и някои от предложенията така и не биват приети. В крайна сметка са дадени 18 нови имена и са възстановени имената на 20-ина улици и булеварда, като някои от тях са „Цар Освободител“ („Руски“), „Джеймс Баучър“ („Антон Иванов“), „Черковна“ („Паун Грозданов“), „Княгиня Мария Луиза“ („Георги Димитров“) и др. Особен случай е възстановяването на ул. „Пиротска“, която само няколко години по-рано е била преименувана на „3 април“, като тогавашното детрониране на Жданов може да бъде видяно като един предвестник за срутването на режима. Заслужава също да се отбележи скорошната ревизия на няколко от съвсем пресните промени, като връщането на „Ботевградско шосе“, на мястото на табелите с „Мизия“, чиято боя още не е имало време да засъхне⁸.

Освен това се сменят наскоро одобрените процедури за именувание и се избира нова комисиция за имената, която се председателства от кмета. Според новите правила изрично се изключват имена, които са свързани с „комунистическата или фашистката идеология“, като това приравняване на „комунистическа“ и „фашистка“ в един подобен нормативен документ разбираемо предизвиква разгорещени дискусии, но в крайна сметка е прието в този си вид. Заслужава да се спомене едно от предложенията на лявата опозиция за изключване на всички политически фигури, чиято основна дейност е след 1939 г. Това предложение, което би изключи-

чило част от противниците на установяването на режима след войната, е отхвърлено. Прави впечатление, че предложенията са гласувани едно по едно, като в крайна сметка някои от тях не биват приети. В аргументацията на предложенията в редица случаи като аргумент се използват нагласите сред широката публика⁹.

В следващите месеци решения за имената се взети по време на няколко отделни сесии, като са засегнати значителен брой топоними. До юли 1992 г. въпросът излиза на дневен ред по време на още три заседания, в резултат на което са възстановени 48 названия отпреди 1944 г. Като един по-знаков пример може да се посочен бул. „Драган Цанков“ (бул. „Българо-съветска дружба“), като от тази група доста нови имена вече попадат извън централната градска част. Прави впечатление значителният брой изцяло нови названия – цели 76 улици получават нови имена¹⁰.

Цялостният преглед на този втори етап от началото на кметуването на Янчулев показва, че именно по това време са най-много промени в ново време, като почти 200 улични табели получават нови названия. Премахнати са голям брой имена на партизани, комунисти и различни други названия, които се асоциират с предишния режим. Прекроена е изцяло топонимията в централните градски части, а промени се случват и в някои по-периферни райони. Трябва да се има предвид, че все пак водещ е елементът на реабилитация на исторически имена. Освен това в периода 1944–1950, една своеобразна сталинистка чистка в тази сфера, е проведена много по-радикална вълна по преименуване, която засяга над 500 обекта. В същото време може да се посочи, че измененията в началото на 90-те години се прокарват на няколко отделни партии, като освен идеята за възстановяване на старите имена няма никаква друга изразена цялостна концепция за уличната топонимия.

Промяната в уличните имена протича паралелно с премахването на комунистически статуи и различни други символи на предишния режим. Може да се отбележи, че в редица от изказванията в градския съвет относно предлаганите преименувания са правят директни паралели между двата процеса.

⁸ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 471, 99-101.

⁹ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 471, 13-20.

¹⁰ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 472; ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 477; ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 478.

Що се отнася до по-широкия обществен отзвук, промените на топонимията от началото на 90-те години не предизвикват съществена дискусия или насрещна реакция. Някои от предложените имена са критикувани от лявата опозиция в градския съвет, но при всички случаи няколкото по-сериозни дискусии нямат особено значим резонанс извън залите на общинската администрация.

Също така няма и сведения за особено устойчива продължителна и широка употреба в ежедневието на предишните имена. Това е и още една разлика с Румъния, където се забелязва оцеляване в ежедневната употреба на известен брой топоними от социалистическия период. Това явление обаче може да се свърже по-скоро с навиците и ежедневието отколкото с някаква сериозна идейна съпротива¹¹. Новите имена в София са относително бързо възприети и получават широка гражданственост, което вероятно може да се обясни с това, че се опират с голяма степен на традиционните имена, за които част от населението все още пази някакъв спомен.

Случаят с Белград се отличава със сериозни специфики на фона на това, което се случва в голяма част от Източна Европа. Ще си позволя да припомня няколко щрихи от сръбското развитие, което е относително по-малко познато. Падането на Берлинската стена не води до подобна реакция както другаде в Източна Европа. Годината 1989 г. маркира единствено допълнителна консолидация на властта на Слободан Милошевич, което става с втвърдяваща се националистическа реторика и закани за ограничаване на автономията на областта Косово. В крайна сметка тези авторитарно-националистически процеси в Сърбия изиграват значителна роля за по-късното разпадане на федерацията, като все по-видимата дезинтеграция набира сили с обявяването на независимост от републиките Словения и Хърватия през 1991 г., което е последвано от серия военни конфликти в региона.

Всички тези събития от голямата политика намират директно отражение в имената на белградските улици, които преминават през две общо взето ограничени вълни на преименуване – първата след 1992 г. и втората след 1997 г., които обаче само частично променят общия

пейзаж. Най-големите промени в уличните имена се случват след 2000 г., след падането на режима на Милошевич, но те остават извън обсега на тази работа.

Първата вълна на прекрояване на картата на Белград е предизвикана от решение на Сръбската скупщина от 24 юни 1991 г., което препоръчва (де факто възлага) на общинските съвети в републиката да заменят названията на улици и площи, свързани с „имената на онези, които са отговорни за ограбването на сръбската индустрия и за дългогодишните икономически политики, които накърняват интересите на Сърбия“¹². Всъщност сред тези, които получават етикета на своеобразни вредители на Сърбия, са редица фигури, които съвсем доскоро са били по върховете на югославската политика, а сред тях и някои от най-големите доверени автори. От центъра на Белград са премахнати Йосип Броз Тито и Едвард Кардел, а също Маркс и Енгелс. Случаят с централното авеню, носещо името „Маршал Тито“ е интересен, тъй като не е върнато старото название на противоречивия и в сръбски дискурс крал Милан, а вместо това е изобретено донякъде претенциозното, но и безлично име „Сръбски владетели“. Тази инвенция може вероятно да се обясни с факта, че самата Скупщината, която еднолично инициира целия този процес по преименуване, се намира именно на този булевард и съответно е търсено достатъчно изразително название, което да отговори на новата конюнктура. Трябва да се отбележи също така, че няколко различни улици в града носят името на Тито, така че маршалът все пак остава част от градския пейзаж дори до наши дни.

Също така са преименувани улици, свързани с интернационалната социалистическа солидарност като „Хо Ши Мин“ и интересната от наша гледна точка артерия с името „Георги Димитров“. В същото време остават улични имена като бул. „Ленин“ (до 1999), бул. „Червена армия“ (до 1997), „Маршал Толбухин“ (до 1997), „Генерал Жданов“ (до 1998), както и значителен брой фигури, свързани с Втората световна война.

Специфично също е разчистването на фигури, свързани с другите югославски републики, съвсем доскоро близки, но към този момент в процес на драматична раздяла. Жертва на

¹¹ Light, Duncan, Young 2014: 668-685.

¹² Radović, Srđan 2008: 57.

тази тенденция пада например улицата, почитаща паметта на хърватския политик от междувоенния период Степан Радич. Не е голяма изненада, че и мотото на Югославия – „Братство и единство“, е изтрито скоропостижно от уличните табели, маркирайки края на многоетническата социалистическа Югославия. В същото време остават повечето географски локации, свързани с другите съюзни републики.

Националистическият завой в сръбската политика се илюстрира от нови имена на фигури от сръбската история като Илия Гарашанин, Никола Пашич, Крал Петър I и др. (Гарашанин заменя Георги Димитров още през 1991 г., което е и едно от първите преименувания). Подобни имена изразяват частична реабилитация на фигури отпреди първата Югославия, като тук реверансът към предвоенния период е доста по-слабо изразен, отколкото например при българския случай. Голямата част от преименуванията в Белград всъщност са свързани с изцяло нови имена. Един от своеобразните парадокси е, че в разгара на войните в Югославия авенюто „Октомврийска революция“ е преименувано на „Булевард на Мира“ (преименуван отново 2004 г. – бул. „Александър Караджорджевич“). Въпреки че мащабите на преименуването отстъпват от случващото се на другите места в Източна Европа, тази кампания от самото начало на 90-те години, маркираща протичащия авторитарно-националистически завой, става най-мащабната, която Белград познава до този момент от времето на Втората световна война.

След 1997 г., когато властта в столичната община е спечелена от опозицията срещу Милошевич, е прокарано преименуване на известен брой улици, което както изразява политически дневен ред, така става и елемент от противопоставянето на управляващата партия. Именно поради нуждата предлаганите имена да бъдат одобрени на национално ниво, промените в края на века остават доста ограничени като обхват. Основната цел са знакови артерии, свързани със социалистическа Югославия, като

например бул. „Революция“ става „Крал Александър“, а бул. „Червена армия“ е преименуван на „Южен булевард“. При тази мини вълна на преименуване са търсени в по-голяма степен исторически референции и възстановяване на предишни традиционни названия. Често обаче има твърде голям избор от различни исторически наследства. Така например централната улица на името на много популярния партизанин Иван Рибар през 1997 г. става „Светогорска“, като са пренебрегнати други исторически названия на същата улица като „Битолска“ или „Жорж Клемансо“, които отговарят в много по-малка степен на политическия дневен ред към съответния исторически момент. Прави впечатление също така, че са ревизирани някои от промените отпреди няколко години, като на споменатата вече „Сръбски владетели“ все пак е реабилитирано предишното историческо име „Крал Милан“. Тази последна тенденция е особено показателна за твърде честото прекрояване на уличните имена в сръбската столица през последното столетие, като броят преименувания на отделните улици често надминава честите смени в София, която така или иначе трудно може да бъде приета като пример за особена устойчивост на уличната топонимия.

В заключение може да се изтъкне, че преименуването през 90-те години на миналия век на улици и в трите случая служи като инструмент за своеобразна корекция на националната памет, като това става в резултат на организирани кампании на местните и централните власти. В случая с Букурещ и София се наблюдава радикално революционно прекъсване на съществуващия допреди 1989 г. модел, включително и заради значително по-големия брой сменени топоними, като преименуванията търсят политическа легитимация основно в по-отдалеченото минало. В случая с Белград градският пейзаж е прекроен по-късно и само частично, което показва, че само една ограничена част от наследството е подложена на някаква преоценка.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори / Primary sources

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 469, 67-88, 105-106. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 469, 67-88, 105-106.]

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 469, 99-101. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 471, 99-101].

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 472. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 472]

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 477 [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 477].

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 478 [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 478].

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 625, 13-17. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 625, 13-17].

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 626.

[Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 626.]

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 628, 147-148. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 628, 147-148].

Литература / Secondary sources

Light 2004: *Light, Duncan*. Street Names in Bucharest, 1990–1997: Exploring the Modern Historical Geographies of Post-socialist Change. – *Journal of Historical Geography* No. 30, 154-172.

Light, Duncan, Young 2014: *Light, Duncan, Craig Young*. Habit, Memory, and the Persistence of Socialist-Era Street Names in Postsocialist Bucharest, Romania. – *Annals of the Association of American Geographers*, No.3, 668-685.

Radović, Srđan 2008: *Radović, Srđan*. From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in the Transitional Capital. – *Гласник Етнографског института САНУ*, No. 2, 53-74.

Changing Legacies. Urban Toponymy in the Balkan Capitals in the 90-ies of Twentieth Century Between Change and Continuity

Ivaylo Nachev

Analyzing street name changes in comparative perspective in Southeast Europe in the context of deep political changes after 1989, the article underlines the significance of this underexplored aspect of symbolic politics. In addition, the article explores the Sofia case through less known archival material. The article shows a break with the pre-1989 model as part of processes of de-communization in the cases of Bucharest and Sofia, with the Romanian capital being characterized with more radical and rapid change. The article shows that in spite of popular perceptions for massive street names change in Sofia directly after 1989 in fact the process of large-scale renaming took place later during the second post-communist administration. In the case of Belgrade, the urban landscape was redesigned later and just a part of the urban symbolic landscape underwent some reassessment.

Creative Conservation: Tell Yunatsite Beyond the Conventional

Donika Georgieva, Vatyu Tanev

University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy

Abstract: *The study presents the hidden theoretical discourse during the work process on the Tell Yunatsite conservation project¹. The article questions some traditional understandings of the conservation of cultural heritage based on a case study of one of the rare prehistoric sites in Bulgaria. What do we conserve here? What is authentic? Is reversibility possible or could we accept the loss? Is it possible to overcome gravity? Could (and should) conservation activities also give meaning of the site to the people?*

Key words: cultural heritage conservation, authenticity, reversibility, protective shelters, archaeology

Ключови думи: съхранение на културното наследство, автентичност, обратимост, предпазни заслони, археология

Dr Donika Georgieva is Assistant Professor at the History and Theory of Architecture Department, Faculty of Architecture, University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Bulgaria.

E-mail: donikag_far@uacg.bg

Dr Vatyu Tanev is an Associate Professor at the Steel, Timber and Structural Polymers Department, Structural Engineering Faculty, University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Bulgaria.

E-mail: tanev_fce@uacg.bg

1. WHAT CONSERVATION?

Tell Yunatsite is located in the Upper Thracian Plain² on a low terrace on the banks of the old riverbed of Topolnitsa. That area – a fertile plain surrounded by mountains – has determined the habitation of different ethnic groups here since the Chalcolithic period. The accumulation of the ruins of successive settlements in the same place forms a Tell with imposing dimensions of diameter around 110 meters and height of 12 meters. It is this powerful presence in the landscape that is the first impression, when after the turn on the narrow road the giant earth mass of the Tell Yunatsite literally appears in front of the visitor. This unusual archaeological substance is in its essence a layered accumulation of highly vulnerable bricks, clay, and soil. It has been under systematic archaeological research without interruption since 1976. And on top of that, it is now home for different small animals.

Our acquaintance with the Tell was multifaceted. In addition to the abundant specialized literature, the team was spending a lot of time onsite trying to ‘see’ the values and understand the nature of the site. We were asking the archeologists and the stakeholders what are the potentials, the challenges, and the boldest

visions for the future of the Tell. And expectedly, we ended up with diverse answers.

Why is Tell Yunatsite important?

Scientifically, Tell Yunatsite is a rare site-testimony to the lifestyle and culture for more than six millennia with strata from the Middle Ages (12th-14th centuries), the Roman Empire (2nd-4th centuries), the Iron (Thracian) Age (1st millennium BC), the Bronze Age (3rd millennium BC), and the Copper Age or Chalcolithic (5th millennium BC). This is important for the understanding of the habitation, development and stratigraphy of the Neolithic cultures in South East Europe, especially for the Chalcolithic period³. The discoveries on Tell Yunatsite provide unique data for the high material and spiritual cultures developed here: e.g. the earliest 'city' in Europe, established as such around 4800-4700 BC; 'prototype' of an acropolis; the earliest dug-in meat storage facilities in Europe; the earliest surgery; one of the earliest gold objects in the world; potential beginning of writing; unique fortification system⁴. Furthermore, the scale and duration of the archeological excavations⁵ defines Tell Yunatsite as one of the most widely studied sites in Bulgaria. In addition to the opportunities for many years of research in various fields (archeology, history, paleobotany, anthropology), the site is also suitable for conservation research projects by delineating test sites for the strategic development of technologies and materials.

Educationally, Tell Yunatsite provides unique training opportunities – for professionals and scholars (archaeologists, architects, and conservator-restorers), volunteers⁶ and students.

Representationally, Tell Yunatsite has many stories to tell and a number of structures preserved *in situ* to show. Amongst the most remarkable are: the so called 'central profile', unique in European scale for its dimensions (length of about 75 meters and height of 6 meters) and rich cultural

strata of successive settlements (nearly 30 clearly distinctive archaeological horizons); a segment of a fortification system; the so called 'great negative structure' – the only one of its kind known from this period with a diameter of 7 meters and a depth (so far) of 8 meters.

What are the biggest challenges in front of Tell Yunatsite? These are challenges mostly related to the location and the nature of the site itself. They reflect its high vulnerability (because of the material essence of the cultural strata combined with the living ecosystem of the Tell) and hinder the work of the specialists on site. Hereof, the (almost) regular groups of challenges – threats to archaeological structures, troubles for the archaeological teams, and lack of visitor infrastructure – here, at Tell Yunatsite, were with increased difficulty.

In the vein of challenges, if 'for conservation to make sense itself, it must be orientated to satisfy some social or individual needs'⁷, then what conservation are we talking about in the case of Tell Yunatsite?

2. CHANGE AS AUTHENTICITY

For centuries the notion of authenticity has been a stumbling block for architects and conservators. The nineteenth century classical theories (e.g. of Boito, Viollet-Le-Duc, Ruskin) pursued their own (although differing) understanding on authenticity focused on site's materiality. The significant twentieth century international efforts and debates led to a great expansion of the content of authenticity beyond the tangible, culminating in the Nara Document⁸. However, authenticity remains a slippery concept even in the professional conservation world⁹ – it is widely used while being interpreted and reinterpreted in most unexpected directions. Indeed, it is the particular site-based

¹ The project was commissioned by the Regional Historic Museum of Pazardzhik and was funded by the Ministry of Culture in 2020. Project team – architects from Atelier 3: D. Georgieva, M. Velkov, D. Kovacheva; conservator: K. Frangova; consultant: M. Morris (conservator, USA); archeologists: Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev; engineers from Tanev and Partners Ltd.: V. Tanev, Y. Baychev; surveyor: O. Vasilev, organization of construction: F. Rangelova.

² In the locality of Prokara, 9 km northwest of the town of Pazardzhik, Bulgaria.

³ Some scientists even talk of Yunatsite culture and of the pointed cups Yunatsite type as chronological indicators. Whatever is the case, Tell Yunatsite is regarded as an important benchmark for the periodization.

⁴ Boyadzhiev, Boyadzhiev 2019.

⁵ From 83 years (since 1939) and already 46 years without interruption (since 1976)

⁶ Summer archeological schools with volunteers from abroad (organized by Balkan Heritage Foundation), as well as the participation of students in the archeological research, are already proving their effectiveness.

⁷ Viñas 2020: 39.

⁸ Nara 1994.

⁹ Stovel 2008: 15-16.

conservation practice together with the shift from universality to local cultural needs that pushes the understandings forward and proposes new perspectives on the content of authenticity. So does Tell Yunatsite prehistoric site. If the (kind of undisputable) goal of conservation is to preserve the authenticity, what authenticity do we take into account in this case?

At the dawn of the twentieth century Tell Yunatsite was the tallest hill amidst the rural landscape. With the beginning of the archaeological excavations the hill is gradually dissected – starting with a deep cut (1939), continuing with the widening and deepening of the same cut (1976–1980), going further with removing a huge segment revealing the mighty profile silhouette we know today (1981–2000), and slowing down the pace but continuing stripping stratum after stratum within a limited South East sector (since 2002)¹⁰. As paradoxically it may seem, each archaeological cut here (vertical or horizontal) is authentic in its materiality and its layering of stratigraphic information about the cultures that have inhabited this place (almost without interruption) for more than six millennia. In other words each state of Tell Yunatsite (either from 1986 or from 2018, (**Fig. 1**) is authentic or scientifically truthful. This would mean that the authenticity here lies in a landscape of continuous disappearance. Authenticity could also be found in the sense of time the site is giving us. The millennia of artificial shaping of the Tell, followed by the centuries of the overtaking of nature and the last

decades of archaeological setting up, represent the passing of time. They represent history.

As Salvador Viñas observed ‘authenticity [in conservation] is not a feature of the object’ but rather is ‘*de facto* a matter of choice’¹¹ and a conscious decision to adapt a site to the current expectations of the world¹², i.e. of ‘the persons for whom the object is meaningful’¹³. So firstly, we accepted the change as authenticity – for the sake of scholars here (not of science in general). And by doing this, we accepted the loss – the loss of shape, of displaced soil, and of studied and removed strata. But secondly, we refused to only directly adapt the Tell to match expectations, but rather decided to foster also the adaptation of the expectations using the site’s true nature – for the sake of time and for the coexistence of the fauna and man, professionals and visitors.

3. REVERSIBILITY AND LOSS

Reversibility (along with authenticity) is another criticized concept in the conservation field from different points of view: e.g. ethical, historical, technical, or purely physical. Various insights on the topic are gathered in a British Museum book ‘Reversibility: Does it exist?’¹⁴. Although focused primarily on museum objects, the ideas are also valid for immovable heritage sites. The bottom line that could be summarized is that reversibility (in its pure and idealistic form) is unachievable in conservation practice and in many cases the removal of a conservation treatment might

Figure 1. Tell Yunatsite. (a) Archive airphoto from 1986, source: *Katincharov, Merpert, Titov, Macanova, Abilova* 1995; (b) Photogrammetric model from 2018, model: Brent Whitford (University at Buffalo, USA), Kamen Boyadzhiev, Yavor Boyadzhiev (National Archeological Institute with Museum)

¹⁰ About the stages of the archaeological research of Tell Yunatsite and the stratigraphy see: *Katincharov, Merpert, Titov, Macanova, Abilova* 1995; *Boyadzhiev, Boyadzhiev, Brandtstätter, Krauß* 2021; *Boyadzhiev, Boyadzhiev* 2022.

¹¹ *Viñas* 2020: 30.

¹² *Viñas* 2020: 27.

¹³ *Viñas* 2020: 40.

¹⁴ *Oddy, Carroll* 1999.

cause loss: material, historical, meaningful or other. As an answer to the imperfection of reversibility the principle for 'minimum intervention' emerges. It is in turn criticized for its relativity and unclearness¹⁵. Notwithstanding, reversibility together with minimum intervention remain useful notions 'if they are properly understood'¹⁶ and if not pursued at any cost.

What was our professional answer to these challenges in the case of Tell Yunatsite? Once we accepted change as authenticity and stopped grieving about some loss (e.g. irreversibility of the continuing archaeological excavation works or the impacts of natural lifecycle of the flora and fauna), we were finally ready to set more precise and achievable main conservation goals. First, to propose resilient conservation measures that suit the prehistoric structures without stopping life – in other words, reversibility and loss under control. And second, to appropriately combine the activities of archeological research, educational practices, and tourist visits.

The central profile today is an impressive north-south cut throughout the Tell. However, it is difficult for an untrained eye to discern its significance as a tangible marker (in space and in time). We listened with interest to the stories of the archaeologists. Gradually we began to distinguish the difference in the thickness, color, and density of cultural strata – the material carriers of information about the cultures that inhabited this place from the Chalcolithic to the Middle Ages. But we were far from seeing much. Then the archaeologists showed us a photo from 2007 when a thorough cleaning of the profile had been undertaken. The erosion and collapse of the cultural strata (albeit slowly and in fine particles) for a decade were strong (Fig. 2). These various fallen parts of the strata had literally become a fruitful soil for new plants at the foot of the profile. Surely, the direct atmospheric influences had done their part. But we found more influential the mechanical impacts from the small animals and birds that live inside the Tell, as well as the ones from the root system of newly emerging plants.

For the stakeholders, the most obvious (and so to say conventional) direction to follow was to find some kind of a (miraculous) product that, applied all over the profile, would preserve a perfectly stable and visually appealing condition similar to that from 2007. Not only such a product

doesn't exist, but even if it existed, it would entail a number of new questions with unknown answers: how will it react with the different strata? How deep will it penetrate? Will it (and how much) affect scientific information? How will it behave over time? How to shape the ridge? And so on and so forth. We thought over a lot of different possible options. We weighed the pros and cons. We studied different materials. Many limitations and key objectives were also of significance, e.g.: preserving the visibility and legibility of the profile while ensuring the opportunities for further research and minimizing the risk of potential loss of archaeological information. In addition, the large profile area of nearly 500 sq. m required an affordable product that would allow easy application and maintenance. And since there are quite a few archaeological profiles on the site (which will continue to increase), we were looking for a solution with a wider applicability potential.

We ended up with a proposal to use steel wire mesh – an affordable and accessible product used mainly for stabilization of rock surfaces and loose slopes. Its implementation covered the set goals. Further, it stops the entry and nesting of larger birds and animals inside the Tell and offers flexibility in mounting as the nets can be easily adapted to the complex geometry of the profile (Fig. 7). **In the central profile case, we denied the conventional and relied on the rational. And actually largely reversible.** Thus, we gave possibilities to combine education and visit while not endangering further research.

The discovered **segments of the Chalcolithic fortification system** – a massive adobe fortification wall (over 4 m wide and preserved at a height of over 2 m) and a moat (4 m deep and 7 m wide) – are among the few spatially recognizable elements of the Tell. They are witnesses to the way of construction from the Chalcolithic period, but are also sites for many hypotheses and probably undisclosed stories. Along with the erosion of cultural strata due to direct atmospheric influences and mechanical impacts of birds, animals and root systems, here we faced the direct entry of atmospheric water into the adobe structure of the fortification wall (Fig. 3).

We were looking for options to simultaneously stabilize and show the wall and the moat. The latter we decided to leave a real moat. Only we reinforced the high slopes with the steel wire

¹⁵ Caple 2000: 65.

¹⁶ Viñas 2005: 191.

Figure 2. The central profile of Tell Yunatsite. (a) 2007, photo: Yavor Boyadzhiev; (b) 2020, photo: Dessislava Kovacheva

Figure 3. The Chalcolithic fortification wall. (a) Archaeological excavations in 2011, photo: Kamen Boyadzhiev; (b) Discussing conservation options, 2020, photo: Donika Georgieva

mesh. For the conservation of the fortification wall, we combined the traditional approach of adding a protective layer with the specific requirements of the material – soil *per se*. We proposed covering the adobe structure (vertically and horizontally) with rammed earth – the real material with the authentic technology (Fig. 3, 10). **In the fortification system case, we adopted the conventional (as a principle), but we added a touch of creativity in terms of materiality and workmanship. Practically (almost) irreversible intervention, but without real losses.** Educational practices and visits could be successfully combined.

Still the optimization of **the twofold nature of Tell Yunatsite** was on the agenda – the one of a living and evolving archaeological site with high scientific potential, and the other of a unique to visit (but currently difficult to understand and digest) tourist site. The more we read and the more we walked around, the more we discovered new perspectives that revealed different aspects of the Tell and the surrounding landscape. This landscape turned out to also have been of great importance in the past – both for the choice of this particular place to live and for the way of life itself. According to archeological research, the settlements stretched to the West in the plain

and the landscape was agricultural – as it is also today.

We tested various options in order to provide safe visits with fascinating stories, supported by specific archaeological structures or landscapes. We toured the site to cover the possibilities. We wandered in the heat and tall grass, and in the rain and burnt vegetation. The biggest challenge were the extreme slopes. The cultural strata we walked on turned out to be especially slippery, even dangerous in wet weather. However, we could not afford to model the terrain, nor to integrate heavy infrastructure, because of the valuable scientific information they bear.

We needed a flexible and adaptable solution. We were looking for something delicate because of the cultural strata and nature, and at the same time for something intriguing enough for visitors (plus easy to maintain). Our proposal – platforms, paths and steps in the terrain – elements that subtly fit into the environment and use already established routes (Fig. 4, 5, 8, 10). **In the pathways case, we relied on the principle of ‘minimum intervention’ but we went beyond the facilitated movement.** The steps in the terrain also provided stabilization of the slopes without vegetation thus reducing the erosion of cultural strata.

All this was not enough – two great holes remained risky. The first – a four meters deep Chalcolithic moat, part of the identified fragment of the chalcolithic fortification system. The second – an eight meters deep mysterious pit¹⁷ (named by the archaeologists ‘the great negative structure’) that according to the studies was purposefully built and used (for something) during the Chalcolithic era. The challenges here were twofold: the retention of water in the deep parts of the moat and the pit; and the serious danger of terrain collapse. The slope protection wire mesh approach (for the moat) and a temporary wooden structure ensuring safe continuation of the archaeological research (for the pit) worked for the latter. While the only possible solution for the first seemed to be a protective shelter.

4. CHALLENGING GRAVITY

Apart from their unquestionable role in the protection of heritage sites, shelters are disputable as they could also become a source for new deterioration risks for the archaeological remains^{18, 19}. Many prehistoric sites indeed rely on protective shelters²⁰ both for protection and visitor experience. Under these (usually) huge canopies one finds stone structures or at least relatively distinctive and comprehensible layouts of buildings. Somewhere in between (or best outside) the archaeological structures the terrain is freed from cultural strata and allows for developing foundations for the shelter.

This is not the case with Tell Yunatsite. Although the segment of the fortification system (a wall and a moat), together with the pit are (almost) the only spatially distinctive elements of the Tell, they are still hardly recognizable amongst the similar earthy environment. Plus, Tell Yunatsite is not a place where one can just dig for foundations as it is actually all made of cultural strata.

Firstly, we developed various options in order to find the most appropriate surface from an architectural point of view and the

most robust structural system from a structural point of view. Our research ended up with the dilemma – steel cable mesh or textile membrane, as each one of these two alternatives for a smooth structural surface came with its pros and cons. The advantages of the steel cable mesh are: structural robustness; less maintenance; higher durability in time compared to polyester membranes. The main disadvantages are: difficult assembling and prestressing; the additional need for mesh cover; higher price for steel ropes and assembling details. On the contrary, the advantages of the textile membrane are: easy production, assembling and prestressing; cover and load-bearing are combined in one material; the lower price per sq. m compared to the steel ropes mesh. It also comes with disadvantages: regularly prestressing in time because of relaxation; maintenance at least once a year; shorter exploitation period of about 30 to 40 years. We chose the textile membrane (Fig. 6, 9).

Next, we had to find a way to cover an area of nearly 700 sq.m without endangering any of the cultural layers (Fig. 5). Deep foundations and soil anchors were forbidden! Then, how to overcome gravity? How to withstand the big supporting forces of 250-500kN? On one hand, the cultural strata required a delicate foundation. On the other hand, the overall mighty appearance of the prehistoric site required thoughtful interference in the landscape. The only possible answer was a shallow foundation type. This was the option to ensure minimal penetration deep in the layers preserving the possibilities of archaeological research before placing the foundations (but also someday if needed, after displacing them). This choice also gave us the opportunity to separate the (expectedly) huge foundations into two parts, in search of overcoming the challenges of their presence in the landscape.

We found the answer in ready-made elements – reinforced concrete tetrapods. In combination with retaining blocks they gave the possibility to optimize a large protective cover of textile membrane stretched on boundary steel

¹⁷ The excavations of the pit (7 meters in diameter) started in 2007 and to this day (2020) a depth of about 8 meters has been reached below the level of the existing terrain. The great negative structure is the only one of its kind known from this period and archaeologists are still searching for answers to its significance. It is difficult to predict at what point in the research the cultural strata will be depleted (information from working onsite and from the annual reports of the archeologists – Yavor Boyadzhiev and Kamen Boyadzhiev).

¹⁸ Aslan 1997.

¹⁹ Aslan, Court, Teutonic, Thompson 2018.

²⁰ One of the most structurally impressive protective shelters are those at the Megalithic Temples of Malta, the Neolithic archaeological site of Göbekli Tepe in Turkey, and the prehistoric village in the Serbian area of Lepenski Vir.

Figure 4. Tell Yunatsite. (a) 2020, photo: *Miroslav Velkov*; (b) Project proposal for the main approach, image: Atelier 3 Architects

cables. Such tetrapods are widely used for coastal protection. We applied them in a different and creative way, again for protection, but in this case of prehistoric earth structures.

Back to gravity – there is no way to overcome it yet. But we have found a way to outsmart the conventional approach, by splitting components. We split the ‘foundation’ in two: foundations to bear the vertical loads – the tetrapod clusters; and foundations to absorb horizontal forces – the weighted blocks behind the tetrapods, constructed on the principle of gabions (**Fig. 6**). The connection

between the two is by means of a rigid hot-dip galvanized steel structure.

We have made the lightest possible construction, using ready-made and readily available elements, the assembly of which allows flexibility in implementation if required. The connection of the membrane to the steel structure is by means of specific details that allow calculated displacements and rotations without creating additional stresses in the membrane itself (**Fig. 6**). Thus, we managed to cover and protect a large area from direct weathering just by stepping on

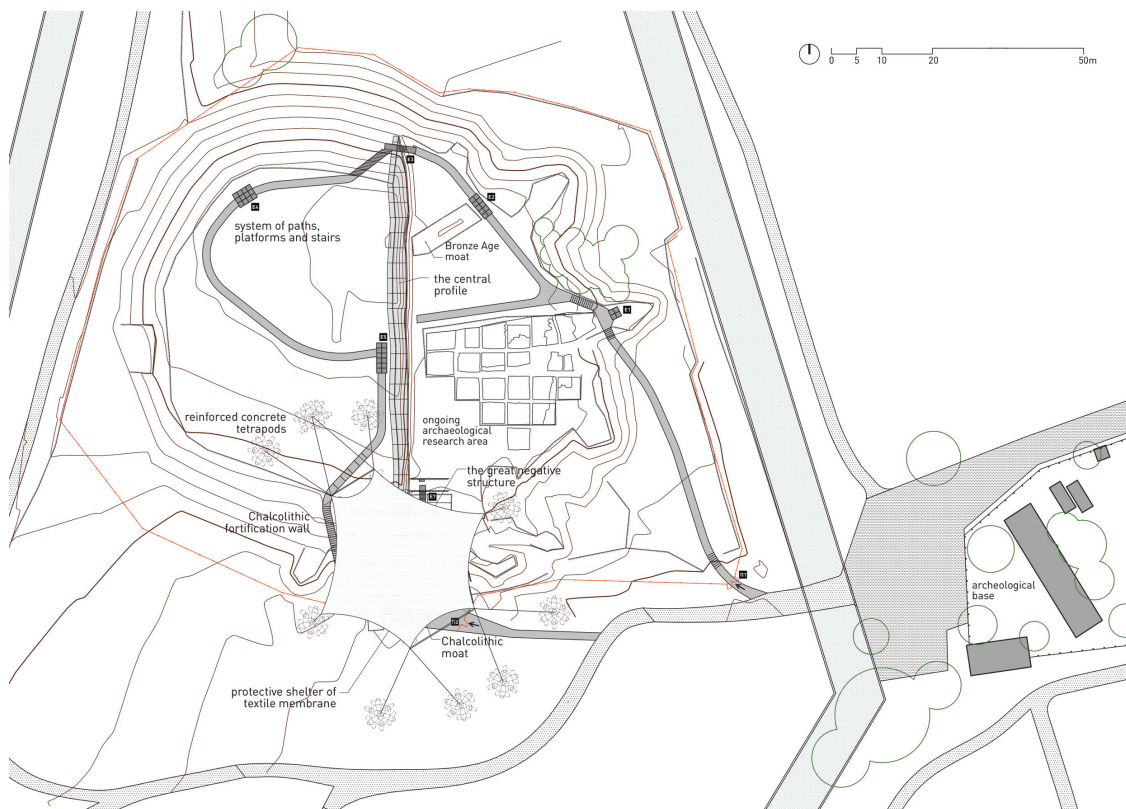

Figure 5. Tell Yunatsite site plan with the protective shelter, image: Atelier 3 Architects

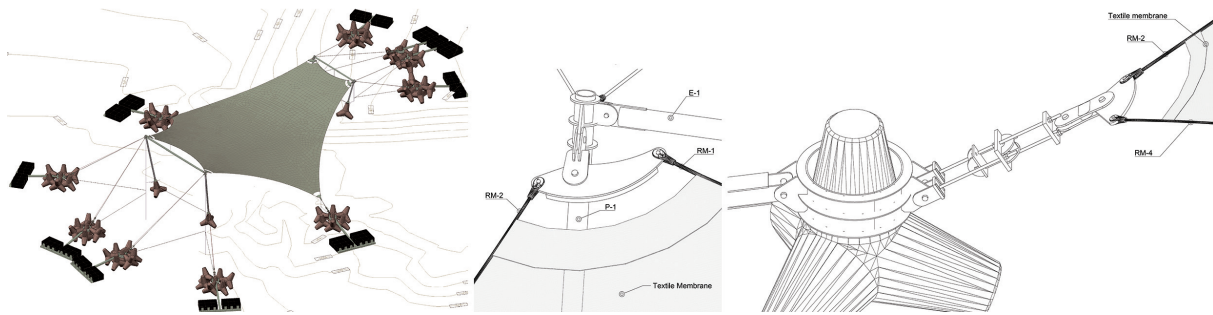

Figure 6. Isometric details, images: Tanev and Partners Ltd. (a) and (b) Connection of the textile membrane to the piers; (c) Connection of the textile membrane to the center tetrapod and to the concrete anchor block

cultural layers (without disturbing them). We managed to provide sufficient space for ongoing archaeological research, as well as to avoid any wet processes at the construction site.

5. MEANING THROUGH PRAGMATISM

The proposed (and after all highly reversible) conservation approaches are also quite pragmatic – an advantage having in mind the huge scale of Tell Yunatsite and its remote location. The wire mesh and the steel platforms and steps are affordable products that are highly adaptable to the complex terrain geometries. The same is valid for the concrete tetrapods. We also challenged the ability of all these products to give a meaning to the site beyond the pure conservation goals. Thus, the third main goal of the project completed the list – to provide an engaging narrative of the seemingly ordinary earth mass.

Clearly, all the additions are contemporary – steel, concrete, textile. This approach meets the ethical principles of honesty in conservation. As well as contributes to the perception of time and of millennia time gap between the Chalcolithic (the period of active life and the formation of Tell Yunatsite) and the past century (the period of active archaeological research).

Complementary to the protection from erosion, the slope protection wire mesh acts as a clear (yet unobtrusive) and intuitive marker for the archaeological activity. We like to think of it as the graph paper of the site. Applied to many places within the Tell, it helps to distinguish the many archaeological profiles from the archaeological structures that are difficult to perceive because of the uniformity of the material. At the huge profile we used this ‘graph paper’ also literally adding

metal interpretive elements to outline the distinct cultural strata and thus emphasizing the concept of time (**Fig. 7**).

The protective layer of rammed earth was the direct ecological answer for the protection of the original Chalcolithic fortification wall (both from weathering and from freezing). Indirectly, but wittingly, it facilitates the perceiving of the wall and its meaning of once a powerful fortification structure.

The primary function of the steel platforms and steps is to delicately cope with the rough slippery terrain of cultural strata. The layout, though, is not random. They help the direct needs of the archaeological team. But in addition, they offer the visitor a safe walk with carefully chosen stops. The location of each stop – a clearly recognizable steel platform or stair – is sought so as to enhance a specific history of the site (**Fig. 8**).

The protective shelter undoubtedly draws attention towards a particular part of Tell Yunatsite. Under it one would expect to discover the most important findings. The design is simple – because of our desire of non-intrusiveness, but also because the Chalcolithic structures are simple. The design relies on the elevation of the Tell thus, highlighting its huge dimensions. The tetrapodes are a playful moment in the landscape (**Fig. 9**).

There are also many other meanings behind the seemingly only pragmatic decisions. Some are hidden in the details. For example, under the textile membrane we proposed to install artificial birds hung from the membrane (**Fig. 10**). These are scarecrows to chase off and discourage birds nesting inside the Tell. During the excavations many clay figures of birds in flight were found. It is believed that these figurines were hung in the homes²¹. Other meanings are hidden in the

²¹ Terzijska-Ignatova 2004.

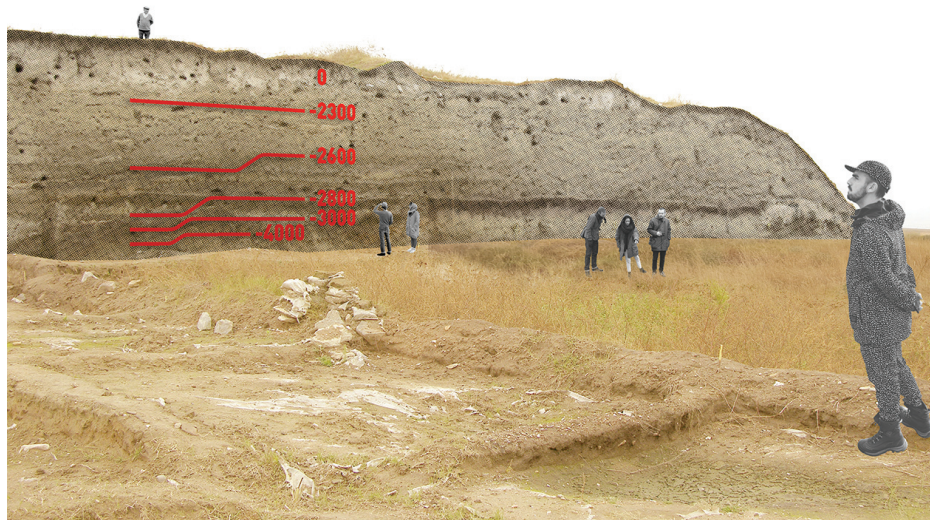

Figure 7. Tell Yunatsite, project proposal for the central profile, image: Atelier 3 Architects

Figure 8. Tell Yunatsite – platforms, pathways and steps project proposal, images: Atelier 3 Architects

Figure 9. Tell Yunatsite – protective shelter project proposal, image: Atelier 3 Architects

Figure 10. Tell Yunatsite – the Chalcolithic fortification wall under the protective shelter project proposal, image: Atelier 3 Architects

overall approach. One example is the versatile system of paths, platforms and stairs that is open for changes. It also sends the message that Tell Yunatsite is a site in a process of being discovered and rediscovered with the help of archaeological science.

6. CONSERVATION IS A PROCESS

‘Conservation is not a given or a stable intellectual construction’ claims Salvador Viñas²². Tell Yunatsite pushes this statement forward towards a site-based multidisciplinary design that requires a creative process, not an application of a proven recipe. Moreover, Yunatsite case study proves that conservation, in addition, needs to be inventive both in terms of theoretical formulations and in their practical interaction with the concrete and situated experience.

It is clear that the ethical application of theoretical principles (respect for authenticity, providing reversibility, minimum intervention, facilitating legibility, etc.) is object driven – it surely depends on the site’s nature but also on the given time and current conditions. But

more importantly, it is subjective and relies on professional judgment that follows (or not) certain conservation philosophies.

All in all, we believe, the proposed interventions will help Tell Yunatsite ‘feel durable, yet pliable’²³ for all its users today. Tomorrow will come with new challenges. Because conservation is a process indeed. It is and it should also be considered a creative process that goes beyond the conventional approaches and rather interprets conservation principles and philosophies. Maybe, as Cosgrove²⁴ suggests, we do not have to take conservation so seriously but open our minds to the creative potential of each specific site ‘rather than simply to its significance as cultural heritage’. In other words, if conventionally, conservation practice follows established theoretical principles and/or ‘proven’ decisions, we need to admit that sometimes the opposite is also a valid option. There are sites where conservation practice requires such creativity that in turn adds new ideas to the theoretical understandings (including the significance of a site). That was valid for our behind the scenes experience with Tell Yunatsite prehistoric site.

²² Viñas 2020: 1.

²³ Lowenthal 1996: 171.

²⁴ Cosgrove 1994: 265.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

Aslan 1997: Aslan, Zaki, Protective Structures for the Conservation and Presentation of Archaeological Sites. In: Journal of Conservation and Museum Studies, 3, 16–20. (in English, last visited 08.04.2022)

Aslan, Court, Teutonico, Thompson 2018: Aslan Zaki, Sarah Court, Jeanne Marie Teutonico, Jane Thompson. Protective Shelters for Archaeological Sites: proceedings of a symposium (Herculaneum, Italy, 23–27 September 2013). The British School at Rome.

Caple 2000: Caple, Chis. Conservation Skills: Judgement, Method, and Decision Making. Routledge. London.

Cosgrove 1994: Cosgrove, Denis. Should We Take It All So seriously? Culture, Conservation and Meaning in the Contemporary World. In: Durability and Change. The Science, Responsibility and Cost of Sustaining Cultural Heritage (eds. W. E. Krumbein, P. Brimblecombe, D. E. Cosgrove, and S. Staniforth). Chichester: John Wiley. 259–266.

Lowenthal 1996: Lowenthal, David. Possessed by the Past. The Heritage Crusade and the Spoils of History. New York: The Free Press.

Nara 1994: The Nara Document on Authenticity, ICOMOS: <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (in English, last visited 07.04.2022)

Oddy, Carroll 1999: Oddy Andrew (ed.), Carroll Sara (ed.). Reversibility – Does It Exist? British Museum, Occasional paper, Number 135, London.

Stovel 2008: Stovel, Herb. Origins and Influence of the Nara Document on Authenticity. – APT Bulletin, Vol. 39, No. 2/3 (2008), 9–17.

Viñas 2005: Viñas, Salvador Muños. Contemporary Theory of Conservation. Elsevier Ltd.

Viñas 2020: Viñas, Salvador Muños. On the Ethics of Cultural Heritage Conservation. Archetype Publications. London.

Secondary sources

Boyadzhiev, Boyadzhiev 2019: Boyadzhiev Yavor, Boyadzhiev Kamen. Селищна могила Юнаците [Selishtna mogila Yunatsite]. Regionalen istoricheski muzey – Pazardzhik.

Boyadzhiev, Boyadzhiev, Brandtstätter, Krauß 2021: Boyadzhiev Yavor, Boyadzhiev Kamen, Brandtstätter Lennart, Krauß Raiko. Chronological Modelling of the Chalcolithic Settlement Layers at Tell Yunatsite, Southern Bulgaria. In: Documenta Praehistorica, 48, 2021, 2–25. (in English, last visited 14.05.2022)

Boyadzhiev, Boyadzhiev 2022: Boyadzhiev Yavor, Boyadzhiev Kamen. Tell Yunatsite – Archaeological Studies and Perspectives. Balkan Heritage Series – Research № 2, in print kindly provided by the authors.

Katincharov, Merpert, Titov, Macanova, Abilova 1995: Katincharov R.V., Merpert N.Y., Titov V.S., Macanova V.H., Abilova D.I. Селищна могила при село Юнаците (Пазарджишко), Том I ШШ, История на проучванията, Обща стратиграфия, Пласт А [Selishtna mogila pri selo Yunatsite (Pazardzhishko), Tom I SHSH, Istoriya na prouchvaniyata, Obshta stratigrafiya, Plast A]. Agato. Sofia.

Terzijska-Ignatova 2004: Terzijska-Ignatova Stoilka. Late Chalcolithic Zoomorphs from Tell Yunatsite. – In: Prehistoric Trace (eds. Vassil Nikolov, Krum Băčvarov, Peter Kalchev). Stara Zagora, 383–390.

Креативно опазване: Селищна могила „Юнаците” ОТВЪД КОНВЕНЦИОНАЛНОТО

Доника Георгиева, Вълко Танев

Очакванията към специалистите по опазване са да имат готов и (по възможност) един категорично валиден истинен отговор за всяка ситуация. Оттук и непипаната увереност в „изпитаните” конвенционални консервационни подходи. Какво става обаче, когато те не са приложими? Чрез една история от кухнята на професионалния работен процес, статията изтласква границите на конвенционалното опазване към едно креативно опазване, вдъхновено от същността и предизвикателствата на праисторическа Селищна могила „Юнаците”. Разискват се едни по-различни представи за автентичност и промяна, за обратимост и загуба, за прагматизъм и смисъл, дори за предизвикване на гравитацията. Очертана е значимостта на креативността в сферата на опазването. Всичко това в името на едно мотивирано равновесие между допустима намеса, защита, представяне, възприятия и (все пак) физическа реализуемост.

Традиции и иновации в мануалните въздействия за рекреация и уелбийнг

Traditions and Innovations in the Manual Impacts in Recreation and Well-being

Татяна Томова

Национална спортна академия „Васил Левски“

Абстракт: Меденият масаж е природен метод на лечение, използван още в древността, при който си взаимодействат два лечебни подхода. Той се припокрива с познатите ни форми на различните мануални въздействия – масажът, плюс изключителните лечебни качества на пчелния мед, като се получава взаимно подсилване. Меденият масаж, прилаган и до днес, е подходящ за лечение и профилактика на множество болести и състояния. Такъв сериозен козметичен и здравословен проблем днес се явява целулитът, който се среща изключително често при жените.

Ключови думи: меден масаж, пчелен мед, целулит

Key words: Honey massage, honey, cellulites

ВЪВЕДЕНИЕ

На фона на нарастващите заболявания, лекувани медикаментозно, днес силно е повишен интересът към природните методи на лечение. Най-търсени са лечебните въздействия чрез силите на природата и как да се лекува с прости средства. Традиционно в поколенията тези опитности са се предавали и пазели. Един от най-старите мануални методи за лечение е масажът с мед. Чрез него на тъканите се въздейства в дълбочина, като от тях през порите на кожата се извличат натрупваните с години отпадъчни вещества^{1,2,3}. Литературни източници показват, че лечебното приложение на меда, с оглед по-ефективното използване на противомикробното му действие, се свежда повече до външно приложение⁴. Доказано е, че при консумация на мед се губят част от полезните му съставки, но чрез външно приложение през кожата се усвояват напълно. По състав медът е близък до състава на човешката кръвна плазма. Това обяснява неговото изключително бързо абсорбиране от кръвта. Формите на външно приложение са най-различни и се използват за

Tatyana Tomova is full time Chief Assistant Tayana Tomova, Ph.D. in the Department of Sports Medicine, sector Sports Massage at the Faculty of public health, health care and tourism at the National Sports Academy 'Vasil Levski'.

E-mail: tomova.tatyana@abv.bg

различни цели. Един от тези методи, в сферата на женското здраве и красотата, е меденият масаж при целулит.

Целулитът е вид заболяване на хиподермата, наричан още липодистрофия и представлява неравномерно натрупване на подкожна мастна тъкан под формата на „портокалова кора“⁵. Като това е само външната, козметична страна на проблема. Дълбочинните хиподермални изменения се оказват много сериозен медицински проблем. Затруднена е локалната циркулация на цели участъци от тялото, което усложнява работата на венозната и лимфната система, обмяната на веществата, очистването и т.н.⁶ Изследвания сочат, че целулитът засяга до 85-90% от жените след пубертета от всички раси⁷. Проучвания в България показат близки проценти на разпространение⁸. Целулитните натрупвания се локализируют в най-голяма степен в зоната на ханша, бедрата и корема, по-рядко могат да засегнат областта на подбедриците и задната част на ръцете⁹. В международната литература целулитът е добре изследвано състояние и въпреки че се предлагат много възможности за лечение, малко от тях имат трайни клинични резултати. Образуването му има сложна патофизиология. Смята се, че много фактори влияят, като – генетична предразположеност, хормонални нарушения, явления в застой, хронични възпалени процеси, лоши хранителни навици, обездвижване, стрес, системен прием на лекарства, хронично изстудяване на тялото, климат и др.¹⁰ Средствата за лечение, насочени към целулита, включват – хранителен режим, локални фармакологични средства, физическа активност, масажи и др., всички с различни резултати¹¹.

МЕТОДИ

Целта на настоящата разработка е да се анализира лечебното въздействие на медения

масаж при целулит за локално редуциране на проблемните зони и приложението му в Wellness & SPA индустрията. Обект на изследването са 20 жени на възраст между 25 и 35 г. с целулит в определени части на тялото – предимно в областта на таза, бедрата, корема и медиална зона на коляното. За оценка на ефективността от приложената методика са използвани следните показатели:

Сантиметрия. Обиколките на тялото бяха измерени със сантиметрова лента с точност до 0.5 см. При измерване лентата трябва да приляга плътно към повърхността на тялото, без да стяга. Те са както следва:

➤ Обиколката на талията е измерена на нивото на пъпа.

➤ Обиколката на ханша е измерена на нивото на глутеалната гънка, т.н. брич зона (рефлексогенна зона на яйчниците).

➤ Обиколка на коляното през patella за по-детайлно изследване, тъй като това е рефлексогенна зона на матката и при налични проблеми тази област се деформира значително и образува целулитна възглавничка.

Обиколките дават представа за местата на натрупване на мастната тъкан. Наричат се целулитогенни зони¹².

Оценка на кожна гънка (КГ) по 4-степенна скала на три зони (от двете страни на ниво пъп – от spina iliaca anterior superior до ребрената дъга; зоната над trochanter major и медиалната част на patella). Пациентката е в изходно положение тилен лег, захваща се с пръстите на двете ръце кожна гънка и се повдига перпендикулярно на телесната повърхност, като върви нагоре по изследваните зони. Отчита се съпротивлението на меките тъкани при изтеглянето на кожната гънка и силата на болевото усещане, както следва:

➤ степен 0 – без съпротивление, без болка;

➤ степен 1 – с малко съпротивление, с малка болка;

¹ Filonov 2015: 228-232.

² Filonov 2015: 228-232.

³ Lisovski 2009: 108-109.

⁴ Mladenov 1989: 5-12.

⁵ Topuzov 2000: 10.

⁶ Topuzov 2000: 10.

⁷ Avram 2004: 181-185.

⁸ Topuzov 2000: 62.

⁹ Pinna 2007: 178; Rossi 2000: 51-9; Topuzov 2000: 73.

¹⁰ Topuzov 2000: 135.

¹¹ Rossi 2000: 251-262.

¹² Topuzov 2000: 62.

➤ степен 2 – има болка и образува т.нар. „портокалова кожа“;

➤ степен 3 – не се захваща кожна гънка, наличие на силна болка.

Съобразно рефлекторно-сегментарния строеж на гръбначномозъчната нервна система, всяко патологично огнище предизвиква рефлекторни изменения по телесната повърхност. Откриването на дебела и по-трудно подвижна кожна гънка говори за органично или функционално заболяване на свързания по рефлекторен път със зоната орган¹³. Меденият масаж, приложен върху определени сегментарни зони, може да въздейства на различните органи и тъкани, като подобри тяхната функция. През изминалите десетилетия са проведени редица изследвания и са доказани положителните ефекти на медения масаж¹⁴.

Изследваните показатели се снемат по едно и също време за всяко от изследваните лица. Пациентите се оценяват два пъти по време на курса на лечение. Извършват се начални и крайни измервания.

➤ Началните измервания се извършват преди започване на лечението.

➤ Крайните измервания се извършват след приключване на последната процедура.

➤ Процедурите се провеждат два пъти седмично.

➤ Продължителността на процедурата е 30 минути.

➤ Курсът на лечение включва 10 процедури.

Получените резултати са обработени с програма за статистическа обработка SPSS 19.0. При проверка на статистическата значимост на резултатите използвахме гаранционна вероятност $P > 95\%$ (или равнище на значимост $\alpha < 0.05$).

РЕЗУЛТАТИ

Посочваме следната специфика на приложените специализирани мануални техники по авторска методика, както следва:

- Меденият масаж се приложи в зоната на ханша, талията и бедрата;

- Към меда добавяхме от 2 до 5 капки подходящи за целта етерични масла в индивидуални комбинации (грейпфрут, портокал, лимон, лавандула, хвойна, розмарин, салвия, гераниум

и др.), за да се усили ефектът от масажа;

- Първо се обработва поясна област и задна страна на бедрата, след това коремна област и предна страна на бедрата;

- Преди да се нанесе медът, тялото се подготвя с леки масажни движения около 2-3 минути;

- След това медът се нанася и се втрива в тялото с поглаждащи и леки разтриващи движения, докато се разнесе равномерно;

- Започва извършването на интензивни пошляпващи движения с цяла длан. Ръцете се плъзгат по цялата повърхност и масажират равномерно, без да се отделят от нея. Тези движения наподобяващи „изпомпване“ са същинската част от медения масаж.

- Кожата постепенно се зачервява и започва да се усеща болка в по-проблемните зони. По повърхността се отделя белезникаво лепкаво вещество, наподобяващо дъвка, което постепенно се съгъстява и става на парченца;

- Накрая се почиства добре с влажна топла кърпа или се измива под течаща вода, за да се почисти напълно шлаката, която се е отделила. Тя е токсична и не трябва да остава върху кожата;

- Тъй като очистителното въздействие на меда върху организма продължава поне 12 часа след масажа, не се препоръчва употребата на намазващи вещества, сапуни и шампоани;

- След медения масаж е препоръчително приемането на повече вода, за да се усили почистването в тялото.

Ефект на детоксикация: При медения масаж чрез използването на специалните отлепващи похвати се отделят мъртвите клетки от повърхностния слой на кожата, отварят се порите и се облекчава дишането ѝ. Така кожата се почиства като с пилинг, а биологично активните вещества, съдържащи се в меда, прониква, в дълбочина и въздейства, на целия организъм, като оказват хранително, профилактично и лечебно действие. Чрез ефекта на детоксикация на медения масаж организмът по естествен път се освобождава от натрупаните шлаки и излишни течности, което повлиява за по-бързото възстановяване и нормализиране функциите на всички органи и системи. Увеличава се притока на кръв в кожата и подкожните тъкани. Това води до насищане на клетките с кислород,

¹³ Kraev 2016: 158-162.

¹⁴ Filonov 2015: 228-232; Harnish 2001: 47-51; Lisovski 2009: 108-109; Mladenov 1989: 42.

активира възстановителните процеси и изгарянето на мастни клетки. Проникналият в клетките и междуклетъчните пространства мед, се свързва с отпадните метаболитни продукти, като ги неутрализира и извежда през кожата под формата на лепкаво вещество, наподобяващо дъвка. По количеството образувана „дъвка“, в определените сегментарни зони, може да се види кои са проблемните звена¹⁵.

Ефект чрез комбинирани въздействия от меден масаж с парна баня и сауна:

Меденият масаж може да се прилага в комбинация със сауна или парна баня. Приложени комплексно са подходящо средство за лечение и профилактика на целулита. Престоят при много висока температура и обилно овлажен въздух води до силно изпотяване и

активиране на метаболитните процеси. Отделянето на вода и минерални соли с потта влияе благоприятно върху обмяната на веществата. Ускоряният кръвоток в кожата и подобреното кожно дишане води до по-голямото ѝ насищане с кислород, което стимулира окислително-редукционните процеси¹⁶. Получава се отбъбване на хиподермалните зони, в които налягането е повишено в резултат на влошеното оттичане¹⁷. Масажът с пчелен мед след сауна насища тялото с биологичноактивните си вещества, които се резорбират много по-ефективно от прочистената кожа, а оттам и от целия организъм.

Сантиметрията на трите измервани обиколки ни даде информация за настъпилите изменения при пациентките след проведения курс на лечение. На таблица 1 са представени резултатите в началото и в края на лечебния курс.

Таблица 1. Анализ на резултатите от сантиметрията на трите измервани нива и статистическа достоверност.

Сантиметрия	n	I изследване		III изследване		d	d%	t	P(t)
		X ₁	S ₁	X ₂	S ₂				
талия	20	76,00	7,31	75,10	7,46	-0,90	-1,18	13,08	100,00
ханш	20	93,70	5,04	92,85	5,12	-0,85	-0,91	7,77	100,00
коляно	20	36,20	2,42	35,20	2,42	-1,00	-1,07	7,96	100,00

Коремна обиколка

Под въздействието на прилаганата методика се получава слабо до средно редуциране на коремната обиколка през пъпа. Преди започване на курса на лечение средната стойност на обиколката на корема през пъпа е $X = 76$ см. След приключване на процедурите е 74.90 см. Общо за времето на провеждане на процедурите с меден масаж редуцията на талийната обиколка е 1.10 см и е статистически достоверна.

Обиколка на бедро

Под въздействието на прилаганата методика се получава средно редуциране на обиколката на бедрото – на ниво глутеални гънки. Дори и малки, измененията са статистически достоверни. Преди започване на курса на лечение средната стойност на обиколката на бедрото е $X = 93.70$ см. След при-

ключване на процедурите е 92.70 см. Разликата от 1 см е статистически достоверна.

Обиколка на коляното през patella

Под въздействието на прилаганата методика се достига до средно редуциране на сантиметрията върху patella-та. Дори и малки, измененията са статистически достоверни. Преди започване на курса на лечение средната стойност на обиколката върху patella е $X = 36.2$ см и до крайното измерване разликата продължава да намалява с 0.40, като е статистически достоверна. След приключване на процедурите средната стойност на обиколката върху patella-та е $X = 35.2$ см. Разликата от 1 см е статистически достоверна. И трите измерени обиколки се редуцират в резултат на приложената методика с меден масаж.

¹⁵ Harnish 2001: 47-51.

¹⁶ Goranova et al. 2000: 22-26; Topuzov 2000: 73.

¹⁷ Topuzov 2000: 135.

Водене на кожна гънка

При трите изследвани зони тестът за воденето на КГ ни даде информация за настъпните промени след курса на лечение. На таблица 2 са представени резултатите в началото и в

края на лечебния курс.

След приложената методика се получи от малка до значима редукция на изследваните кожни гънки. Резултатите са статистически значими и при трите кожни гънки (таб. 2).

Таблица 2. Анализ на прираста на резултатите при водене на КГ и статистическа достоверност

Водене на надлъжна кожна гънка	n	начално изследване		крайно изследване		d	d%	t	P(t)
		X ₁	S ₁	X ₂	S ₂				
на ниво пъп	20	1,85	0,67	0,55	0,60	-1,30	-70,27	12,37	100,00
на ниво трохантер майор	20	1,90	0,72	0,70	0,57	-1,20	-63,16	13,08	100,00
върху колянна става	20	2,10	0,45	0,60	0,60	-1,50	-71,43	13,08	100,00

Водене на надлъжна кожна гънка на ниво пъп

Средната стойност на кожната гънка на ниво пъп в началото на изследването е $X = 1.85$, до крайното измерване средната стойност намалява на $X = 0.55$. Разликата за този интервал от време е 0.70 и е статистически достоверна (таб. 2).

Водене на надлъжна кожна гънка на ниво трохантер майор

Средната стойност на кожната гънка на trochanter major в началото на лечебния курс е $X = 1.9$, до крайното измерване средната стойност намалява на $X = 0.70$. Разликата за този интервал от време се увеличава на 0.64 и е статистически достоверна.

Водене на надлъжна кожна гънка на медиална част на patella

Средната стойност на кожната гънка на медиалната част на patella в началото на лечебния курс е $X = 2.10$, до крайното измерване средната стойност намалява на $X = 0.60$. Разликата за проследявания период от време е 0.72 и е статистически достоверна.

Приложението на лечебната методика с меден масаж води до статистически значимо понижение на съпротивлението и болката при водене на КГ на ниво пъп, на ниво трохантер майор и медиалната част на patella ($P < 0,001$). Приложената лечебна методика с меден масаж доведе до положителен ефект в проследяваните показатели.

ДИСКУСИЯ

Лечението на целулит изисква познаване на етиологията, патогенезата, клиниката и индивидуалните особености, за да се постигне възможно най-добър лечебен ефект. При жените често преди и по време на менструалния цикъл се наблюдава задържане на течности, което компресира лимфните каналчета и венулите. Това нарушава микроциркулацията и дренажа на кожата, възпрепятства оттичането на тъканната течност и лимфата, което води до стаза и локален едем¹⁸. След приложената методика от меден масаж при всички момичета кожата се подобри и се изглади, намаляха обиколките на тялото за всички проследявани нива, получи се и редукция на килограмите (независимо, че това не беше обект на нашето изследване). Това даде положително отражение и на протичането на менструацията, което потвърждава прякото влияние на хормоните върху целулит. Вероятно добрите резултати се дължат и на:

➤ Преодоляването на тъканното съпротивление и застойните явления чрез подобряване дренажа на лимфното и венозно оттичане;

➤ Подобряване на микроциркулация и трофика в третираните зони;

➤ Повишаване доставката на кислород за периферните тъкани и усиляване на метаболизма;

¹⁸ Topuzov 2000: 62.

➤ Видимо изглаждане на „портокаловата кожа“.

Всички настъпили подобрения оказаха положителен ефект върху цялостното общо състояние на жените и намалиха целулита.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се отбележи, че резултатите от това проучване показват, че лечебната методика с меден масаж води до добър терапевтичен резултат и може да се използва ефективно за намаляване на целулита. Прилагането му доведе до силен редуциращ ефект на

проследяваните обиколки, както и намаляване на съпротивлението на кожата. Ефектът му на въздействие се дължи на регулирането и активирането на скритите резерви на организма, чрез възстановяването на способността на организма да се пречиства.

Меденият масаж трябва да бъде част от всяка антицелулитна терапия. За по-добри резултати е желателно съчетанието с редовна умерена физическа активност, спа процедури и балансирано хранене. Индикаторите са разнообразни, затова считаме, че детайлното му проучване, разработване и използване на комплексни физикални средства ще допринесе за лечението му.

БИБЛИОГРАФИЯ

Avram 2004: Avram, Mathew M. Cellulite: A Review of its Physiology and Treatment. *Journal of Cosmetic and Laser Therapy* 6 (4). 2004. DOI:10.1080/1476417041 0003057, 181-185.

Filonov 2015: Filonov, Sergei. Лечение на организма със собствени сили. София. [Lechenie na organizma sas sobstveni sili]. Sofia, 228-232.

Filipov 1991: Filipov, Nikolai. Мед за здраве и красота. София. [Med za zdrave i krasota]. Sofia.

Goranova et al. 2000: Goranova, Zoya, Markova-Stareishinska, Gergina, Kraidjikova, Leila. Масаж. НСА. София. [Masaj. NSA]. Sofia.

Harnish 2001: Harnish, Gunther. Лечебен масаж с пчелен мед. [Lecheben masaj s pchelen med]. Ed. Akvarius, Sofia.

Kraev 2016: Kraev, Todor. Лечебен масаж и постизометрична релаксация. [Lecheben masaj

i postizometrichna relaksaciq]. Sofia.

Lisovski 2009: Lisovski, Petar. Прочистване и подмладяване. [Prochistvane i podmladqvanе]. Sofia.

Mladenov 1989: Mladenov, Stoimir. Пчелните продукти – храна и лекарство [Pchelni produkti – hrana i lekarstvo]. Sofia.

Pinna 2007: Pinna, Kathryn. Nutrition and Diet Therapy. Ed. Belmont, Wadsworth, CA.

Rossi 2014: Rossi, Anthony. A Modern Approach to the Treatment of Cellulite. *Dermatologic Clinics*, No 32 (1). 51-9.

Rossi 2000: Rossi, Ana Beatris R. Cellulite: A review. *Journal of the European Academy of Dermatology and Venereology*, No 14 (4), 251-262.

Topuzov 2000: Topuzov, Ivan. Целулитът – характеристика и комплексно лечение. [Celulitat – harakteristika i kompleksno lechenie]. Sofia.

Tradition and Innovations in Manual Influences for Recreation and Well-being

Tatyana Tomova

In today's modern world people are getting more and more aware of the power of natural remedies or influences. Our ancestors knew how to use the healing powers of nature and how to apply cure from the nature with simple means. Methods: Traditionally, for generations, these experiences have been passed on and preserved. One of the oldest manual methods of exposure is massage. Results: We studying the effectiveness of the massage skills as manual method or chiropractic for the treatment and prevention of many diseases. It restores vital energy and overcomes states of fatigue – the result of stress in modern society, chronic diseases, unhealthy lifestyles and the harmful effects of our environment. The leading symptom of illness and injury is pain. By treating the superficial tissues of the human body, especially the reflex zones, it can affect various organs and tissues, reduce the increased muscle tone arising from pathology and trauma, normalize blood and lymph flow, metabolic processes in tissues and to balance the patient's psycho-emotional state. Over the past decades, a number of studies have been conducted and the positive effects of massage have been proven.

Водна среда – ефективен инструмент за здравна превенция и закаляване

Aquatic Environment – Effective Tool for Health Prevention and Hardening

Йордан Донеv, Димитър Трендафилов, Румен Йосифов

Факултет „Обществено здраве, здравни грижи и туризъм“

Национална спортна Академия „Васил Левски“

Абстракт: В този материал предлагаме като здравно-превантивна процедура анализ за ефектите от хидротерапията и таласотерапията. Тези въздействия балансират здравния статус и водят до Уелнес стил на живот. Рекреативната и Уелнес култура учат гражданите да включват в ежедневието или отдиха различни мокри процедури от естествени природни източници. България е богата на минерални извори (топли и студени), лечебни пелоиди (калната терапия или пелоидотерапия с хума или утаена кал от минерални извори, езера, море, реки), които са естествен и екологичен източник за здраве от природата.

Ключови думи: водни въздействия, пелоидотерапия, здраве от природата, превенция на здраве, уелнес стил на живот

Key words: Water influences, health from nature, health prevention, wellness lifestyle

Jordan Donev is full time Associate Professor, PhD, Head of the Department of Water sports at the National Sports Academy 'V. Levski'.

E-mail: jordanandonev@abv.bg

Dimitar Trendafilov is full time Chief Assistant, PhD, In the Department of Water sports at the National Sports Academy 'V. Levski'.

E-mail: trendafilov.nsa@abv.bg

Rumen Iossifov is a full-time Associate Professor, PhD and Deputy of the Water Sports Department at the National Sports Academy 'V. Levski'.

E-mail: rumennsa@yahoo.com

ВЪВЕДЕНИЕ

Физическото и психологично здраве на хората рефлектират върху цялото общество, но са въпрос на личен избор и култура за постигане на здравословен баланс^{1,2,3,4,5,6}. Гражданите с балансирано здраве са работоспособни, което ги превръща в по-добри професионалисти, интелектуално по-иновативни в сравнение с други, страдащ от хронични оплаквания^{7,8,9}. Личностното самочувствие и жизнерадост влияят емоционално на връзката с природата и екологичния баланс на планетата^{10,11,12,13}. Рекреативната индустрия в целия свят се нуждае от специализирани кадри, дипломирани в акредитирани програми^{14,15,16}. Динамиката в световната Уелнес (Wellness) икономика се поддържа от 180 000 кадри годишно, притежаващи интердисциплинарни професионални компетенции^{17,18}. Тези причинно-следствени връзки са фундаментални за съвременния свят и не изискват да се привеждат други аргументи освен статистическа информация¹⁹. Само в рамките на ЕС над 350–400 милиона души на различна възраст практикуват рекреативни двигателни и моделиращи продукти/практики чрез разнообразни Wellness & SPA методи²⁰. Водните процедури са основно средство на *хид-*

ротерапията. В този материал ги предлагаме като **здравно-превантивна или козметична процедура.** В този смисъл те подобряват качеството на живот, когато се прилагат в ежедневието и качеството на отдиш, когато се предлагат в туристическите пакети от дейности. България е богата на минерални извори, които са естествен и екологичен източник на обогатени химически води. Термалното третиране е направление в туризма, което предстои да бъде разработвано и е с доказан здравно-превантивен и рекреативен ефект. Друга, типична за страната ни мокра процедура е калната терапия или кало-лечението. Обикновено се използва кална смес наречена хума или утаена кал от минерални извори. В Европа този вид Рекреация с топла или индиферентна температура на калта е слабо позната и представлява интерес за туристическите пакети от дейности.

МЕТОДИ

Участници. Изследвани са сто и осем елитни спортисти, мъже и жени, средна възраст 24,4 и 23,2 години. Всички бяха подложени на една и съща експериментална задача, прилагаща водни въздействия. Първичните данни са събрани в Центъра за възстановяване на българските олимпийски състезатели и публикуваме подробности с разрешение на директора²¹ (подписана декларация за информирано съгласие).

Статистическият анализ използва програмата EXCEL на Microsoft Office Professional Plus 2010, със статистическа програма XLSTAT 2015.

Проверихме формата на разпределение на данните чрез теста за нормалност на Shapiro-Wilk. Чрез този статистически метод проверихме потвърждаването или отхвърлянето на работната ни хипотеза. Тя е основана на предположението, че включването в ежедневния график на водни въздействия (хидро терапии, биещи струи, тангентор, джакузи, перлена вана, обогатени води, водни двигателни програми с уред и без уред) ще активира имунния и закалителен механизъм на организма, за постигане на здравословен стил на живот. В това изследване, изчислената р-стойност е по-голяма от нивото на значимост α ($\alpha=0,05$), следователно нулевата хипотеза H_0 за здравословно въздействие на водната среда се потвърждава.

РЕЗУЛТАТИ

България разполага с разнообразни по съдържание и лечебни свойства минерални извори, пелоиди (калната терапия или кало-лечението с хума или утаена кал от минерални извори), луга, които са естествен и екологичен източник за здраве от природата. Термалното третиране е направление в Рекреацията (превенция на здравето) и туризма, което предстои да бъде разработвано и е с доказан здравно-превантивен и анти-ейджинг ефект. Общата класификация на най-разпространените видове се определя от температурата на водата, химическия ѝ състав и механичната сила на въздействие при използване на специализирана апаратура (*графика 1*).

¹ Chipeva 2019.

² Donev et al. 2019.

³ Ivanova 2019.

⁴ Vasileva et al. 2019.

⁵ Chalakov 2020.

⁶ Nesheva 2020.

⁷ Polimenov 2019.

⁸ Ignatova et al. 2020.

⁹ Konchev 2019.

¹⁰ Trendafilov et al. 2013.

¹¹ Chalakov 2016.

¹² Tomova 2021.

¹³ Nesheva 2019.

¹⁴ Dimitrova 2017.

¹⁵ Dimitrova 2019.

¹⁶ Veselinov 2021.

¹⁷ GWI 2014.

¹⁸ Dimitrova et al. 2019a.

¹⁹ Dimitrova 2020.

²⁰ Dimitrova et al. 2021.

²¹ Д-р Виргиния Михайлова: основател и ръководител на Центъра за възстановяване на олимпийски състезатели в България, носител на Платинения орден на МОК за цялостен принос в развитието на международното Олимпийско движение. Разписана декларация за съгласие да се публикуват данни от нейния личен архив.

Графика 1. Рекреативна и козметична функция от въздействието на водните процедури с топла вода

Механизмът на физиологичното въздействие на водната среда се определя главно от нейните физични свойства. Терморегулаторният капацитет, плътността и топлопроводимостта превръщат водата в удобна среда за здравна превенция, рекреация и позитивен козметичен ефект. Способността за отдаване и приемане на топлина в организма се активират в резултат на температурния контраст между телесната температура и тази на водната среда. Под влияние на водните процедури в кожата се активират ензимни системи, които пряко влияят върху съдовия тонус и кръвообращението. Този сложен механизъм се осъществява чрез възникване на нервни импулси, преминаващи през гръбначния стълб, за да стигнат до терморегулаторните центрове в кората на мозъка. В зависимост от характера и силата на възприетото дразнене се предават възбудните или задръжни импулси към органи и системи, чиято дейност се активира или понижава. Следователно водните процедури (топли или хладни) предизвикват сложни по своя характер реакции, но свършената система за терморегулация на организма винаги запазва своето топлинно равновесие. Запазването на телесната температура на постоянно ниво е една от най-важните жизнени функции на човека (37°C). Въздействието на водните процедури с топла вода води до следните основни физиологични резултати:

- ✓ Активна хиперемия (богат приток на кръв) към кожата;
- ✓ Активни функции на потните жлези;
- ✓ Активиране обмяната на веществата.

Редовното прилагане на различни въздействия във водна среда допринася за дееспособността на термо регулаторните системи на организма. Усъвършенстването на терморегулацията се изразява в повишаване устойчивостта към простудни заболявания.

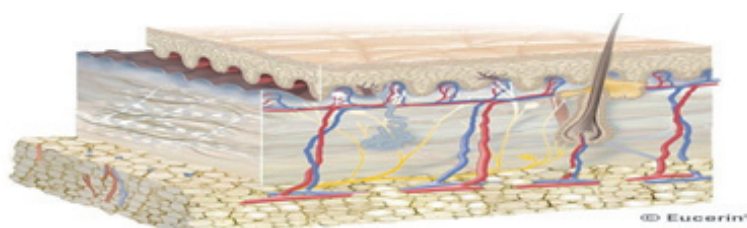
Топлинната регулация се осъществява от процесите на топлообмена, изразен с топлоприемане и топлоотдаване. Тези балансиращи се процеси поддържат температурните условия в организма на постоянно ниво. Когато се прилагат охладителни процедури, температурата на тялото се връща към изходното си ниво много по-бързо.

Когато Сра-терапевтът предлага на туристите да използват водни процедури (пасивно) или двигателна активност във вода (динамично), е важно да се съобрази с две основни категории правила: психологически и функционални. Включването на водни въздействия в туристическите пакети удовлетворява две изисквания. На първо място, прави предлаганите пакети по-продаваеми, и на второ, наред с функционалния има и козметичен ефект. Психологическите и функционални правила е необходимо да се прилагат в единство, с което да се постигне повторяемост на услугата в резултат на позитивния ефект върху организма на клиента (таб. 1).

Освен температурните контрасти водните процедури имат мощно рекреативно въздействие чрез механичното дразнене, което събужда проприорецепторите чрез тактилните сензори. По данни на медицинската енциклопедия на български език, кожата е важен сетивен орган. В кожата се намират различни механорецептори. Механорецепторите осъществяват тактилната сетивност, която включва усещанията за допир, натиск и вибрация. Към тактилната сетивност се отнасят усещанията за разтягане на кожата, гъдел, сърбеж и движението на предмет по повърхността на кожата. Освен тактилната сетивност механорецепторите могат да получават информация и за дълбоката сетивност.

Таблица 1. Психологически правила за спазване при въздействия с водни процедури.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРАВИЛА			
Обстановка	Странични дразнители	Положителни аргументи	Цена
Луксозна среда и smart апаратурно оборудване	Музикален фон, индивидуално ползване на услугата, Арома терапия	Физиологична аргументация и примери от живота на известни личности	Висока
Апаратурно оборудвана среден клас	Тишина и преграден периметър	Съвет за ефекта на отделен апарат	Средна
Стандартни вани и басейни	Групово ползване на процедурата	Пример с практиката в други страни	Ниска

Графика 2. Три слоена структура на кожата: епидермис, дермис и субкутис (източник Eucerin.bg)

Към нея се включват усещанията за движение, силата и посоката на движението, тона на мускулите, позицията на тялото и преместването на частите му в пространството. Като заключение може да се каже, че под общото наименование механорецептори се включват рецепторите за допир, натиск и вибрации (тактилните рецептори) и проприорецепторите. Важно въздействие оказ-

ва хидростатичното налягане, което се изразява в лек, равномерно разпределен масаж по посока на лимфния и венозен отток от цялата периферия. Дозировката се определя според желания краен резултат на възбуда или разхлабване. В тази връзка, Wellness&Spa консултантът е необходимо да се съобразява с реакциите на организма при въздействие с водни процедури (таб. 2).

Таблица 2. Функционални правила за спазване при въздействие с водни процедури.

ФИЗИОЛОГИЧНИ ПРАВИЛА			
Т° на водата	Кръвно налягане	Ударен и минутен обем	Пулс
Студени	Повишено	Слабо увеличен	Учестен
Индиферентни	Не се променя или слабо се понижава	Почти не се променя	Слабо забавен
Топли	Намалено, особено диастоличното	Увеличен	Учестен
Горещи	Повишено	Рязко увеличен (понякога до 400%)	Силно учестен

Влиянието на водните процедури върху нервната система е водещо, а реакциите на всички останали функции влизат в подчинен характер. Топлата вода, приложена за кратко

време, възбужда нервната система, а когато се прилага продължително време, снижава възбудните процеси и има успокояващо въздействие.

Таблица 3. Реакции на нервната система в организма при въздействие с водни процедури.

Реакции на нервната система			
Т° на водата	Продължителност	Реакция на нервната с-ма	Мускулен тонус
Студени /Топли	1-2 min	Възбуждащо действие	Тонизиращ ефект
Индиферентни	20 min	Разхлабващо действие	Премахва умората
Топли /Хладни	10 min	Разхлабващо действие	Подобрява функционалния капацитет
Горещи	10 min	Разхлабващо действие	Дълбоко възстановява

Водните процедури с индиферентна температура имат оптимално въздействие върху Централната нервна система (ЦНС). Контрастните интензивни температурни въздействия (с гореща и със студена вода) са с изразен възбуден ефект върху организма на здравия човек.

Рекреативни водни процедури

Водните процедури, които определят рекреативното и козметично въздействие, както по време на отдих и туризъм, така и в ежедневния режим (графика 3):

Графика 3. Класификация на водните процедури със здравно-превантивна или козметична приложимост.

ДИСКУСИЯ

Дискутираме съдържанието и особеностите на основни водни процедури, които сме прилагали в практиката. Публикацията прави описание на конкретни хидротерапии, като паралелно пояснява спецификата на техния здравословен ефект, относно:

- ✓ йимически обогатени водни процедури (лекарствени вани);
- ✓ струевиден душ;
- ✓ джакузи;
- ✓ перлена вана;
- ✓ тангентор.

Тангентор

Провежда се с помощта на специален апарат (*тангентор*), който чрез всмукателна помпа засмуква вода от ваната и под налягане я връща обратно в нея. Налягането се регулира със специален кран и се отчита с помощта на манометър. В туристическата мрежа се използват различни апарати и вани тангентори. При последните апаратът за подводен масаж е вграден и представлява един общ уред с ваната. В нея има монтирана поставка за главата.

По наше мнение благоприятното въздействие на подводния душ определяме:

1. Индиферентната температура на водата намалява тонуса на гладката и напречно набраздената мускулатура, подпомага

релаксацията, увеличава обема на ставните движения в максималните им физиологични граници.

2. Стимулиращото влияние на механичния фактор – водната струя, се изразява в еластични вибрации, въздействащи в дълбочина върху тъканите. Механичното дразнене, предизвикано от сравнително високото налягане, има подчертан тонизиращ ефект – бързо настъпва хиперемия.

Перлена вана

Перлената вана представлява прекрасна водна процедура, съчетана с въздействието на въздушни мехурчета.

Въздухът се подава под налягане чрез компресор в метална решетка, която е поставена на дъното на ваната. По ребрата ѝ има множество отворчета, през които въздухът минава във водата във вид на мехурчета, приличащи на перли. Те полепват по тялото на легналия във ваната състезател и дразнят кожните рецептори. Най-вероятно по коров път тези нежни тактилни дразнения на нервните окончания премахват натрупаната нервна умора. Перлените вани имат подчертан успокояващ ефект.

Струевиден душ

Тази водна процедура е модификация на Шарко. За първи път в България тя се внедрява при олимпийски състезатели от д-р В. Михайлова. Там се създава оригинална методика за процедурата. Използва се душовия наконечник на тангентора.

Джакузи

При съвременното строителство на басейни в хотелските вериги джакузито е неразделна част от тях. То спада към многоструйните вани, но силата на подводната струя е значително по-слаба от тази при тангентора.

Химически обогатени водни процедури (лекарствени вани)

За да се засили въздействието на водния фактор, се използват допълнителни химически средства – лекарства и билкови екстракти, етерни масла, соли и други химически смеси или стандартни козметични добавки. Те се прилагат при индивидуални водни процедури във вана.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основано на горния анализ на резултатите и дискусията правим следните изводи:

1. Различните водни въздействия имат позитивен ефект върху термо регулаторните способности на организма.

2. Усъвършенстването на терморегулацията се изразява в повишаване устойчивостта към простудни заболявания.

3. Точната дозировка на въздействията води до емоционално усещане за удовлетвореност от страна на клиентите, в резултат на което услугата се търси многократно.

4. Въздействието на водните процедури с топла вода води до следните основни физиологични резултати:

- ✓ активна хиперемия (богат приток на кръв) към кожата;
- ✓ активни функции на потните жлези;
- ✓ активизиране обмяната на веществата.

БИБЛИОГРАФИЯ

Chalakov 2020: Chalakov, Milen. Optimizing the Control of Technical Performance of Forehand Stroke among 12-year Old tennis Players Using Martin's Sigma Method, Trakia Journal of Sciences, No 18(1), 682-688.

Chalakov 2016: Chalakov, Milen. Турнирите по фехтовка на всички оръжия, проведени в Народна Република България между 1976-1978 г. [Turnirite po fekhovka na vsichki oruzhiya, provedeni v Narodna Republika Bulgariya mezhdur 1976-1978 g. NSA Press], Sofia, 230-233.

Chipeva 2019: Chipeva, Maya. Авангард Прима: Канго джъмпис Аеробика. София. [Avangard Prima: Kango dzhemps Aerobika], Sofia.

Dimitrova 2017: Dimitrova, Bistra. Recreative Industry, Innovations and the Bulgarian Educational Model for Specialised Staff. Conference: International Scientific Congress 'Applied sports sciences'. Sofia, 406-410, Proceeding_book_icass2017.pdf.

Dimitrova 2019: Dimitrova, Bistra. Quality Assessment about Standards for Wellness Services and Certified Skills of Specialized Staff. Trakia Journal of Sciences, No 17 (2), 143-149. Available at: <http://tru.uni-sz.bg/tsj/Vol.17>

Dimitrova 2019a: Dimitrova, Bistra. New Smart Educational Model 'Wellness instructor'. Avangard Prima, Sofia.

Dimitrova 2020: *Dimitrova, Bistra*. Relationships Between Education and Innovations in the Recreational Industry in Bulgaria. *Trakia Journal of Sciences*, No 18 (2), 143-149. Available at: <http://tru.uni-sz.bg/tsj/>

Dimitrova, Izov, Alexandrova et al. 2021: *Dimitrova, Bistra, Nikolay Izov, Velichka Alexandrova, Rumen Iossifov, Darinka Ignatova, Dimitar Trendafilov, Vasil Petrov, Gergana Vasileva*. НСА Прес: Smart когнитивен инструментариум. Външна оценка на професионални компетенции за кадри в Нишов туризъм, София. [NSA Pres: Smart kogнитiven instrumentarium. Vñshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizñm]. Sofia, 97-102.

Donev, Andonov, Djobova et al. 2019: *Donev Jordan, Stoyan Andonov, Stefka Djobova, Jordan Jordanov Donev, Oleg Hristov, Ivelina Kirilova, Stoyan Bahchevanski, Rumen Iossifov, Velichka Aleksandrova, Bogomil Angelov, Nataliq Stoyanova*. Comparative Study of Measuring Physical Activity Among Sport Students. Conference: International scientific congress 'Applied sports sciences. Balkan scientific congress of physical education, sports and health', 15 – 16 November 2019, Sofia, 369-374.

GW 2014: Global Wellness Institute. Economic Report. Miami, 27-28, USA. Available at: <https://www.globalwellnessinstitute.org/>. (Accessed 3 Dec 2014).

Ignatova, Iliev 2020: *Ignatova, Darinka, Alexandar Iliev*. Motor Qualities and Their Influence on Children's Development. *International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreation, Wellness Industry and Niche Tourism*, No 2 (1-2), 16-44. Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org>.

Ivanova 2019: *Ivanova Vessela*. Influence of Gymnastic Exercises in the Water Environment. *International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreation, Wellness Industry and Niche Tourism*. No 1 (1), 53-56. Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/>.

Konchev 2019: *Konchev Mihail*. Big Data,

Neural Network and Predictive Analytics: Application in the Field of Sport, in *International scientific congress 'Applied Sports Sciences' and Balkan scientific congress 'Physical Education, Sports, Health' in Sofia, Bulgaria, 2019*, NSA Press, Sofia, 393-397.

Polimenov 2019: *Polimenov Mincho*. Transfer of Innovation in the Service Technology for Increasing the Restaurant Quality Product. *International Scientific journal Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism*. No 1 (2), 29-35. Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/>

Томова 2021: *Томова, Tatiana*. Менструални разстройства – разпространение и проява. [Menstrualni raztroi@stva – razpostranenie i proyava]. *International Scientific journal Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism*. 3(2), 33-38. Available at: <https://scjournalbg.globalwaterhealth.org/>

Trendafilov, Dimitrova 2013: *Trendafilov, Dimitar, Bistra Dimitrova*. Aqua Spinning as Anti-stress Health Prevention. *Sport Mont*, Vol.XI (37-38-39), 467-473.

Vasileva, Chipeva 2019: *Vasileva Kapka, Chipeva, Maya*. Изследване и оценка на двигателната дееспособност и техническите умения на студентите в учебните часове по баскетбол на техническия университет София. [Izsledvane i otsenka na dvigatelната deesposobnost i tekhnicheskite umeniya na studentite v uchebnite chasove po basketbol na tekhnicheskaya universitet Sofiya]. *International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreation, Wellness Industry and Niche Tourism*. No 2 (2), 22-27. Available at: <https://scjournalbg.globalwaterhealth.org/>.

Veselinov 2021: *Veselinov, Dimitar*. Диалогът в образованието. Десети международен есенен научно-образователен форум, Диалогът в образованието – съвременност и перспективи. [Dialogat v obrazovaniето, Deseti mezhhdunaroden esenen nauchno-obrazovatelyen forum. Dialogat v obrazovaniето – suvremennost i perspektivi]. *Sofiya*, 11-16.

Aquatic Environment – Effective Tool for Health Prevention and Hardening

Yordan Donev, Dimitar Trendafilov, Румен Йосифов

According to the UN Annual Report on the Happiness Index by Nations, water practices show growth that is higher than the overall growth of all physical leisure activities. **Methods:** We apply a comparative analysis of applied innovative aqua programs by gender, for people in active age. **Results:** The immune system health is increased through the hardening effect of the aquatic environment and zone-oriented motor activity, according to gender and age. Aqua programs, backed by scientific evidence of effectiveness, combined with personalised diets, are increasingly desirable and fill the schedule of coaches with 2-3 weeks ahead. **Discussion:** Aqua practices are an effective tool for health prevention and a successful strategy against panic attacks. **Conclusion:** Aqua practices are a profitable tool for investing in individual, family and corporate health by raising the level of Well-being.

Evaluation of the Diet of Crossfit Participants in a Crossfit Affiliate Box in Sofia, Bulgaria

Mihail Konchev,
Dilyana Zaykova
National Sports Academy 'Vassil Levski'

Abstract: The mix of proteins, carbohydrates, and fats properly can maintain good energy level and fast removal of metabolic products. We present the evaluation of the men and women participants diet in a CrossFit affiliate box in Bulgaria. We compare it with the recommendations for high-intensity training. The data were obtained from a questionnaire for nutrition. Energy intake and carbohydrate consumption values were lower than recommended for exercises with high-intensity. The lower carbohydrate intake negatively influences the energy intake but has with no significant risk for the efficient energy provision of the long-term recovery processes.

Keywords: CrossFit nutrition, energy intake, energy needs, recommendation

Ключови думи: кросфит хранене, прием на енергия, енергийни нужди, пропорьки

Mihail Konchev is full time Associated Professor at the Department 'Theory of Sport' in National Sports Academy 'Vassil Levski', Sofia.

E-mail: mivailov@abv.bg

Dilyana Zaykova is a full-time chief assistant at the Department of Weightlifting, Boxing, Fencing and Sports for All at the National Sports Academy 'Vasil Levski'.

E-mail: diliana.zaikova@abv.bg

INTRODUCTION

CrossFit training sessions include sets of exercises with various ways of execution, aimed at the development of a number of motor qualities. Like in most sports, when practising CrossFit one should combine proteins, carbohydrates, and fats properly so that one can maintain good energy level, positive nitrogen balance, and fast removal of metabolic products¹.

The CrossFit founder recommends high protein consumption – about 30 % of the daily calory intake, and its weight values should range from 1.5 to 2 - 2.2 g/kg. The fat consumption should cover 30 % of the daily energy needs, and carbohydrate consumption – about 40 % of the daily calory intake². This percentage of nutrients is based on Zone Diet³ which, according to Glassman, is a healthy way of optimal nutrient combination for a lasting loss of body fat⁴.

McArdle et.al. recommend that people practicing high-intensity sports should have a diet based on 50-75 % carbohydrates, 20-30 % proteins, and 30-45 % fat⁵.

The specialists in the field of sports nutrition recommend a protein consumption of 1.4–2.0 g/kg for high-intensity sports⁶; the recommendations of American College of Sports Medicine

(ACSM) for this kind of intensity training are 1.2–2.0 g/kg⁷. ACSM recommends that athletes have carbohydrate consumption equal to 3–12 g/kg depending on the intensity of their training sessions, their duration and weekly frequency. Fat consumption should provide as much as 20 %–35 % of the total energy intake⁸.

AIM

The aim of this research was to evaluate the diet of men and women practicing CrossFit and to compare it with the recommendations for high-intensity training.

STUDY DESIGN: Prospective Face-to-face questionnaire and online electronic questionnaire.

METHODS

Participants

The research was done among 43 participants: 26 men and 17 women (age 31.7 ± 6.4 and 35.8 ± 6.4 years, respectively) who practice CrossFit in a CrossFit affiliate box located in Sofia, Bulgaria. We selected and processed statistically only the answers of those who filled in the questionnaire properly. The sports characteristics of the participants are presented in Table 1.

NUTRITION ASSESSMENT

The participants filled in a nutrition questionnaire used with different subjects previously⁹. The test included questions about the participants' age, height and weight, sports experience, num-

ber of training sessions per week and their duration. There were 27 questions about the weekly consumption of main food products measured in gr, ml, or number, as well as questions about the information sources used for making a diet. On the basis of the answers provided, we calculated the daily intake of proteins, carbohydrates and fat (g/kg), their relative intake (g/kg/day), and their relative share in providing the energy (%). The energy intake (EI) was calculated on the basis of the energy contents of the main food products included in the questionnaire.

The metabolism was calculated with the formulas of Harris-Benedict (BMR kcal/day), the energy needs (EN) - kcal/kg/day with the formula: $BMR \text{ kcal/day} \times (1.2 + 0.08 \times \text{session of training})^{10}$.

We used the National Nutrient Database for Standard Reference Release 28, United States Department of Agriculture, Agricultural Research Service as a reference source as regards the energy content of the main food products included in the questionnaire.

All participants in the study gave their written informed consent.

STATISTICAL ANALYSIS

The statistical processing of the data was done with a software package SPSS V.23. We used statistical tests checking the normal distribution of the data (Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk), Paired Samples Student t-Test, One Samples Student t-Test, Independent Samples Student t-Test, non-parametric test of Mann Whitney for independent samples. The data in the text and

Table 1. Characteristics of the participants

	Men (n=26)	Women (n=17)
Average sports experience (years)	3.7 ± 0.5	3.2 ± 0.9
Average training sessions per week (n)	5.1 ± 1.1	5.3 ± 0.7
Average duration of the trainings (min)	76.6 ± 15.8	63.3 ± 15.2

¹ Sousa et al. 2014.

² Glassman 2010: 1-115.

³ Stulnig 2015: 39-41.

⁴ Glassman 2004: 1-10.

⁵ McArdle 2010: 82-97.

⁶ Kreider et al. 2010: 301-305; Jäger et al. 2017.

⁷ ACSM 2016: 543-568.

⁸ ACSM 2016: 543-568.

⁹ Zaykova, 2017: 73-82; Zaykova, Petrov 2017: 58-64; Miteva, et al. 2020: 108-116.

¹⁰ Harris, Benedict 1919; Miteva et al. 2020: 108-116.

Table 2. The anthropometric characteristics of the participants

	Men (n=26)	Women (n=17)
Body height (m)	176.2± 5.3	168.1 ± 6.7
Body mass (kg)	78.8 ± 9.3	59.4 ± 6.1
BMI (kg/m ²)	22.8 ± 1.38	21.0 ± 1.05

the tables are presented as means ± standard deviations (SD). The level of statistical significance was set at $p < 0.05$.

RESULTS

The anthropometric characteristics of the participants are presented in Table 2. BMI was calculated with the formula $BMI = W/h^2$ ¹¹. The values of BMI of the researched men and women (Table 2), being an indicator for the presence of body fat, were within the weight norms: 18.5 – 24.99 kg/m²¹².

Table 3 presents the mean values of the results from the nutrition test. The indicators were compared by gender, and the values for the whole sample were compared with the recommendations of ACSM¹³ about Energy needs and recommended consumption of protein, carbohydrates, and fat (g/day and g/kg/day) in high-intensity training. The percentage ratio of the consumed macronutrients was compared with the lowest recommended level for this kind of load¹⁴ because the researched individuals are not CrossFit competitors. The results were checked for statistically significant differences.

We did not find any significant difference between the total energy intake (EI) of the researched group (2469.7±903.07 kcal/day) and the calculated energy needs (EN) (2632.0±482.55 kcal/day) (sig=0.135). There was no significant difference between their relative values either: RDEI (relative daily energy intake) – 36.8 ± 2.86 kcal/kg/day and RDEI (relative daily energy intake) – 34.5 ± 11.14 kcal/kg/day, respectively (sig=0.258).

We did not find any significant difference between RDEI men (34.9±10.95 kcal/kg/day) and RDEI women (33.9±11.72 kcal/kg/day) (sig=0.769).

There was a significant difference between RDEI of the researched group (34.5±11.44 kcal/kg/day) (sig=0.002) and the recommended 40 kcal/kg/day¹⁵.

The daily protein consumption of the researched men (115.2±37.16 g/day) was significantly lower (sig=0.008) than the one in the recommendations for men practicing CrossFit – 135 g/day. The daily protein consumption of the researched women (90.8±17.15 g/day) was close to the recommended values – 92 g/day, but without significant differences (sig=0.764)¹⁶.

The average protein consumption was 1.6±0.44 g/kg/day (men), and 1.5±0.34 g/kg/day (women) and the values coincide with the recommendations for people practicing CrossFit (1.5 g/kg/day to 2.2 g/kg/day)¹⁷ and the recommendations of ACSM for high-intensity loads: 1.2–2 g/kg/day¹⁸. We did not find any statistically significant difference in protein consumption of men and women (sig=0.574).

The consumed carbohydrates by men (4.7±1.71 g/kg/day) and by women (4.1± 1.75 g/kg/day) were less than the lowest recommended level in high-intensity training (6-10 g/kg/day)¹⁹. We did not find any statistically significant difference in the consumed carbohydrates by men and women (sig=0.291), but there was a significant difference between the total consumption of the researched group (4.5±1.73 g/kg/day) and the lowest recommended level (sig=0.000).

The mean values of the consumed fat 1.1±0.36 g/kg/day by the researched men and 1.1±0.53 g/kg/day by the researched women were slightly above the recommended highest level for high-intensity load (0.5-1.0 g/kg/day)²⁰. There was no significant

¹¹ Prentice, Jebb 2001: 141-147.

¹² Prentice, Jebb 2001: 141-147.

¹³ ACSM 2016: 543-568.

¹⁴ McArdle et al. 2010: 82-97.

¹⁵ ACSM 2016: 543-568.

¹⁶ Kerksick et al. 2018.

¹⁷ Glassman 2010: 1-115.

¹⁸ ACSM 2016: 543-568.

¹⁹ ACSM 2016: 543-568; Burke et al. 2011: 17-27.

²⁰ ACSM 2016: 543-568.

difference between fat consumption by the two genders (sig=0.494) and between the total fat consumption (1.1 ± 0.43 g/kg/day/day) and the highest recommended level (sig=0.198).

The calculated energy from proteins 18.3 ± 3.8 % was significantly lower (sig=0.003) than the lowest recommended level (20-30%) of protein consumption for high-intensity load²¹ and significantly below the recommended values of 30% in CrossFit²². There was a very good congruence of average fat consumption 29.3 ± 7.6 % and the recommended fat consumption for CrossFit 30 %²³, as well as the lowest level according to the recommendations for high-intensity load (30-45 %)²⁴ but

without a significant difference (sig=0.544). The consumed carbohydrates 52.4 ± 9.0 % were within the lowest recommended level for high-intensity load (50-75 %)²⁵ and were significantly higher than the recommended level in CrossFit (40 %)²⁶. There were no significant differences between the percentage intake of carbohydrates (sig=0.072) of the researched group and the recommended percentage²⁷. As regards the percentage ratio of macronutrients taken by the researched men and women, we found a significant difference between the protein intake (sig=0.038). There were no differences in the consumed fat (sig=0.227) and carbohydrates (sig=0.058).

Table 3. Mean values of energy and macronutrients intake in CrossFit participants

	Men (n=29)	Women (n=18)	Total (n=47)	Recommendations 1,2
Energy needs				
kcal/day	2919.1 $\pm$ 387.26	2169.3 $\pm$ 125.34	2632.0 $\pm$ 482.55	
kcal/kg/day	36.3 $\pm$ 3.13	36.2 $\pm$ 2.46	36.8 $\pm$ 2.86	□40 kcal/kg/day ¹
Energy intake				
kcal/day	2755.7 $\pm$ 893.55	2008.9 $\pm$ 726.20	2469.7 $\pm$ 903.07	
kcal/kg/day	34.9 $\pm$ 10.95	33.9 $\pm$ 11.72	34.5 $\pm$ 11.44	□40 kcal/kg/day ¹
Protein				
g/day	115.2 $\pm$ 37.16	90.8 $\pm$ 17.15	105.9 $\pm$ 33.07	
g/kg/day	1.6 $\pm$ 0.44	1.5 $\pm$ 0.34	1.5 $\pm$ 0.40	1,2–2,0 g/kg/day ¹
% of energy	17.4 $\pm$ 2.8	19.7 $\pm$ 4.7	18.1 $\pm$ 3.6	20-30% ²
Fat				
g/day	84.0 $\pm$ 31.48	78.0 $\pm$ 30.81	77.9 $\pm$ 31.87	
g/kg/day	1.1 $\pm$ 0.36	1.1 $\pm$ 0.53	1.1 $\pm$ 0.43	0.5-1.0 g/kg/day ¹
% of energy	28.3 $\pm$ 6.5	31.0 $\pm$ 9.0	29.3 $\pm$ 7.6	30–45% ²
Carbohydrates				
g/day	368.8 $\pm$ 132.48	244.9 $\pm$ 106.79	321.3 $\pm$ 136.39	
g/kg/day	4.7 $\pm$ 1.71	4.1 $\pm$ 1.75	4.5 $\pm$ 1.73	6-10 g/kg/day ¹
% of energy	54.4 $\pm$ 7.7	49.3 $\pm$ 10.2	52.4 $\pm$ 9.0	50–75% ²
Animal protein (%)			54.9 $\pm$ 17.9	
Animal fat (%)			67.4 $\pm$ 15.7	

Legend: (ACSM, 2016)²⁸ – 1; (McArdle et al, 2010)²⁹ – 2.

²¹ McArdle et al. 2010: 82-97.

²² Glassman 2010: 1-115.

²³ Glassman 2010: 1-115.

²⁴ McArdle et al. 2010: 82-97.

²⁵ McArdle et al. 2010: 82-97.

²⁶ Glassman 2010: 1-115.

²⁷ McArdle et al. 2010: 82-97.

²⁸ ACSM 2016: 543-568.

²⁹ McArdle et al. 2010: 82-97.

CrossFit participants had to provide some information about the way they make their diet (**Fig. 1**). They could mark more than one correct answer. When making their diet, women consulted mostly their coach (n=9) and nutritionist

(n=6). Fewer of them used Internet sources (n=4). The main source of information for the researched men was the Internet (n=10) and their coach (n=7). Another part of them made their dietary plan themselves (n=5) or used other sources (n=5).

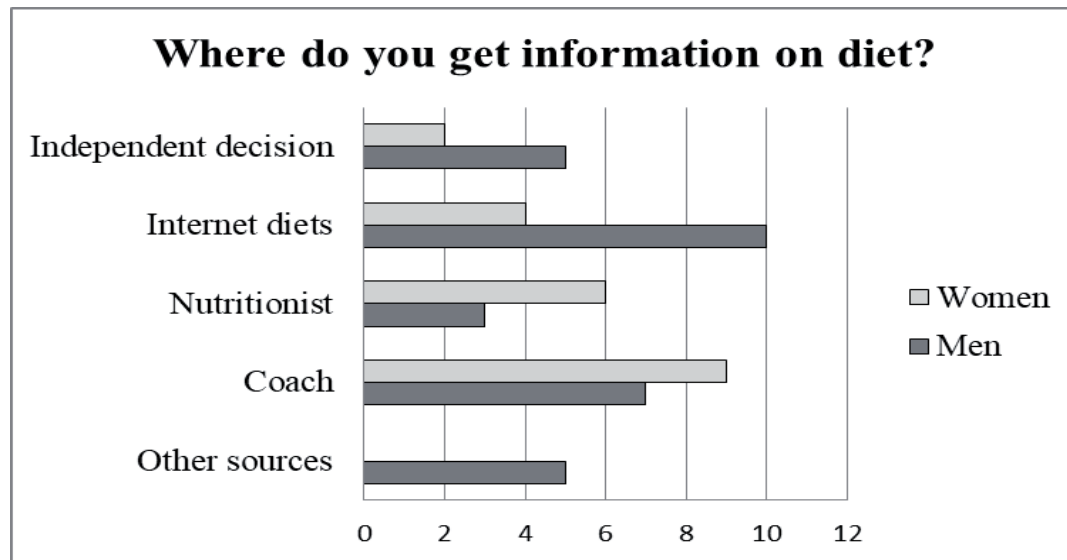

Figure 1. Sources of information on diet

DISCUSSION

CrossFit is a discipline with high requirements in terms of training session and nutrition. This sport falls into the group of high-intensity sports according to the classification of American College of Sports Medicine³⁰. Nutrition is crucial for maintaining and improving training efficiency, sports achievements, and athletes' health status³¹.

The assessment of the diet of the researched individuals practicing CrossFit showed lower EI compared to the recommendations for high-intensity load and calculated EN, mostly due to the lower carbohydrate intake both by men and women. The energy needed for handling loads with high intensity, 5-6 times a week, with training session duration of 1-3 hours is 600-1200 kcal/h during exercise with total energy expenditure 2500-8000 kcal/day for 50-80 kg athlete³². Chronic energy shortage in combination with high energy

expenditure as a result of the training sessions could lead to menstrual disorders, weight loss, reduction of bone mineral density, dehydration, and other health problems among women³³. The negative effects for men are lower testosterone levels, impaired concentrations, insulin resistance, and other health problems³⁴.

CrossFit is a high-intensity load with recommendations for 6-10 g/kg daily amount of carbohydrates taken³⁵. They are the main source of energy in anaerobic conditions. It is desirable that most of them be with low to moderate glycemic index³⁶. The metabolic profile of CrossFit training sessions dominates glycogenic energy production. A sports diet which does not provide a high carbohydrate intake cannot suffice adequately the energy expenditure during a training session and will prevent the adequate recovery later³⁷. The low

³⁰ ACSM 2016: 543-568.

³¹ Aerenhouts *et al.* 2011: 73-82.

³² ACSM 2016: 543-568.

³³ Loveless 2017: 301-305.

³⁴ Koehler *et al.* 2016: 1921-1929.

³⁵ ACSM 2016: 543-568; Burke *et al.* 2011: 17-27.

³⁶ Glassman 2010: 1-115.

³⁷ Escobar 2016: 460-470; Burke, *et al.* 2011: 17-27.

carbohydrate intake and glycogen levels will lead to loss of muscle mass because the structure protein cannot be included in the energy provision of the organism during a training session³⁸. The recommendations for a higher carbohydrate intake are due to the specific for this sport high cardio-respiratory activities which are also a premise for a greater depletion of glycogen depots and high levels of glycogen in the muscles and liver³⁹.

The optimal protein intake in athletes' diet is crucial for the stimulation of the synthesis of muscle proteins and respectively – muscle hypertrophy, suppression of structure protein and stimulation of other adaptive answers resulting from sports trainings⁴⁰. The protein intake of the researched men and women, as well as the mean values for the researched group were within the recommended range: 1.2-2.0 g/kg⁴¹; 1.4–2.0 g/kg⁴². The protein consumption should be based on the activity, intensity, and athletes' training experience⁴³. The consumption of animal protein consisting of all irreplaceable amino acids in optimal ratio was dominant among the athletes in our research. Animal proteins provide 54.9±17.9 % of the total protein consumption of our sample. Animal fats are also dominant (67.4±15.7 %) which can be explained with the high consumption of meat, fish, eggs, milk and dairy products. These food products are characterized with high biological values (Protein Digestibility Corrected Amino Acid Score) with maximum possible score of 1,0.

Animal meat has a score of 0.9, compared to the values of most vegetables and fruit - 0.5 to 0.7⁴⁴.

Fat consumption of the researched athletes was congruent with the recommended intake of 30 % in CrossFit⁴⁵ and for high-intensity load⁴⁶. The values of the consumed fat for athletes are a little higher as a percentage than the values for those not engaged in sport and it is recommended that mono non-saturated and poly non-saturated fat acids be prevalent⁴⁷.

The results from the questionnaire showed that the main sources of information about the diet of the CrossFit participants came mainly from the Internet (for men), coaches (for women), and nutritionists. Women tend to trust specialists in the area of nutrition and their coaches' competence. The role of CrossFit coaches is very important both for providing optimal training sessions and for making adequate dietary regimes appropriate for the intensity of the training sessions, their duration and frequency.

CONCLUSIONS

The mean values of the consumed proteins by the researched individuals were congruent with the recommendations for high-intensity training loads. The lower carbohydrate intake negatively influences the energy intake but has with no significant risk for the efficient energy provision of the long-term recovery processes.

³⁸ Burke et al. 2011: 17-27; McArdle et al. 2010: 82-97.

³⁹ Escobar 2016: 460-470.

⁴⁰ Phillips, Loon 2011: 29-38.

⁴¹ ACSM 2016: 543-568.

⁴² Kreider et al. 2010: 301-305; Jäger et al. 2017.

⁴³ Glassman 2010: 1-115.

⁴⁴ Schaafsma 2000: 1865-1867.

⁴⁵ Glassman 2010: 1-115.

⁴⁶ McArdle et al. 2010: 82-97.

⁴⁷ Gleeson et al. 2004: 115-125; Kerksick et al. 2018.

BIBLIOGRAPHY

- Aerenhouts *et al.* 2010: Aerenhouts, Dirk, Peter Deriemaeker, Marcel Hebbelinck, Peter Clarys. Energy and Macronutrient Intake in Adolescent Sprint Athletes: A Follow-up Study. *Journal of Sports Sciences* 2011;29(1),73-82.
- ACSM 2016: American College of Sports Medicine and Academy of Nutrition and Dietetics, Dietitians of Canada.
- Thomas, Erdman, Burke 2016: Thomas, Travis, Kelly Erdman, Louise Burke. Nutrition and Athletic Performance. Joint Position Statement, Special Communications. *Official Journal of the American College of Sports Medicine*; 48(3), 543-568.
- Burke *et al.* 2011: Burke, Louise, John Hawley, Stephen Wong, Asker Jeukendrup. Carbohydrates for Training and Competition. *Journal of Sports Sciences*, 9, 17-27.
- Escobar *et al.* 2016: Escobar, Kurt, Jacobo Morales, Trisha Vandusseldorp. The Effect of a Moderately Low and High Carbohydrate Intake on Crossfit Performance, *International Journal of Exercise Science*, 1;9(3), 460-470.
- Glassman 2004: Glassman, Greg. Meal Plans. *CrossFit Journal*. 21, 1-10.
- Glassman 2010: Glassman, Greg. The CrossFit Training Guide. *CrossFit Journal* 2010, 1-115.
- Gleeson *et al.* 2004: Gleeson, Michael, David Nieman, Bente Pedersen. Exercise, Nutrition and Immune Function, *Journal of Sports Sciences*, 22, 115-125.
- Harris, Benedict 1919: Harris, J, Francis Benedict. A Biometric Study of Basal Metabolism in Man. Washington, DC: Carnegie Institute of Washington.
- Jäger *et al.* 2017: Jäger, Ralf, Chad Kerksick, Bill Campbell, Paul Cribb, Shawn Wells, Tim Skwiat, Martin Purpura, Tim Ziegenfuss, Arny Ferrando, Shawn Arent. Abbie Smith-Ryan, Jeffrey Stout, Paul Arciero, Michael Ormsbee, Lem Taylor, Colin Wilborn, Doug Kalman, Richard Kreider, Darryn Willoughby, Jay Hoffman, Jamie Krzykowski, Jose Antonio. International Society of Sports Nutrition Position Stand: Protein and Exercise. *Journal of the International Society of Sports Nutrition*, 14-20.
- Kerksick *et al.* 2018: Kerksick, Chad, Colin Wilborn, Michael Roberts, Abbie Smith-Ryan, Susan Kleiner, Ralf Jäger, Rick Collins, Mathew Cooke, Jaci Davis, Elfego Galvan, Mike Greenwood, Lonnie Lowery, Robert Wildman, Jose Antonio, Richard Kreider. ISSN Exercise and Sports Nutrition Review Update: Research and Recommendations. *Journal of International Society of Sports Nutrition*, 2018, 15, 38.
- Koehler *et al.* 2016: Koehler, Karsten, Neele Hoerner, Jenna Gibbs, Christoph Zinner, Hans Braun, Mary Jane De Souza, Wilhelm Schaenzer. Low Energy Availability in Exercising Men is Associated with Reduced Leptin and Insulin but not with Changes in Other Metabolic Hormones. *Journal of Sports Sciences*. 2016, 34, 1921-1929.
- Kreider *et al.* 2010: Kreider, Richard, Colin Wilborn, Lem Taylor, Bill Campbell, Anthony Almada, Rick Collins, Mathew Cooke, Conrad Earnest, Mike Greenwood, Douglas Kalman, Chad Kerksick, Susan Kleiner, Brian Leutholtz, Hector Lopez, Lonnie Lowery, Ron Mendel, Abbie Smith, Marie Spano, Robert Wildman, Darryn Willoughby, Tim Ziegenfuss, Jose Antonio. ISSN Exercise & Sport Nutrition Review: Research & Recommendations. *Journal of International Society of Sports Nutrition*, 2(7): 7.
- Loveless 2017: Loveless, Meredith. Female Athlete Triad. *Current Opinion in Obstetrics Gynecology*. 2017, 29, 301-305.
- McArdle *et al.* 2010: McArdle, William, Frank Katch, Victor Katch. Exercise Physiology, Nutrition, Energy and Human Performance, Seventh edition, Lippincott Williams & Wilkins, a Wolters Kluwer Business.
- Miteva *et al.* 2020: Miteva, Silvia, Iliya Yanev, Stefan Kolimechkov, Lubomir Petrov, Lubomir Mladenov, Veneta Georgieva, Petar Smolev. Nutrition and Body Composition of Elite Rhythmic Gymnasts from Bulgaria, *International Journal of Sports Science & Coaching*, 15(1), 108-116.
- Phillips, Van Loon 2011: Phillips, Stuart, Luc Van Loon. Dietary Protein for Athletes: From Requirements to Optimum Adaptation. *Journal of Sports Sciences*. 2011, 29, 29-38.
- Prentice, Jebb 2001: Prentice, A., S. Jebb. Beyond Body Mass Index, *Obesity Reviews*, 2(3), 141-147.
- Schaafsma 2000: Schaafsma, Gertjan. The Protein Digestibility-corrected Amino Acid Score. *Journal of Nutrition*, 130, 1865-1867.
- Sousa *et al.* 2014: Sousa Mónica, Vítor Teixeira, José Soares. Dietary Strategies to Recover from Exercise-Induced Muscle Damage, *International Journal of Food Science and Nutrition*, ;65(2), 151-163.
- Stulnig 2015: Stulnig, Thomas. The Zone Diet and Metabolic Control in Type 2 Diabetes. *Journal of the American College of Nutrition* 2015;34(1), 39-41.
- Zaykova 2017: Zaykova, Dilyana. Хранителен режим при състезатели по борба класически стил от национално и международно ниво [Hranitelnen rejim pri sastezateli po borba klasicheski stil ot nacionalno i mejdunarodno

nivo], Предизвикателства и перспективи пред спортната наука [Predizvikelstva i perspektivi pred sportnata nauka], 73-82.

Zaykova, Petrov 2017: Zaykova, Dilyana, Lubomir Petrov. Оценка на храненето при спортовете културизъм, вдигане на тежести и силов трибой [Otsenka na hraneneto pri

sportovete kulturizam, vdigane na tejesti i silov triboi], Предизвикателства и перспективи пред спортната наука, Специфика на подготовката в различни спортни дисциплини [Predizvikelstva i perspektivi pred sportnata nauka, Specifika na podgotovkata v razlichni sportni disciplini], 58-64.

Оценка на хранителния режим при занимаващи се с CrossFit в лицензирана зала в София, България

Михаил Кончев, Диляна Зайкова

Както при повечето спортове, така и практикуващите CrossFit трябва да съчетават оптимално белтъци, въглехидрати и мазнини, с цел осигуряване на енергийните нужди, поддържането на положителен азотен баланс и по-бързото отстраняване на метаболитните продукти.

Целта на настоящото изследване е да се оцени храненето при мъже и жени, практикуващи CrossFit в лицензирана CrossFit зала в София, България, и да се сравни с препоръките при високоинтензивни натоварвания.

Методи: изследването е проведено с 26 мъже (на средна възраст 30.6 г.) и 17 жени (на средна възраст 30.3 г.), които попълниха въпросник за хранене. Изчислихме дневния прием на белтъци, въглехидрати и мазнини (гр кг дневно и гр дневно), техните относителни стойности в проценти и енергийния им прием (kcal дневно). Енергийните нужди изчислихме от базовата обмяна, умножен по коефициент на физическа активност.

Резултати: Бяха изчислени следните средни консумации гр кг дневно (белтъци: мъже – 1.6 ± 0.48 , жени – 1.4 ± 0.34 ; въглехидрати: мъже – 5.1 ± 2.05 , жени – 4.2 ± 1.84 ; мазнини: мъже – 1.1 ± 0.43 , жени – 1.2 ± 0.52). Енергийният прием и стойностите на консумираните въглехидрати бяха по-ниски от препоръките за натоварвания с висока интензивност.

Заключение: по-ниската консумация на въглехидрати повлиява негативно енергийния прием, но без значителен риск от ефективното протичане на възстановителните процеси в дългосрочен план.

The Multidimensional Content of Wellness Culture

Bistra Dimitrova, Svilen Neykov, Gergana Vasileva
National Sports Academy 'Vasil Levski'

Abstract: The study purpose is to detect the citizens' culture for forest medicine and therapies related to the effect of a healthy lifestyle. Consumers' opinions on innovative services were exploring: forest air and oxygen bath, forest art, forest menu, forest hammam and forest elephant eyes. The activities and publications of the Bulgarian Centre for Excellence 'Heritage BG' disseminate a multidimensional wellness culture. We present an analysis of applied psychometric experiment studying the importance, self-perception and satisfaction in communicating with forests and preserving them as natural heritage.

Keywords: Interactive Wellness activities, innovative services, Recreation and Wellness industry, forest medicine and therapies

Ключови думи: Интерактивни уелнес програми, иновативни услуги, Рекреативна индустрия и Нишов туризъм, горска медицина и терапия

Bistra Dimitrova is a full time Professor, Doctor of Science. President of the Cluster Platform_ Global Water Health. Expert evaluator of DG 'Research' and UN Ambassador for Sport in support of the Social development.

E-mail: dimitrova.bistra@yahoo.com

Svilen Neykov is a full time Professor, Doctor of Science. President of the Bulgarian Rowing Federation. Personal coach of Olympic medallists (bronze & gold).

E-mail: svilen.neykov@abv.bg

Gergana Vassileva is full time Doctoral Student in the program 'Wellness – Health promotion', in the Department of Water sports at the National Sports Academy 'V. Levski'.

E-mail: vassileva_gergana@yahoo.com

INTRODUCTION

The recreational, wellness industry and niche tourism are related to health and working capacity^{1,2,3}. Health affects every citizen personally, and working capacity makes people better or weaker professionals^{4,5,6,7}. These two reasons are fundamental to the knowledge-based economy and do not require arguments other than statistical information. Within the EU alone, more than 200 million people of all ages practice Wellness & Spa practices, aqua programs or Eastern relaxation techniques for health prevention and recreation^{8,9,10}. The number of vacations connected with travelling to a wellness destination (offering health packages) has increased drastically through the period of 2017-2019, but the lack of specialised staff remains a global problem^{11,12,13,14,15}.

Based on scientific data of the global wellness institute, the lack of qualified staff with specific knowledge and skills for Wellness&Spa is around 180,000 people. Grew 8 % annually from 2017 to 2019 (reaching \$ 720 billion) and then took a major hit in 2020. The market shrunk -39.5% to \$ 436 billion, while wellness trips dropped from 936 million to 601 million. The impressive 21 % annual growth rate projected for wellness tourism through 2025 reflects new traveller values (a quest for nature, sustainability, mental wellness) as well as a period of rapid recovery from pent-up demand in 2021 and 2022^{16,17}. From 2007 to 2019,

Bulgaria has turned into the European scientific and educational leader by successfully integrating six new specialised (in niche tourism) programs in two professional categories – Healthcare and Sport^{18,19}. A new European profession – wellness instructor was developed through funding under the Erasmus + KA2-program²⁰. In 2018, February a project is won and contract signed for building and developing a centre of Excellence 'Heritage BG'. The prioritising field was 'creative and recreative industries' under the operational program 'science and education for intellectual growth', co-financed by the European structural and investment funds for the program period 2014-2020²¹. Bulgaria is the first country that has accredited and integrated educational programs from bachelor degree to Doctoral level (for wellness, spa and thalasso culture) at the National sport Academy 'V. Levski' in Sofia. Simultaneously was built the highest level scientific infrastructure in Europe – the Bulgarian centre for Excellence in Creative and Recreative industry ('Heritage BG') and the specialised scientific body inside of it for Social innovations, Recreative human design and Niche tourism.

METHODOLOGY

The research purpose is to establish the quality and significance of the new forest wellness services for the Bulgarian niche tourism by the registering the importance of the studied indicators and defining their range by the attempted weight. The study has been taken by 210 people, all Bulgarians in 2019, aged 22-36 (average =29),

49 men and 161 women, divided into three age segments (22-26 years old; 27-31 years old; 32-36 years old), gender, practical experience (less than three years, from 4-7 years, and above eight years), and job position level (CEO, manager, operational employee/therapist and non-graduates in the wellness and spa area). The examinations were concluded by research team in the most prestigious Bulgarian university for Wellness culture, with accredited and integrated educational programs in wellness&spa&thalasso culture National Sports Academy 'V. Levski', Sofia. Declarations for informed consent were signed – the data of the study to be published. Within the period March to June 2021, a psychometric measurement of opinions was conducted. The respondents' opinions we measure with an adaptive version of the questionnaire for studying through the usage of online tools of google drive and we used a test for the psychometric grade. The level of the psychometric measurement by the opinions of the respondents is a result of the meaning of the numbers (through the order of specific questions A-fixed question by-X of B-number of questions) used for all questions asked (points). They measure the relation of connected items. We arrange the questions according to the number of items that are prioritised based on their indicator. We receive arranged/ranking for classification of the particular meaning of the relative study significance for the quality of Wellness services builded for Forest medicine and therapies: forest and oxygen bath, forest art, forest meal, forest hammam and forest elephants' eyes.

¹ Trendafilov et al. 2013.

² Chipeva 2019.

³ Nesheva 2020.

⁴ Donev et al. 2019.

⁵ Ignatova et al. 2020.

⁶ Konchev 2019.

⁷ Tomova 2021.

⁸ Chalakov 2020.

⁹ Ivanova 2019.

¹⁰ Nesheva 2019.

¹¹ GWI 2021.

¹² Veselinov 2021.

¹³ Yossifov 2019.

¹⁴ Polimenov 2019.

¹⁵ Ellis 2013.

¹⁶ GWI 2021.

¹⁷ Ellis 2013.

¹⁸ Dimitrova 2020.

¹⁹ Dimitrova et al. 2021.

²⁰ Dimitrova et al. 2018.

²¹ Harizanova 2019.

RESULTS

For the first time in Bulgaria are showcased and analysed scientific accomplishments in the Wellness sector harmonised with the preservation of the nature heritage. In the centre for scientific excellence, the new laboratory for innovations in the Recreational, Wellness industry and Niche tourism is modelled according to the global studies and in support of the knowledge-based economy on water. The accredited Bulgarian educational model for training in Wellness and Spa culture is going to attract young people with their European and interdisciplinary professional realisation through graduating in the specialised bachelor, master and doctoral programs. The social mission of the students is through the Wellness culture to familiarized people to apply the health prevention practices from the nature. The goal is to spread a new culture for the communication with forests, attract citizens for Wellness lifestyle, responsibility for the nature resources and effective usage of the natural heritage: forest, water, peloids, stone and crystal, herbs. The new Centre of Excellence 'Heritage BG' will made possible the organisation of international forums that promote health prevention through social education and scientific innovations and reaching the knowledge-based economy for the transformation of Bulgaria into the Silicon Valley of Nature Heritage. At the same time, the transfer of the new science: Aquaphotomics – global innovation of the Bulgarian Prof. Rumiana Tsenkova, D.Sc. will be done. For the first time in Bulgarian practice scientific innovation standards, creative business products, intellectual instruments that stimulate new policies and strategies have been developed and implemented. The innovations have motivated a clustered international responsibility about the culture of quality in the education of young people and in the usage of Nature heritage for health prevention, longevity and forest practices treatment. Centre for Excellence: Heritage BG is projected to start an inclusive informational campaign for national, regional and international level in support of the citizens through the usage of multiapplication potential of the Nature heritage. Some of the best European practices were analysed and transferred based on analysis and conclusion of the international market studies as well as specialised talent in the recreative industry and niche tourism.

An analysis of the regulations and the criteria for presenting the standards for the effectiveness of

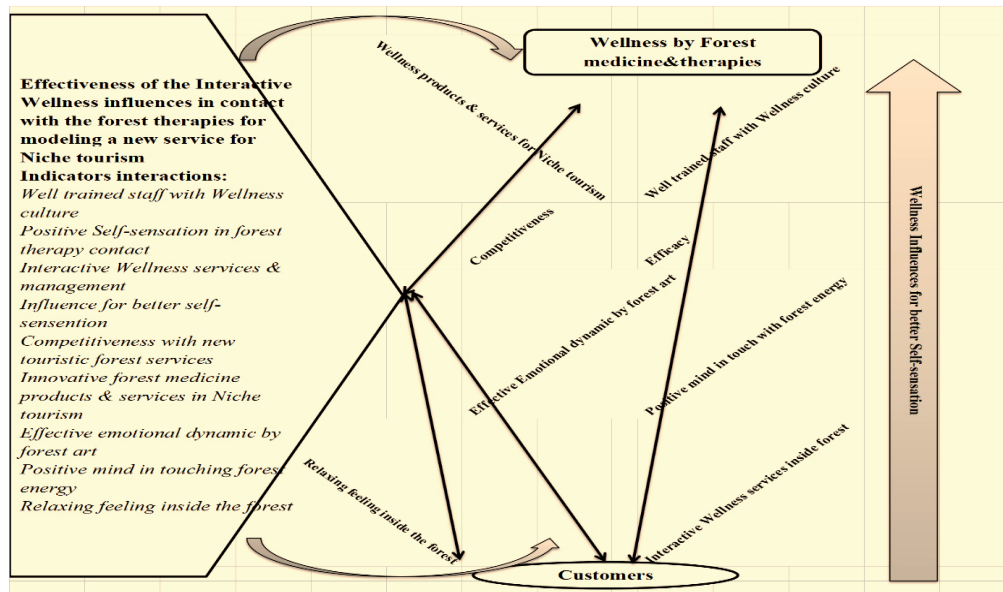
forest medicine and therapies has been performed. The developed documentation related to research and innovation contains the expert analysis of the priorities in the practice of forest air baths, forest art in accordance with European health standards and the scientific field of health care, supporting the leisure industry and wellness. Systematized and analyzed within the Centre for Excellence 'Heritage BG' is a sub-project for establishing and equipment a research laboratory for 'Social Innovation, Recreational Human Design and Niche Tourism'. According to expert analysts from the Global Wellness Institute (GWI 2021), the specific problems in the management of the wellness industry are currently as follows: 1. The challenges connected with the current and future managers in the Spa and Wellness industry;

2. The requirements for high-level skills acquired during the carrier/path of growth;

3. Challenges in accepting manager positions which require interdisciplinary skills and knowledge, coupled with the understanding of the culture of health and peoples' motivation for a healthy lifestyle.

The showcased logistic in **Scheme 1** aims to show the effectiveness of the Forest medicine influences in contact with the forest therapies for modelling a new service for Niche tourism.

The benefits for the development of the centre for high scientific Excellence is to encourage other interested individuals in the sector to use and manage the experimental results in the best way possible. This central role is to inspiring business to finance scientific researches and innovations to maximise the impact of scientific investigations in favour of the citizens. Notable social importance for the development of the direct connection between the business and science is that scientific results can be used directly in practice and/or play an active role with guaranteed effectiveness for the interested parties which can receive high income from the incorporated innovations. The creation and development of the centre for top scientific accomplishments aims to showcase the broader socioeconomic benefits of the investment of the government and EU in the scientific research and innovations. The new scientific models fit cumulative criteria which clearly define the social benefits from the experimental results. The young scientists need to be trained to use results from their scientific studies and innovations and directly benefit the knowledge-based economy or to have played an active role in the perceptions of the

Scheme 1. Effectiveness of the Interactive Wellness influences in contact with the forest therapies for modelling a new service for Niche tourism.

results by third parties for the creation of inclusive intellectual growth. The direct and indirect exploitation of the consequences might be studied through various forms which can show and effect over the change in politics, commercialisation of the service or product, the creation of a start-up/

innovation business, and/or the creation of a new standard etc. The scientific results in the Bulgarian centre for Excellence are expected to be beneficial and to be directed towards the current needs of the recreative industry and niche tourism on a national, regional (Balkan), and European level.

Table 1. Results find by the self-assess for the significance of the applied forest-based health prevention practices as a forest medicine and therapies or services.

Indexes	I /4/ points	II /3/ points	III /2/ points	IV /1/ points	Total Raking weight /points/	Signi- ficance level
I feel more relaxed	26 /104/	25 /75/	25 /50/	15 /15/	91 /244/	I
I feel more energized and positive	33 /132/	10 /30/	28 /56/	20 /20/	91 /238/	II
I'm more confident	33 /132/	10 /30/	20 /40/	28 /28/	91 /230/	III
I didn't feel positive effects	2 /8/	0 -	0 -	89 /89/	91 /97/	IV

Scientists predict a long-term effect over the society, economics, politics and strategies for niche tourism. An essential work criterion for one Centre

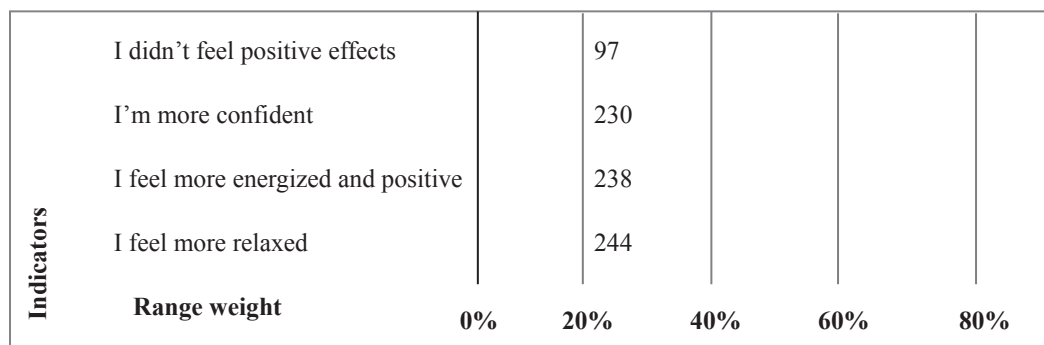
of Excellence. is to showcase how to absorb the scientific results, researches help for the solving of the social challenges generating economic, social, health, and political impact.

Table 2. Results find by the self-assess for positive effects as a consequence from the applied forest-based practices – forest medicine and therapies**Are you discovering some of the listed forest-based health prevention practices through applied forest medicine and therapies - Natural Heritage?**

	T.1 (women)		T.2 (men)		BGmix	
Forest air bath	10	11%	10	11%	6	7%
Forest art	11	12%	10	11%	11	12%
Forest meal	7	8%	9	10%	9	10%
Forest elephant eyes	2	3%	1	1%	2	3%
Forest hammam	1	1%	1	1%	1	1%
Total (91):	31	100%	31	100%	29	100%

We receive support letter from the highest customer network– United Nations world tourism organisation, which highlights the importance of scientific researches and how their usage creates specific benefits for the quality of the end product and services in the niche tourism. The self-assessed Indicators: ‘ I feel more relaxed ‘ and ‘ I feel more

energized and positive’, received (covered. rank with weight of 244 units– 71.5 %) and (covered. grade with weight of 238 units– 54.5 %). The arrangement of the other indicators/ 3-4,/ is as follows: ‘I’m more confident’ and ‘I didn’t feel positive effects’ are respectively (covered. rank with weight of 230 units – 41.5 %) and (covered. grade with weight of 97 units– 16.5 %)

Figure 1. Expert ranking of indicators considering the positive effects as a consequence from the applied forest-based practices

DISCUSSION

Based on the data analysis for the quality of the Forest services/therapies, it was discovered that first and second place are taken by the forest bath and forest art. Respondents determines as priority all forests' therapies with argument for miss contraindications and health prevention practice for free. Our recommendation consists on the standards implementation by all public institutions, responsible for the National Wellness sector and Nature heritage. The future professionals in the Recreational and wellness industry need stable knowledge, professional and personal competencies about effective organisational and methodological approaches such as: knowledge, intellectual and practical skills for various healthy influences, based on the natural resources and holistic approaches. The high motivation about offering and delivering

quality health services adapted to the needs of the clients and healthy lifestyle for wellness quality of life. The post-pandemic situation, as well need new strategies for encouraging the citizens interest for bettering of the National Wellbeing index are very important for the recreational services in the EU and Balkan region. In this regard, it is necessary to activate all professional relations between academic units, centres for professional education and training, high schools, and professional educational institutions in order to build a bridge between theory, business and nature-based health prevention practices coming from the nature heritage. The issued intellectual products under the Centre of Excellence 'Heritage BG' are rated with a high grade for adding value to the educational and labour politics in the EU which are expected to secure intellectual growth. For the

first time, the full architectonic of the educational vertical from the Bulgarian innovative model from high school from bachelor until doctoral programs were accredited two new Wellness & Spa & Thalasso programs from Bachelor in the professional fields: 7.5 Health care and 7.6 Sports. The forest medicine and therapies as an innovative Wellness services and the stable educational and scientific Recreational product is incorporated in the national sports academy 'V. Levski' which proves its position as an educational leader on a National and European level. To preserve the Nature heritage is a noble cause to ensure healthy future generations, capable to create the environment for developing the knowledge-based economy. High creative esprit in healthy body will lead to comprehensive intelligent growth.

CONCLUSIONS

In conclusion, based on the conducted

research, the following implications can be drawn:

1. On Balkan and European levels, the Recreational and Wellness industry needs better-trained staff with professional competencies and research skills acquired in university education;
2. The concept of forest medicine and therapies have the great advantage of being free, for all, for all ages, without contraindications and consists in the use of natural services/therapies and the acquisition of health prevention from the natural heritage;
3. In Europe and the Balkans, to gain health from nature, citizens need to adopt a healthier lifestyle and motivation to upgrade their Wellness knowledge and diets;
4. Europe shall adopt high standards of quality for the conservation of the natural heritage and the dissemination of wellness culture, with a standardisation of professional competencies for specialised personnel.

BIBLIOGRAPHY

Chalakov 2020: Chalakov, Milen. Optimizing the Control of Technical Performance of Forehand Stroke Among 12-year Old Tennis Players Using Martin's Sigma method, Trakia Journal of Sciences, Vol. 18, Suppl. 1, 682-688.

Chipeva 2019: Chipeva, Maya. АвангардПрима: Канго джъмпис Аеробика. София. [Avangard Prima: Kango dzhémps Aerobika, Sofia].

Dimitrova et al. 2018: Dimitrova Bistra, Mincho Polomenov, Vesela Treneva, Irina Nesheva, Vessela Ivanova, Dimitar Trendafilov. Социална значимост на уелнес (wellness) културата: сравнителен анализ по данни от научни изследвания на Галъп интернешънъл (Gallup International) [Sotsialna znachimost na uelnes (wellness) kulturata: sravnitelnen analiz po dannii ot nauchni izsledvania na Galap interneshanal], Sofia.

Dimitrova 2019: Dimitrova, Bistra. Quality assessment about standards for wellness services and certified skills of specialized staff. Trakia Journal of Sciences, Vol. 17, No 2, 2019, 143-149.

Dimitrova 2020: Dimitrova, Bistra. Relationships between education and innovations in the recreational Industry in Bulgaria. Trakia Journal of Sciences, No 18 /2, 143-149.

Dimitrova et al. 2021: Dimitrova, Bistra, Nikolay Izov, Velichka Alexandrova, Rumen Iosifov, Darinka Ignatova, Dimitar Trendafilov, Vasil Petrov, Gergana Vasileva. Smart когнитивен инструментариум.

Външна оценка на професионални компетенции за кадри в Нишов туризъм. София [Smart kognitiven instrumentarium. Vanshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizъм. NSA Press], Sofia.

Donev et al. 2019: Donev Jordan, Stoyan Andonov, Stefka Djobova, Jordan Jordanov, Oleg Hristov, Ivelina Kirilova, Stoyan Bahchevanski, Rumen Iossifov, Velichka Aleksandrova, Bogomil Angelov, Nataliq Stoyanova. Comparative Study of Measuring Physical Activity Among Sport Students. Original Scientific Paper. Conference: International scientific congress 'Applied sports sciences. Balkan scientific congress of physical education, sports and health', 15 – 16 November 2019, Sofia, Bulgaria. Proceeding book, 369-374.

Ellis 2013: Ellis, Sussie. The global wellness tourism economy Report. Global Wellness Tourism Congress (Delhi, India). Global wellness institute, 9-10, Miami, USA.

Harizanova 2019: Harizanova, Olya. New scientific infrastructure for innovations on the creative and recreative industries. Smart innovations in the Recreative & Wellness Industry and Niche Tourism Journal, (1), 17-21.

GW2014: Global Wellness Institute. Economic Report, 27-28, Miami, USA. Available at: <https://www.globalwellnessinstitute.org/>. (Accessed 3 Dec 2014).

Ignatova, Iliev 2020: *Ignatova, Darinka, Alexandar Iliev*. Motor Qualities and Their Influence on Children's Development. International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreation, Wellness Industry and Niche Tourism, No 2 (1-2), 16-44. Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/>.

Ivanova 2019: *Ivanova Vessela*. Influence of Gymnastic Exercises in the Water Environment. International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreation, Wellness Industry and Niche Tourism. No 1 (1), 53-56. Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/>.

Konchev 2019: *Konchev Mihail*. Big Data, Neural Network and Predictive Analytics: Application in the Field of Sport. International scientific congress 'Applied Sports Sciences' and Balkan scientific congress 'Physical Education, Sports, Health' in Sofia, Bulgaria, 2019, NSA Press, Sofia, 393-397.

Nesheva 2019: *Nesheva Irina*. Study of results between initial and final specific tests In women with normal pregnancy. Trakia Journal of Sciences, Sofia. No 17 (2), 135-142. Available at: <http://tru.uni-sz.bg/tsj/Vol.17,%20Suppl.2,%202019/6.pdf>

Nesheva 2020: *Nesheva Irina*. Information system for inclusion of women with normal pregnancy in gymnastics program. 'Smart Innovations on the Recreative & Wellness Industries and Niche tourism', Sofia, No 2 (1), 33-39. Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/>

Polimenov 2019: *Polimenov Mincho*. Transfer of Innovation in the Service Technology for

Increasing the Restaurant Quality Product. International Scientific journal Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism. Vol. 1, Issue 2, 29-35, Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/>

Tomova 2021: *Tomova, Tatiana*. Менструални разстройства – разпространение и проява. [Menstrualni raztroistva – razpostranenie i proyava]. International Scientific journal Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism. 3(2), 33-38, Available at: <https://scjournalbg.globalwaterhealth.org/>

Trendafilov, Dimitrova 2013: *Trendafilov, Dimitar, Bistra Dimitrova*. Aqua spinning as anti-stress health prevention. Sport Mont, Vol. XI (37-38-39), 467-473.

Veselinov, 2021: Veselinov, Dimitar. Диалогът в образованието, Десети международен есенен научно-образователен форум, Диалогът в образованието – съвременност и перспективи, Dialogat v obrazovaniето, Deseti mezhduнародen esenen nauchno-obrazovaten forum [Dialogat v obrazovaniето – suvremennost i perspektivi], Sofiya, 11-16.

Yosifov 2019: *Yosifov, Rumen*. MMC: HCA „Васил Левски“ Учебна програма по спортна подготовка за спортните училища – V–XII клас (Март 2016 г.–Август 2016 г.). [MMS: NSA 'Vasil Levski' Uchebna programa po sportna podgotovka za sportnite uchilishta – V–XII klas (Mart 2016 g. – Avgust 2016 g)].

Многоизмерното съдържание на уелнес културата

Бистра Димитрова, Свилен Нейков, Гургана Василева

Според доклада на Global Wellness Institute, Уелнес туризмът ще расте до 2022 г. с впечатляващите 8 % годишно – ръст, който е по-висок от общия ръст на целия световен туризъм (6,4 %). Осъществихме психометричен експеримент за значимостта на иновативни уелнес терапии/услуги за хора в различна възраст. Снехме мненията на потребители относно горската медицина и терапия. Добрата имунна система ще остане фокус за всеки, а съхранението на природното наследство – важен източник за здраве. Научни доказателства се трупат относно холистичните подходи и храната – ключ за уелнес стил на живот. Горската медицина и терапия са ефективни уелнес програми. Важно е институциите да разпространяват многопластова уелнес култура сред гражданите. Отпусни се, храни се балансирано, включвай се в общуване с природата и инвестирай в здраве чрез горски терапии за постигане на уелбийнг.